

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

60-річчю професора С.С. Сливки присвячується

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія юридична

Випуск 1 (1)

Львів
2011

ББК Х 9 (4 УК) 311. 163 я 52+
Х 9 (4 УК) я 43

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Серія юридична. Збірник наукових праць / Головний редактор О.К. Марін. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 1 (1). – 344 с.

Виходить чотири рази на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук (постанова президії ВАК України № 1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О.К. Марін, кандидат юридичних наук, доцент (*головний редактор*); **В.К. Гришук**, доктор юридичних наук, професор (*заступник головного редактора*); **О.М. Балінська**, кандидат юридичних наук (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії: **Т.З. Гараснів**, доктор юридичних наук, доцент; **В.С. Макаруч**, доктор юридичних наук, професор; **В.О. Навроцький**, доктор юридичних наук, професор; **В.Л. Оргинський**, доктор юридичних наук, професор; **О.І. Остапенко**, доктор юридичних наук, професор; **С.С. Сливка**, доктор юридичних наук, професор; **Н.П. Тиндик**, доктор юридичних наук, доцент; **О.В. Авраменко**, кандидат юридичних наук; **Р.Б. Бедрій**, кандидат юридичних наук, доцент; **Р.І. Благута**, кандидат юридичних наук, доцент; **В.П. Кіселічник**, кандидат юридичних наук, доцент; **В.О. Кучер**, кандидат юридичних наук, доцент; **Г.Б. Яновицька**, кандидат юридичних наук, доцент; **І.Ю. Сковронська**, кандидат філологічних наук, доцент; **М.М. Цимбалюк**, доктор юридичних наук, доцент (за згодою); **Б.В. Щур**, кандидат юридичних наук, доцент (за згодою).

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 7 від 25 лютого 2011 р.).

Свідцтво про державну реєстрацію серія КВ № 11429-302Р від 4 липня 2006 р.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.

Адреса редакції: Україна, 79007 м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Тел.: (032) 258-65-72, (032) 233-61-95.

У публікаціях висловлено позицію авторів, яка не завжди поділяється редакційною колегією. Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладається на авторів та рецензентів.

При передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Рукописи не повертаються.

ДО ЮВІЛЕЮ ПРОФЕСОРА СТЕПАНА СЛИВКИ

Одним із яскравих представників філософсько-понятійного осмислення сутності права, його виникнення, зв'язку з іншими явищами об'єктивного духу, осмислення співмірності сформульованих і кодифікованих науковцями-попередниками правових положень, з його базовими ідеями та моральними цінностями, є наш сучасник, провідний дослідник філософії права доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України Степан Степанович Сливка.

Цю людину показово характеризує визнання його особистістю, лідером, досвідченим керівником, фахівцем своєї справи, людиною сильною духом, справжнім авторитетом у царині науки.

Наукові праці С. Сливки ставлять його в ряд основоположників новітніх філософсько-правових теорій. Зокрема, йдеться про теорію природного права та висловлення судження про існування надприродного права, що викликає необхідністю максимально повного дослідження поведінки людини, її зв'язку з Природою і підпорядкування вищому Обов'язкові.

Цілком закономірно, що саме С. Сливка спричинився до виникнення нової природничої (натуралістичної) філософії права, тобто нового філософсько-світоглядного напрямку, що розглядає Природу як універсальний принцип пояснення всього суцього, причому відкрито включає в поняття Природи також дух і духовні творіння. Вслід за «органічними» натурфілософами, які відстоювали позицію наявності в організмах особливої життєвої сили, від якої залежать усі прояви життя, професор С. Сливка наповнює свою теорію природного права ідеєю віталізму. Гуманізація позитивного права через утвердження культу людини і суспільства, панування над державною владою та суспільними установами Природи як вселенського, трансцендентального розуму, законодавчості суворого правопорядку – це квінтесенція філософії права С. Сливки.

Нова натурфілософія права, яку започаткував С. Сливка, стала тим науковим підґрунтям, що об'єднало молодих дослідників філософії правовідносин, правової поведінки, правової комунікації тощо у потужну філософсько-правову школу, що сформувалася у Львівському державному університеті внутрішніх справ.

За понад сорок років педагогічної праці та двадцять років професійної наукової діяльності С. Сливки тисячі курсантів і студентів слухали його лекції. Він робив найголовніше – вчив учитися, закликав думати.

За плечима лежить чималий часовий відрізок практичної діяльності в правоохоронних органах, що додало заслуженого автори-

тету серед багатьох, передусім молодого покоління охоронців Закону. Науково-педагогічна нива також рясніє чималими здобутками – від рядового викладача до професора кафедри теорії та історії держави і права, першого проректора з навчальної та методичної роботи Львівського державного університету внутрішніх справ. Це переконливо свідчить про високі професійні якості сьогоденішнього ювіляра і як науковця, і як педагога, і як організатора навчально-виховного процесу. Понад 300 видрукованих наукових праць говорить як про високу продуктивність у роботі, так і про потужний інтелектуальний потенціал і чималі резерви на перспективу.

Сливка Степан Степанович вміє показати іншим філософію права, дає змогу відчутти її значущість і допомагає молодим сказати своє слово у цій надзвичайно цікавій та колоритній науці. Професор С. Сливка, навчаючи, зацікавлює, інтригує, заворожує – і вже філософія права стає глибинним джерелом свіжої інформації, яку споживаєш захиляючись і хочеш зануритися у світ праворозуміння якнайглибше, щоби пізнати і розгадати проблеми правової свідомості, поведінки, комунікації, перебування людини у праві та входження права в людину, закономірності творення права людиною з метою подальшого зворотного зв'язку між цими феноменами цивілізованого світопорядку.

Степан Степанович як людина – простий і глибинний водночас, за його відкритістю треба вміти розпізнати багаті пласти вродженої мудрості, помноженої на життєвий досвід, здобуту освіту і результати самовдосконалення. Це Людина з великої літери, справжня особистість за своїми вчинками та справами, значними науковими здобутками та ґрунтовними досягненнями, сміливо долаючи усі стереотипи, і надалі послідовно та вміло торує наукову стежину пізнання істини. Це добра, багата на духовність селянська душа із властивою їй щирістю і сердечністю у ставленні до людей, а найбільш – сповнена питомо українського філософізму. Математик за освітою, він став світочем у царині юриспруденції, внісши туди свої формули вирахунку правомірності, поваги до природного права і Божого Закону. Він вирізняється навіть серед науковців-однотумців своїми ні на чий не схожими поглядами на життя, на все, що відбувається в його оточенні.

Дай, Боже, йому здоров'я і натхнення для подальших наукових здобутків, терпіння для його учнів, життєдайної сили і взаємної філософсько-правової толерації зі світом.

З ювілеєм Вас, професоре!

О.К. Марін,

*ректор Львівського державного університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент*

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342.5

І.М. Жаровська

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Розглянуто проблему розуміння феномена державної влади через призму інституційності вказаного інституту. Проаналізовано історичні погляди на формування цього явища. Зазначаються риси інституційності державної влади сучасного суспільства.

Ключові слова: *влада, громадянське суспільство, державна влада, інституційність, відповідальність державної влади.*

Рассмотрена проблема понимания феномена государственной власти через призму институциональности указанного института. Проанализированы исторические взгляды на формирование данного явления. Отмечаются черты институциональности государственной власти современного общества.

Ключевые слова: *власть, гражданское общество, государственная власть, институциональность, ответственность государственной власти.*

The problem of understanding of the state authority phenomenon is considered in the light of the indicated institution. The historical approaches to this phenomenon formation are analyzed. The institution features of the modern society state authority are considered in this work.

Key words: *authority, civil society, state authority, institution, responsibility of state authority.*

Постановка проблеми. Проблеми розуміння феномена влади досліджуються науковцями різних спрямувань – істориками, політологами, соціологами, правознавцями та іншими. Під відносинами влади розуміють відносини нерівності, за яких один або декілька людей панує над іншими і підпорядковує їх певною мірою своїй волі. Влада – це реальна здатність суб'єкта соціального життя

(соціуму) здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів – авторитету, права, насильства тощо [1, с. 489].

Відзначимо те, що сучасний політичний простір представлений двома «полюсами» громадського життя: державна влада і неофіційний вплив різних, у більшості випадків, консолідованих суб'єктів (політичні партії, організації, окремі соціальні групи і т. д.). Таке співіснування в політичному просторі разом з офіційним центром влади багатьох інших полюсів сил і відповідних їм зон впливу, було позначено ще в працях Макіавеллі, Гоббса, Локка, Руссо та ін. Про необхідність влади зазначав ще Арістотель, вказуючи, що для організації суспільства, яка немислима без підпорядкування всіх учасників єдиній волі, для підтримки його цілісності та єдності [2, с. 374–380]. Політичну владу можна позначити як мережу владних стосунків, національних стратегій і практик, що постійно змінюється, утворюючи при цьому багаторівневу форму. Це ціле різноманіття інституціональних і суб'єктивних опор. Від того, як взаємодіють між собою усі суб'єкти політичного виміру, який характер і принципи цих взаємин, залежатиме стан і режим функціонування політичної системи в цілому.

Стан дослідження. Поєднання світового досвіду з національною специфікою державної влади в процесі становлення громадянського суспільства в Україні, проблеми взаємодії держави з інституціями громадянського суспільства висвітлюються у працях таких вітчизняних дослідників, як О. Зайчука, А. Зайця, А. Колодія, В. Селіванова, С. Сливки, А. Силенка та ін. Незважаючи на велику увагу вчених щодо проблем державної влади, питання розуміння державної влади в її інституційному вимірі, практично, ще не були самостійним предметом дослідження.

Виклад основних положень. Основою для здійснення сучасної державної влади виступають потреби й інтереси громадян. Тому в процесі державного управління реалізація влади стає реально ефективною, якщо з'являється суспільний запит у вигляді такої послідовності: приватні інтереси – приватні цілі діяльності – соціально значущі інтереси – публічний інтерес – публічна мета діяльності – вплив. Оскільки перші три ланки цієї послідовності безпосередньо пов'язані зі сферою діяльності окремого громадянина чи групи громадян, що втручаються завдяки власним інтересам у суспільні справи, з'являється суб'єкт політичної влади, здатний реалізовувати приватні

(групові) інтереси, незважаючи на опір інших. Дві останні складові вищевказаної формули можна вважати сферою реалізації публічної влади в суспільстві – право на прийняття рішень щодо публічних справ і їх запровадження через вплив (владу) на соціальні, економічні, політичні процеси на певній території. А четверта ланка стає сферою спільних дій політичної й публічної влади. Отже, можна наполягати на тому, що в розвинутому правовому, демократичному суспільстві так чи інакше утворюється інституційний рівень влади.

Зародження інституційної форми у владних відносинах обумовлюється переходом від додержавного правління (племінно-бюрократичне суспільство) до державної форми організації соціуму, оскільки виникає необхідність у визнанні певної інституції як суб'єкта влади загальнодержавного рівня.

Значна кількість дослідників влади наголошує на тому, що інституціональна організація влади не є чимось зовнішнім і стороннім, а становить окремий вимір влади, що впорядковує владні відносини. Окрім упорядкування, додатковими аргументами на користь інституціалізації влади також виступають такі: 1) влада завжди передбачає обмеження свободи особистості, а інститут вносить елемент раціональності, чим знижує рівень соціальної напруги; 2) можливість негативного, з погляду більшості суспільства, використання влади. «Влада прагне до корупції, – наполягає Лорд Актон, – абсолютна влада корумпується абсолютно» [3, с. 71]. А відомий французький філософ Ш. Монтеск'є відзначав, що «... всяка людина, яка має владу, схильна зловживати нею, вона йде у цьому напрямку, доки не досягне покладеного для неї ліміту» [4, с. 289]. Відтак, виникає необхідність запровадження реальних механізмів запобігання ситуації, «щоб не було зловживання владою, потрібен такий порядок речей, за якого б різні інститути влади стримували один одного. Теоретично це такий державний устрій, за якого нікого не будуть примушувати робити те, чого його не зобов'язує робити закон» [4, с. 289]. Подібний державний устрій стає можливим для сучасного суспільства, а стримувальні завдання може виконувати саме структура влади.

Утрата або відсутність однієї з цих правових ознак устрою влади призводить до втрати владної суб'єктності. Наприклад, певний орган в організації влади може бути визнаний законом, підтримуватися більшістю населення, але не мати автономності (формування кадрового складу залежить від вищих структур або ж фінансування його

діяльності визначається іншими установами), такий орган не є суб'єктом влади.

Водночас, влада в сучасному суспільстві набуває нової структурної і функціональної змістовності в системі управління державою. Упровадження принципу розподілу державної влади, поступове формування дієвої системи органів місцевого самоврядування, докорінна зміна орієнтирів взаємовідносин влади і суспільства – усе це правові демократичні основи функціонування публічно-владних інституцій. У демократичній державі діяльність окремих носіїв влади раціоналізована, як зазначав М. Вебер, завдяки «встановленим правилам, які якраз і визначають, хто саме і якою мірою мусить ними керуватися» [5, с. 158].

Як стверджує сучасний український науковець В. Ковальчук, «державна влада здатна стати виразником волі народу, а отже – набути реальної легітимності лише за умови збалансованості та координованості дій органів, на які покладено функцію забезпечення конституційності [6, с. 36]. Погоджуючись з його розумінням, вкажемо, що такі органи влади доцільно поділити на дві групи. Перша група – це органи «конституційно-виконавчі», основна роль яких у забезпеченні конституційності полягає в реалізації конституційних положень, переведенні їх у стан де-факто, в тому числі таких положень, які містять фундаментальні принципи правової держави. Друга група – це органи «конституційно-наглядові», які перешкоджають відхиленню від реалізації конституційних положень, тим самим забезпечуючи умови практичного втілення норм Основного Закону в життя.

Основним завданням державної влади є інтегрування різноманітних домінуючих інтересів. Особиста свобода є корінним правом людини, джерелом її самостійності, що визначає зміст і цілеспрямованість держави. У суспільній сфері межі свободи встановлюються правами держави, які впливають із суспільних потреб. Отож, рамки, в межах яких кожний може рухатися без завдання шкоди іншим, визначаються законом. Але цю визначену межу між державою та індивідуальною діяльністю неможливо вказати раз і назавжди, оскільки з розвитком життя інтереси й вимоги суспільства можуть змінюватися, і вже залежно від ступеня інтересів окремого й загального, змінюється й межа людської свободи. Тобто вони повинні мати місце лише настільки, наскільки вони необхідні суспільним сукупним інтересам. Це є той загальний

стержень, що визначає діяльність державної влади та регулює ці відносини.

Тому в інституційній структурі державної влади має бути компонент, функціональним призначенням якого є досягнення мети інтегрування, погодження інтересів публічних та індивідуальних кожного суб'єкта соціуму. На основі об'єднання різноманітних домінуючих інтересів виробляються рішення, які стають керуючими правилами для функціонування соціального середовища як певної соціально-адміністративної цілісності. Відповідно за державною владою закріплюється право на такий вид діяльності.

Організаційна структура інституціонального рівня влади детермінується діяльністю її інститутів. Ця структура пов'язана, на наш погляд, з чотирма типами діяльності:

- 1) прийняттям і реалізацією нормативних рішень;
- 2) наданням громадських послуг;
- 3) забезпеченням «соціальності держави»;
- 4) артикуляцією і агрегуванням інтересів.

Здійснення перших трьох типів діяльності характерне для певного набору інститутів, які в сукупності утворюють публічну підсистему системи влади. Якісне здійснення усіх типів діяльності унеможливується без адекватного залучення громадськості, громадських організацій. Йдеться, по суті, про утворення громадянської підсистеми влади. Внутрішня організація, функціонування, взаємодія публічної й громадянської підсистем визначають структурно-функціональні механізми влади інституціонального рівня.

Важливою функцією державної влади є необхідність реалізації власних рішень, їх перетворення в конкретні дії щодо організації й реалізації впливу. Тому другим важливим компонентом механізму державно-публічного владарювання є виконавчий або управлінський компонент, який у межах поставлених перед ним завдань здійснює раціональний вплив на соціальне середовище. Цей компонент сприяє мобілізації засобів, необхідних для вирішення поставлених завдань, їх трансформації у вплив. У реальному житті характерним для функціонування інституцій державної влади є: 1) легально закріплене й легітимно визнане за державними інституціями влади право на використання силового ресурсу; 2) монополне право на збір податків, чим забезпечується економічний фактор функціонування влади; 3) легальне право на

нормотворчу діяльність – прийняття рішень. Це створює основу для можливості зовнішньої реалізації владної суб'єктності.

Механізм сучасної державної влади передбачає чітко визначені повноваження нормотворчого й виконавчого компонентів і відповідну персональну відповідальність за втручання представників одного компонента у справи іншого. Державна влада має необмежений юридичний характер, монопольне право на правотворчу діяльність, як спосіб організації громадських стосунків, правозастосовну, як спосіб регулювання і контролю. Урівноваження інтересів різних соціальних груп досягається завдяки загрози позбавлення індивіда або соціальної групи владного статусу в разі порушення цих правил, а реалізується завдяки взаємному контролю.

Перевагою функціонального механізму є зменшення ролі окремого владного індивіда у функціонуванні публічної підсистеми, чим запобігається можливість узурпації влади певними політичними силами. Проте цей механізм, як і попередній, має свої недоліки. Вони полягають у розмитості функцій нормотворчого і виконавчого компонентів в умовах плинного історичного суспільства, а також у значній складності практичної реалізації механізмів індивідуальної відповідальності.

Незалежно від реалізованого механізму урівноваження, його запровадження в публічну підсистему дає можливість створити причинну залежність між нормотворчим і виконавчим компонентами, завдяки необхідності врахування у своїй діяльності вимог іншого компонента. Це можливо завдяки наданню цим компонентам повноважень урівноваження, що дозволяє збалансувати діяльність складових публічної підсистеми системи влади.

Громадянське суспільство передбачає подальшу розбудову і впровадження чіткої системи влади і управління на основі суворого дотримання принципів розподілу влад, їх взаємодії і взаємоконтролю, на основі поєднання широко розвиненої повноправної системи представницьких органів, що обираються правоздатним населенням, йому підзвітні і виражають його волю і органів державного управління, що утворюються представницькими органами в межах, визначених законом.

Російський науковець І.А. Іванніков чітко ставить знак рівності між такими двома інституційними алгоритмами державної влади, як ефективність та відповідальність. Він стверджує, що відповідальність в політико-владному управлінні просто необхідна. В правовій державі має

бути взаємна відповідальність держави і особи. Слід навіть сказати, що «обидві сторони владно-управлінських стосунків мають бути відповідальні, причому, взаємно, але міра і характер здійснення відповідальності різні, адекватно вектору управлінської дії» [7, с. 56].

Влада, закони якої руйнують суспільство, не сприяють його поступальному і динамічному розвитку, знижують рівень і якість життя народу, є аморальною. Закони цієї влади, руйнуючи суспільство, руйнують і державу. Теоретично було б правильно вважати, що така влада може бути повалена народом. На практиці жодна конституція не закріплює право народу виступати проти державної влади, чинити опір антинародній політиці з використанням зброї. Проте, закріплення в Конституції великої кількості норм про відповідальність державної влади і наявність механізму їх реалізації запобіжить переворотам, революціям і масовим виступам проти державної влади. Цю проблему можна розв'язати шляхом збільшення кількості конституційних деліктів, за які державні органи і держслужбовці повинні притягуватися до відповідальності, розробити механізм реалізації притягнення їх до юридичної відповідальності. Необхідно збільшити і кількість суб'єктів державної влади, яких можна притягати до юридичної відповідальності.

Однак для забезпечення легітимної конституційності державної влади недостатньо збалансованості та скоординованості в роботі органів державної влади, так само як і недостатньо нормативно-правового регулювання владно-політичних відносин, які виникають усередині держави. Необхідно, щоб самі громадяни брали безпосередню участь у здійсненні влади. Це включає в себе не лише участь громадян у формуванні органів державної влади шляхом чесних виборів, а й залучення народу до процесу прийняття важливих політичних рішень і, що найважливіше, – до ініціювання, обговорення та прийняття нормативних рішень публічного характеру.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можемо визначити основні риси інституційності сучасної державної влади:

1. Державна влада, на відміну від інших видів публічної влади, може здійснювати свою волю найперше через низку створених інституцій: державні органи, посадові особи, державні службовці тощо. В сучасному суспільстві міра втручання державних інституцій у сферу індивідуальної свободи вирішується шляхом можливості компромісу між державним втручанням та індивідуальною свободою. Саме в демократичному суспільстві передбачається міра і межі дер-

жавного втручання, що базується на повазі та забезпеченні прав і свобод людини і громадянина.

2. Інституційність державної влади забезпечується через її ефективність та легітимність. Для цього необхідно визначити правові засади і стандарти функціонування органів державної влади, насамперед через інститут відповідальності останніх та встановлення збалансованості повноважень органів шляхом ефективної імплементації принципу «стримування і противаг».

3. Органи державної влади повинні забезпечити постійний зв'язок між владою та суспільством та створити механізм функціонування ефективних важелів впливу громадян на державно-владну діяльність.

Стосовно функціонування і діяльності державної влади нині залишається ще багато не вирішених питань, аналіз та узагальнення яких вимагає окремих самостійних наукових досліджень, котрі мають більш практичне й прикладне значення для кожної конкретної держави і кожного конкретного суспільства. Перспективним завданням подальших розвідок у цій сфері є детальне вивчення та аналіз участі громадськості у державно-владних процесах за умов сучасної державності.

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.; В.П. Горбатенко (відп. секр.). – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 1 (А-Г). – 670 с.

2. Аристотель. Політика / Аристотель. Сочинения: в 4 т. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.

3. Caltin G.E.G. Systematic Politics / G.E.G. Caltin. – Toronto: University of Toronto Press, 1962. – 434 p.

4. Монтескьє Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескьє. – М.: Госполитиздат, 1995. – 799 с.

5. Вебер М. Соціологія. Загально історичні аналізи. Політика / М. Вебер; пер. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1998 – 534 с.

6. Ковальчук В. Проблеми конституційності та легітимності публічної влади в умовах формування правової демократичної держави: вітчизняний досвід / В. Ковальчук // Право України. – 2008. – № 6. – С. 35–40.

7. Иванников И.А. Эффективность государственной власти в России: теоретико-политологический анализ: дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.01. / И.А. Иванников. – М.: РГБ, 2007. – 231 с.

Стаття надійшла 19 листопада 2010 р.

ДЕРЖАВНА ІДЕОЛОГІЯ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ЗАПОБІГАННЯ ФОРМУВАННЮ МАРГІНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИ

Виокремлено заходи, що запобігають формуванню маргінальної свідомості особи. Проаналізовано роль державної ідеології у запобіганні формуванню маргінальної свідомості особи.

Ключові слова: маргінальна поведінка, маргінальна свідомість, державна ідеологія, політика держави.

Выделены меры, которые предотвращают формирование маргинального сознания личности. Проанализирована роль государственной идеологии в предотвращении формирования маргинального сознания личности.

Ключевые слова: маргинальное поведение, маргинальное сознание, государственные идеология, политика государства.

The preventive measures of the formation of person's marginal consciousness are defined. The role of state ideology in the prevention of the formation of person's marginal consciousness is analyzed.

Key words: marginal behavior, marginal consciousness, government ideology, government policy.

Постановка проблеми. Маргінальна поведінка є багатоаспектним явищем, що зачіпає різні сторони суспільних відносин та має негативні наслідки для розвитку соціокультурних зв'язків та відносин. Одна з найбільш небезпечних причин – це зв'язок між маргінальною поведінкою особи та правопорушенням. Держава, через діяльність своїх органів, може впливати на свідомість громадян з метою запобігання формуванню у них маргінальних установок.

Проблеми свідомості особи розглядаються різними юридичними науками, проте саме наука «Теорія держави і права», при дослідженні теми правової свідомості особи має визначити засоби, що запобігатимуть формуванню у особи маргінальних установок.

Метою статті є визначення ролі державної ідеології як одного із засобів запобігання формуванню маргінальної свідомості особи.

Для реалізації поставленої мети були сформувані такі завдання:

1) виділити заходи, що запобігають формуванню маргінальної свідомості особи;

2) проаналізувати роль державної ідеології у запобіганні формуванню маргінальної свідомості особи.

Стан дослідження. У процесі дослідження маргінальної поведінки та маргінальної свідомості використовувались роботи теоретиків права, зокрема таких учених: В. Бабкіна, М. Козюбри, В. Котюка, П. Мартиненка, Є. Назаренко, Є. Нурпеісова, В. Оксамитного, П. Рабіновича, Р. Русінова, В. Селіванова, С. Тихонова, Л. Фомічової та інших.

Виклад основних положень. Маргінальна поведінка передбачає хоч і формальне, але все ж таки дотримання приписів норм права. Стейка правомірна поведінка як сукупність вчинків не може відразу трансформуватися в протиправну, це відбувається під впливом певних умов. Саме тому держава має можливість вплинути на поведінку громадян з метою запобігання небажаній модифікації правових та ціннісних орієнтирів особи.

Під впливом негативних життєвих обставин, соціальних інститутів, що не відповідають потребам громадян, змінюються ціннісні установки, орієнтації, правосвідомість, та як результат, поведінка останніх. Розрив соціальних зв'язків сприяє виробленню особливої системи цінностей, яка характеризується глибоким індивідуалізмом, ворожим ставленням до існуючих громадських інститутів, що стає основою для руйнування і дестабілізації суспільних відносин, відмови суспільства від підтримки реформ, що проводяться в Україні.

Політика нашої держави має бути спрямована, насамперед, на створення таких умов соціального життя, за яких будь-який член суспільства міг би повною мірою реалізувати свої можливості та задовольнити потреби. Державна політика, що спрямована на розвиток та функціонування суспільних відносин, повинна перешкоджати широкому поширенню такого явища, як маргінальна поведінка особи. Для того, щоб знизити рівень маргінальної свідомості українського суспільства, потрібні як дії, спрямовані на усунення її передумов, що запобігатимуть появі нових суб'єктів маргінальної поведінки, так і заходи, що не дозволять маргінальній свідомості перетворитися на протиправні установки особи.

Державна політика в цій галузі має включати заходи з прогнозування, профілактики, зменшення впливу умов формування маргінальної свідомості, усунення існуючих маргінальних установок та їх наслідків.

У зв'язку з тим, що будь-які державні перетворення мають у своїй основі прийняття нормативно-правового акта, що закріплює нові норми (правила поведінки), основна увага має бути приділена прогнозуванню тих змін, що можуть відбутися у суспільстві після прийняття

того чи іншого нормативно-правового акта. Неприпустиме прийняття нормативно-правових актів, що мають недоліки та порушують права, свободи і законні інтереси громадян. За відсутності належного вивчення можливих наслідків, реалізація нового нормативно-правового акта може мати негативні наслідки для усього суспільства. До таких наслідків можна віднести наявність норм права, що не мають практичної реалізації; норм, що мають протиріччя або що порушують права, свободи і законні інтереси учасників суспільних відносин; норм, за яких існує можливість вчинити правопорушення та уникнути юридичної відповідальності. Ці недоліки призводять до того, що порушення прав і свобод громадян є розповсюдженим явищем у житті нашого суспільства, а наслідком цього буде поява осіб із маргінальною свідомістю.

Соціальні реформи, що спираються на нормативно-правові акти, що не відповідають вимогам науковості, можуть нанести шкоду суспільним відносинам. Ця шкода полягає в тому, що до нормативно-правового акта, який не відповідає реаліям сьогодення, порушує права, свободи і законні інтереси особи, а також до реформ, що проводить держава, громадяни будуть ставитися негативно. Позитивне ставлення до нормативно-правових актів державних органів та політики, що провадиться ними, можливе лише за наявності науковості та публічності в діях держави. У зв'язку з тим, що ці принципи останнім часом не є пріоритетними в політиці держави, тому і ставлення громадян до прийнятих нормативно-правових актів, в більшості випадків, залишається негативним. Це пов'язано, з порушенням прав громадян, що призводить до напруги і конфліктів у суспільстві, відчаю тих, хто вважає, що не в змозі впливати на ситуацію, що склалася. Використання нормативно-правового акта для реалізації своїх можливостей та потреб у цьому випадку буде або обмежене, або взагалі відсутнє. При цьому будуть знайдені більш прийнятні шляхи, що дають можливість "обійти" положення нормативно-правового акта та задовольнити свої потреби.

Серед основних заходів, необхідних для запобігання формуванню маргінальної свідомості особи, можна виділити:

- заходи, спрямовані на створення сприятливих умов для усіх членів суспільства і зменшення впливу негативних явищ. До таких дій можна віднести прийняття необхідних нормативно-правових актів, зменшення розшарування українського суспільства, підвищення рівня життя нижчих верств населення, покращення діяльності основних соціальних інститутів;
- заходи, що спрямовані на підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян України, поширення позитивного ставлення і довіри до органів влади та їх діяльності;

– заходи щодо поліпшення суспільного і психологічного стану певних категорій громадян, у тому числі надання допомоги в лікуванні, працевлаштуванні, проживанні, психологічна допомога мігрантам, безхатькам та іншим.

Без цих заходів кількість осіб із маргінальною свідомістю буде збільшуватись. Прийняття нормативно-правових актів, здійснення соціальних реформ без наукового обґрунтування та експертизи матиме негативні наслідки, як для розвитку суспільних відносин, так і для правосвідомості та ставлення населення до державних інституцій і органів влади. Лише науково обґрунтовані нормативно-правові акти, та ті, що враховують практичний досвід реалізації, суспільні та національні інтереси отримають підтримку у суспільстві.

СРСР був яскравим прикладом того, що суспільним ідеалам можна надавати набагато більшого значення, ніж матеріальним цінностям. Не дивлячись на те, що політика комунізму несла в собі значну кількість негативних моментів для суспільства, вона була сильною з ідеологічної точки зору. Проголошені ідеали та принципи, порушення яких не припускалося, спричиняли свій вплив практично на усі сфери життєдіяльності суспільства. Проводилися заходи щодо усунення небажаних суспільних явищ: алкоголізму, жебрацтва, проституції. Цінності та пріоритети Радянської держави починали прищеплюватися на ранніх етапах розвитку особистості, для того, щоб згодом вони стали внутрішнім регулятором поведінки кожного громадянина.

У порівнянні з радянським періодом, в наш час в Україні має місце значне збільшення кількості безхатченків, жебраків, безробітних. Передусім, це пов'язано з тим, що змінилася політика держави стосовно цих категорій громадян. Якщо раніше в боротьбі за викорінювання таких явищ, як бродяжництво, жебракування, дармоїдство, державою використовувалися практично усі засоби, у тому числі й кримінальна відповідальність, то нині провадиться політика заперечення цих явищ. Засобами масової інформації проголошується і підтримується думка про те, що жебрацтво і випрошування – це прибутковий бізнес (в більшості своїй – кримінальний), а не засіб виживання громадян України. Отже, ніякої соціальної допомоги від держави не потрібно. Держава, як правило, відмовляється створювати спеціалізовані місця для проживання (хоча б тимчасового) і допомоги безхатченкам. Відсутність допомоги держави на ранніх етапах формування маргінальних установок у громадян у поєднанні з практично повною бездіяльністю в галузі допомоги верствам населення, що вже мають такі переконання,

позбавляє мешканців соціального «дна» якої б то не було можливості поліпшити своє положення. Відбувається повна відмова від суспільних цінностей, проблема виживання стає основною і з часом правопорушення стає одним із можливих, а може і єдиним способом задоволення потреб цих категорій громадян. Корупція, численні безкарні порушення прав громадян, особливо тими особами, на яких покладено обов'язок з їх захисту, призводить до руйнації соціальних інститутів, норм і правил, поширення правового нігілізму та формуванню маргінальної свідомості громадян. Заборонені дії перестають розглядатися як правопорушення, а санкція за нього вважається несправедливою.

Принципи ринкової економіки, зазнавши деяких змін, призвели до того, що нині в нашому суспільстві дедалі більшого розповсюдження набуває індивідуалізм громадян. Процес лібералізації призвів до того, що популярною стала байдужість до проблем суспільства, діяльності органів влади, державних інститутів, у поєднанні з недовірою до державної влади, ідеологічний вакуум наповнюється небажаним для суспільства змістом.

У ч. 2 ст. 15 Конституції України проголошено принцип відсутності ідеології, що визнається державою як обов'язкова [1]. Отже, держава самоусунулася від виховання громадян і контролю над їх переконаннями.

Висновки. На нашу думку, реалії сьогодення свідчать про необхідність існування державної ідеології на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, оскільки саме за допомогою ідеології встановлюються державні пріоритети і цінності. У громадян повинні сформуватися внутрішні регулятори поведінки, основою яких, насамперед, мають стати норми права. Для цього держава повинна гарантувати безпеку, стабільність членів суспільства, всебічно захищати права, свободи та законні інтереси людини і громадянина.

Держава, спираючись на суспільні організації, зобов'язана приймати заходи щодо подолання та мінімізації правової маргінальності населення. Саме державні органи мають розробити національну доктрину формування правосвідомості громадян, правову регламентацію та координацію участі в цій справі громадських об'єднань. Створення відповідного координаційного органу сприятиме виробленню дієвих програм та напрямів підвищення рівня правової свідомості громадян України.

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

СИСТЕМА СУДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

Розглядається феномен судів загальної юрисдикції з позицій системності. Досліджується структура системи судів загальної юрисдикції. Виокремлюються її ознаки. Формулюється поняття системи судів загальної юрисдикції.

Ключові слова: *система, ознаки, суд загальної юрисдикції.*

Рассматривается феномен судов общей юрисдикции с позиций системности. Исследуется структура системы судов общей юрисдикции. Выделяются ее признаки. Формулируется понятие системы судов общей юрисдикции.

Ключевые слова: *система, признаки, суд общей юрисдикции.*

The phenomenon of courts of general jurisdiction is analyzed from the position of the systematic approach. The structure of the courts of general jurisdiction is studied; its features are determined. The concept of the courts of general jurisdiction is formulated.

Key words: *system, features, court of general jurisdiction.*

Постановка проблеми. Згідно зі ст. 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р. судову систему України складають суди загальної юрисдикції та суд конституційної юрисдикції [1].

Своєю чергою, відповідно до ст. 2 зазначеного Закону суди загальної юрисдикції утворюють окрему від Конституційного Суду України єдину систему судів [1].

Відповідно, судова система України складається із двох елементів, які щодо неї є системоутворювальними, – судів загальної юрисдикції та Конституційного Суду України.

Суди загальної юрисдикції є системою судів, на відміну від Конституційного Суду України, який лише визнається єдиним органом конституційної юрисдикції. Суди загальної юрисдикції є складним, комплексним елементом, і самі собою виступають цілісною системною категорією.

Метою статті є дослідження сутнісних характеристик системи судів загальної юрисдикції.

Основними завданнями є:

– визначити склад судової системи України;

- проаналізувати загальні ознаки судової системи України;
- дослідити гарантії єдності системи судів загальної юрисдикції;
- розглянути структуру системи судів загальної юрисдикції;
- виокремити ознаки системи судів загальної юрисдикції;
- сформулювати поняття системи судів загальної юрисдикції.
- з'ясувати сутнісні характеристики судової влади.

Стан дослідження. Вивченню судової влади у своїх працях приділяли значну увагу такі вчені, як: В.В. Кульчицький, О.М. Толочко, Ю.В. Ткаченко, О.В. Білова, Л.М. Москвич, Ю.С. Шемчушенко, В.Ф. Погорілко, В.Б. Авер'янов, А.О. Селіванов, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, В.Т. Маляренко, В.В. Молдован, І.Є. Марочкін, Н.В. Сибільова, М.Ю. Мельник, В.В. Городовенко, С.Г. Штогун тощо.

Виклад основних положень. Термін «система» грецького походження. Зазвичай, під системою розуміють цілісне та, водночас, структуроване на окремі відносно самостійні елементи явище. Цілісність такого явища обумовлюється наявністю інтеграційних взаємозв'язків між її елементами.

Л. Берталанфі характеризував систему з точки зору взаємодії її елементів [2, с. 611]. М.Г. Гаазе-Рапопорт акцентував увагу на двох компонентах системи: «сукупності об'єктів та взаємозв'язках між ними»[3, с. 156]. В.Г. Афанасьєв, вивчаючи систему, звертав увагу на виникнення нових інтегративних якостей системи, що не властиві її складовим [4, с. 24]. В.С. Тюттін під системою розумів сукупність пов'язаних між собою різних компонентів, що певним чином впорядковані та формують єдину множину, яка наділена новими інтегральними якостями та функціями [5, с. 11].

Отже, «система» є цілісним утворенням, що набуває суттєво нових інтегрованих якостей, які не є притаманними її первинним складовим та «продукуються» завдяки їх взаємодії у системі [6, с. 19], а самі складові утворюють певний зв'язок, єдність [7, с. 329].

Поряд із загальною характеристикою категорії «система» багато вчених зважали на особливості соціальних систем. До їх складу також входять і правові системні утворення.

На думку С.А. Саркісяна і Л.В. Голованова, соціальна система «це не просто поєднання великої кількості одиниць, в межах якого кожна одиниця підпорядкована законам причиноспрямованих зв'язків, а єдність відносин та зв'язків окремих частин, що детермінують потенцію реалізації функції певної складності, виникнення якої стимулюється та обумовлюється існуванням структури з високим сту-

пенем концентрації взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним елементів» [8, с. 5–6].

Описуючи категорію «система», В.Н. Сагатовський зазначав, що вона є: «цілеспрямованою, функціонуючою конструкцією, спроможною до вирішення проблемної ситуації за умови відповідних зовнішніх обставин» [9, с. 75].

Як вважає Л.А. Петрушенко, до складових соціальних систем можна віднести: цілісність системи, наявність у системі двох або більше типів зв'язків (просторових, функціональних, генетичних тощо), структуру (організацію) системи, наявність рівнів та їх ієрархію, управління, мету і доцільність організації, самоорганізацію, функціонування та розвиток [10, с. 61–64].

Намагаючись пояснити організаційну і функціональну складність систем, В.Н. Садовський зазначає: «...властивості системи не відображаються сумою якостей окремих елементів, які її складають, а обумовлюються також наявністю і специфікою зв'язку та відносин між елементами, тобто, конституюються як інтеграційні якості цілого, а наявність зв'язків і відносин між елементами системи та народжувані ними інтеграційні, цілісні її якості забезпечують відносно самостійне, відокремлене існування, функціонування (а в певних випадках і розвиток) системи» [11, с. 83–84].

Розглянувши погляди вчених щодо визначення загальної сутності категорії «система» та зважаючи на особливості функціонування соціальних систем, вважаємо за доцільне перейти до дослідження феномена судів загальної юрисдикції з позицій системності цього явища.

Аналізуючи таке складне соціально-правове явище, яким є система судів загальної юрисдикції, нам необхідно обрати належний науково-методологічний інструментарій. Враховуючи природу об'єкта дослідження, а також завдання та напрямок дослідження, виправданим буде використання системного підходу, який, на думку Л.Б. Тіунової, дозволяє «аналізувати об'єкт як складне, багатогранне, різноякісне явище, що конституюється з компонентів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру і забезпечують його цілісність» [12, с. 12], а, на думку Е.С. Маркаряна, є «однією із фундаментальних стратегій наукового дослідження, історично викликаною необхідністю вивчення складно організованих систем адекватними пізнавальними засобами» [13, с. 77].

Однак, перш ніж розпочати дослідження судів загальної юрисдикції з позицій системності, виокремимо передбачені Законом

України «Про судоустрій і статус суддів» ознаки більш загального щодо нього поняття – судової системи України.

Так, стаття 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює спільне, об'єднувальне для всієї судової системи завдання, яким є: «забезпечення кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [1].

Ч. 2 ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначає спільний спосіб реалізації судової влади – правосуддя [1].

Ч. 3 ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює спільну форму реалізації правосуддя – судочинство [1].

З наведених законодавчих положень робимо висновок про те, що здійснення судової влади шляхом відправлення правосуддя у формі судочинства заради забезпечення кожній особі права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, передбачених законодавством, якраз і є тими фундаментальними, «цементуючими» для всієї судової системи України правовими ознаками, що забезпечують її системний характер.

Щодо систему судів загальної юрисдикції, то відповідно до ч. 4 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується єдиними засадами організації та діяльності судів; єдиним статусом суддів; обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом; забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування судами (судом) касаційної інстанції норм матеріального права; обов'язковістю виконання на території України судових рішень; єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів; фінансуванням судів винятково з Державного бюджету України; вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування [1].

Зазначені положення є опосередкованим свідченням наявності чисельних взаємозв'язків всередині системи судів загальної юрисдикції, які забезпечують багаторівневість і структурно-функціональну різноманітність відносин, в які вступають окремі компоненти цієї системи та створюють умови для цілісності, стабільності та впорядкованості її структури. Водночас, привертає до себе увагу те, що частина гарантій, які забезпечують єдність системи судів загальної юрисдикції скерована або зовні на саму систему (єдиний порядок

організаційного забезпечення діяльності судів), або назовні щодо самої системи (обов'язковість виконання судових рішень).

З огляду на зазначене, всі встановлені Законом України «Про судоустрій і статус суддів» гарантії єдності системи судів загальної юрисдикції можуть бути згруповані у три основні види:

– внутрішні (виникають всередині системи судів загальної юрисдикції та підтримуються визначеним законодавством порядком її організації та функціонування.);

– зовнішні – вхідні (виникають поза системою судів загальної юрисдикції, але з приводу забезпечення її належного функціонування та направлені (скеровані) на неї);

– зовнішні – вихідні (виникають у межах системи судів загальної юрисдикції, але направлені (скеровані) назовні стосовно неї та пов'язані з забезпеченням функціонування системи судів загальної юрисдикції).

Ч. 2 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначає, що систему судів загальної юрисдикції складають: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди; 3) вищі спеціалізовані суди; 4) Верховний Суд України [1].

Ч. 1 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вказує, що: «суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення, а ч. 2 цієї статті додає, що: «у судах загальної юрисдикції може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ» [1].

Ст. 21 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначає, що місцевими судами є:

а) місцеві загальні суди (районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди);

б) місцеві господарські суди (господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя);

в) місцеві адміністративні суди (окружні адміністративні суди, а також інші суди, передбачені процесуальним законом) [1].

Виходячи з положень законодавства, цілком зрозуміло, що термін «суди загальної юрисдикції» є доволі умовним. Говорячи про «загальну юрисдикцію», законодавець тут же обмовляє про спеціалізацію судових інституцій, а поряд із місцевим господарським судом та місцевим адміністративним судом виокремлює ще й місцевий загальний суд. Природно виникає питання про співвідношення понять

«суд загальної юрисдикції» та «місцевий загальний суд». Якщо виходити з точки зору формального підходу, то будь-яка відмінність у конструкції цих понять свідчить про відмінність їх змісту. Тому, у цьому випадку, жодних сумнівів стосовно їх співвідношення не виникає. Проте, якщо виходити з їх фактичного тлумачення, то, видається, існує певна неузгодженість щодо їх співвідношення, яка полягає в тому, що родове поняття «суд загальної юрисдикції» за своїм змістом стає майже ідентичним поняттю видовому «місцевий загальний суд» (мається на увазі функціональний, а не структурно-ієрархічний аспект змісту зазначеного поняття, оскільки зрозуміло, що стосовно останнього поняття «суд загальної юрисдикції» у будь-якому разі є значно ширшим та охоплює поняття «місцевий загальний суд»).

Зважаючи на фактичне тлумачення цих понять, логічно припустити, що у тих випадках, коли законодавець інкорпорує до назви місцевого суду поняття «адміністративний» чи «господарський», то цим самим він опосередковано вказує на його юрисдикцію. Тому, синонімічною категорією до, наприклад, слова «адміністративний», можна вважати словосполучення «адміністративної юрисдикції», а до слова «загальний», відповідно, словосполучення «загальної юрисдикції». Таким чином, на рівні місцевого суду поняттю «суд загальної юрисдикції» у буквальному значенні, відповідає лише поняття «місцевий загальний суд», який, як ми зазначали вище, є фактично «місцевим судом загальної юрисдикції». Для усунення цієї логічної колізії нами пропонується змінити назву «місцевий загальний суд» на іншу, більш спеціалізовану, наприклад, місцевий суд із розгляду цивільних і кримінальних справ. Вважаємо, що цей підхід краще відповідатиме природі місцевих судів, які є складовою системи судів загальної юрисдикції. Також, наша позиція повністю узгоджується з думкою, висловленою В.В. Медведчуком та В.В. Костицьким, згідно з якою спеціалізованими судами: «мають визнаватися усі суди загальної юрисдикції... так як кожний суд загальної юрисдикції спеціалізується на розгляді певних категорій справ (кримінальних, адміністративних, цивільних, господарських тощо), то він і є спеціалізованим» [14, с. 17].

Відповідно до ч. 1 ст. 29 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», «у системі судів загальної юрисдикції діють апеляційні суди як суди апеляційної інстанції з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ, справ про адміністративні правопорушення» [1].

Згідно з ч. 2 і 3 згаданої статті Закону України «Про судоустрій і статус суддів», «апеляційними судами з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є: апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної Республіки Крим, а апеляційними судами з розгляду господарських справ, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України» [1].

Ч. 1, 2 ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює, що «у системі судів загальної юрисдикції діють вищі спеціалізовані суди як суди касаційної інстанції з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ. Вищими спеціалізованими судами є: Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України» [1].

Стосовно Верховного Суду України, то ч. 1 ст. 38 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визнає його найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції [1].

Своєю чергою, законодавець у ч. 1 ст. 19 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає, що ліквідація і утворення судів загальної юрисдикції здійснюється «Президентом України за поданням Міністра юстиції України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду, а відповідно до ч. 4 ст. 19 цього ж Закону «кількість суддів у суді визначається Державною судовою адміністрацією України за поданням Міністра юстиції України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду, з урахуванням обсягу роботи суду та в межах видатків, затверджених у Державному бюджеті України на утримання судів» [1].

На нашу думку, участь у процесі утворення і ліквідації судів та у визначенні кількості суддів Міністра юстиції України, з точки зору доцільності, є необгрунтованою. Нам видається доволі сумнівною потреба судів загальної юрисдикції у наявності такого «посередника». Виникає чимало природних питань: чому голова відповідного вищого спеціалізованого суду має звертатися з пропозицією про утворення чи ліквідацію судів до Міністра юстиції України, а не безпосередньо до Президента?; або чому той же голова має звертатися з пропозицією до Міністра юстиції України щодо кількості суддів, а не безпосередньо до

Державної судової адміністрації України?; та в чому полягає необхідність залучення до цього процесу Міністра юстиції України? Ми не вбачаємо жодної необхідності у вчиненні Міністром юстиції України перелічених дій. Надання Міністру юстиції України повноважень у сфері утворення та ліквідації судів загальної юрисдикції та вирішенні питань кількості суддів не відповідають ні його статусу керівника центрального органу виконавчої влади, ні реальним потребам судочинства, ні логіці вирішення зазначених питань. Більше того, наявність цього «посередника» є «принизливою» для судів загальної юрисдикції та заподіює шкоду оперативності вирішення відповідних питань.

Також, вважаємо, що питання утворення і ліквідації судів та визначення кількості суддів у межах видатків, затверджених у Державному бюджеті України на утримання судів, можуть бути повністю віднесеними до компетенції Ради суддів України. З одного боку, Рада суддів України є органом суддівського самоврядування, який представляє інтереси всього суддівського корпусу, а з іншого – на відмінну від З'їзду суддів України, який скликається раз на два роки, Рада суддів України є постійно діючим органом суддівського самоврядування та може з високим ступенем оперативності вирішувати ці питання. Водночас, хочемо зазначити, що ми усвідомлюємо складність реалізації цієї пропозиції, яка пов'язана з її доволі дискусійним характером та з необхідністю внесення змін до відповідних положень Конституції України.

Висновки. З огляду на проаналізовані положення звертаємо увагу на ознаки, що надають сукупності судів загальної юрисдикції ознак системності. До таких можна віднести: 1) єдність судів загальної юрисдикції; 2) наявність спільної мети; 3) інтеграція і диференціація її складових; 4) багаторівневість 5) ієрархічність; 6) наявність спільних функцій; 7) особливий тип взаємозв'язків: а) між нею та іншими системами; б) між її компонентами всередині системи; в) між її окремими компонентами і компонентами інших систем; г) між її окремими компонентами та іншими системами; 8) зовнішня відокремленість; 9) наявність спільних принципів функціонування для всіх її складових; 10) особливий порядок утворення; 11) постійний розвиток.

Зважаючи на вищезазначене, систему судів загальної юрисдикції можна визначити як нормативно визначену, єдину, взаємопов'язану, відособлену, структуровану цілісність, яка фор-

мується на основі принципів територіальності, спеціалізації та інстанційності, складається з місцевих, апеляційних, вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду України, своїм основним завданням має здійснення правосуддя та, водночас, є одним із основних, формувальних компонентів системи вищого порядку – системи судової влади.

1. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Вісник Верховної Ради України. – 2010. – № 142. – Ст. 1125.

2. Бергаланфи фон Людвиг. Общая теория систем – критический обзор // Исследования по общей теории систем / Людвиг фон Бергаланфи. – М., 1969. – С. 611.

3. Гаазе-Рапопорт М.Г. Большие системы / Модест Георгиевич Гаазе-Рапопорт // Методологические проблемы кибернетики. – М., 1970. – Т. 11. – С. 156.

4. Афанасьев В.Г. Системность и общество / Виктор Григорьевич Афанасьев. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с.

5. Тьютин В.С. Отражение, системы, кибернетика / В.С. Тьютин. – М.: Наука, 1972. – 256 с.

6. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познания и управления / Виктор Григорьевич Афанасьев. – М.: Политиздат, 1981. – 432 с.

7. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л.Я. Сухарева. – М.: Советская энциклопедия, 1984. – 415 с.

8. Саркисян С.А. Прогнозирование развития больших систем / С.А. Саркисян, Л.В. Голованов. – М.: Статистика, 1975. – 192 с.

9. Сагатовский В.Н. Опыт построения категориального аппарата системного подхода / В.Н. Сагатовский // Философские науки. – 1976. – № 3. – С. 75–77.

10. Петрушенко Л.А. Единство системности, организованности и самодвижения / Леонид Авраимович Петрушенко. – М.: Мысль, 1975. – 286 с.

11. Садовский В.Н. Основание общей теории систем / В.Н. Садовский. – М.: Наука, 1974. – 279 с.

12. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория / Людмила Борисовна Тиунова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1991. – 135 с.

13. Маркарян Э.С. Системное исследование человеческой деятельности / Э.С. Маркарян // Вопросы философии. – 1972. – № 10. – С. 77–87.

14. Костицький В.В. Суди в Україні: збірник матеріалів та нормативно-правових актів / В.В. Костицький, В.В. Медведчук. – К., 1999. – 271 с.

Стаття надійшла 22 листопада 2010 р.

**ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК:
«СІАМСЬКІ БЛИЗНЮКИ» ЧИ САМОСТІЙНІ
ПРАВОВІ КАТЕГОРІЇ?**

Аналізується співвідношення категорій «законність» і «правопорядок». Генезис законності виявляє переважно етатиське наповнення цієї категорії. Обґрунтовується, що правопорядок не є результатом законності. Своєю чергою, сама законність потребує деідеологізації. Аргументується, що сучасному праворозумінню має відповідати модель правозаконності як системи вимог до діяльності державних органів і посадових осіб.

Ключові слова: законність, правопорядок, правозаконність, сучасне праворозуміння, деідеологізація

Анализируется соотношение категорий «законность» и «правопорядок». Генезис законности выявляет преимущественно этакетическое наполнение этой категории. Обосновывается, что правопорядок не является результатом законности. В свою очередь, сама законность нуждается в деидеологизации. Аргументируется, что современному правопониманию может соответствовать модель правозаконности как системы требований к деятельности государственных органов и должностных лиц.

Ключевые слова: законность, правопорядок, правозаконность, современное правопонимание, деидеологизация.

The correlation of the categories «legality» and «law and order» is analyzed in the article. The legality genesis reveals mainly the etatic content of this category. It is substantiated that law and order is not the result of legality. In its turn, the legality itself needs deideologization. It is stated that the term «legal comprehension» should correspond to the model of «legitimacy» as a system of the requirements to the activities of administrative bodies and public officials.

Key words: legality, law and order, modern legal comprehension, deologization.

Постановка проблеми. До розмірковування над запитанням, поставленим у назві статті, спонукає стійка традиція у теоретичній і практичній юриспруденції в Україні інтерпретувати законність і

правопорядок як майже тотожні правові явища і категорії. Ця традиція виникла на радянському ґрунті (в працях дореволюційних правознавців такого не спостерігалось, як не спостерігається і у працях зарубіжних дослідників) в епоху утвердження соціалістичної законності та тотальної ідеологізації головних категорій юриспруденції.

Категорії «правопорядок» і «законність» попри різне їхнє розуміння тими чи іншими правниками утвердилися як у фундаментальних, так і в галузевих наукових дисциплінах на теренах вітчизняної юриспруденції. Кожна з цих категорій отримує своє змістовне наповнення відповідно до тих засадничих підходів, які використовуються для зрозуміння природи і призначення законності та правопорядку, з'ясування їх місця і ролі як у правовій сфері, так і в життєдіяльності суспільства у цілому.

Відтак, законність і правопорядок посідають і певні «інституціональні» ніші у юриспруденції. При цьому потрібно зазначити, що доктринальна і емпірична складова юриспруденції по-різному відображають наявний теоретичний і практичний «статус» законності і правопорядку та співвідношення між ними. Зовсім не гіперболізуючи відоме твердження «практика – критерій істини», справедливості ради слід зазначити, що саме правова практика корелює ідеологічні нашарування інтерпретацій законності і правопорядку, які були поширеними донедавна, і як прояв певної інерційності юридичної думки, в тих чи інших формах зберігають своє існування у нових умовах.

Такого кшталту «спадком» марксистсько-ленінської теорії держави і права є ідеологічний штамп щодо законності і правопорядку як свого роду «сіамських близнюків», що поєднані між собою причинно-наслідковими зв'язками. Це прокрустове ложе розуміння цих категорій не тільки обмежує предметно-змістовне поле кожної з них, але й стримує осмислення їх автономної ролі й значення у правовому бутті суспільства. Тому в нинішній ситуації закономірно виникає проблема з'ясування співвідношення між законністю і правопорядком, їхнього місця у категоріальному апараті юриспруденції, а відтак – і корегування методологічних підходів у дослідженнях цих правових феноменів.

Важливою «темою», яка може пролити світло на нинішній стан доктринальної інтерпретації співвідношення законності та правопо-

рядку, є їхня історична генеза, і передусім, драматична тенденція «поглинання» правопорядку законністю впродовж цілого історичного періоду існування СРСР.

Стан дослідження. Найголовніше, що звертає на себе увагу щодо концепції законності, – це домінування у її інтерпретаціях ідеологічних і класових мотивів. Таке її сприйняття, вочевидь, мало доповнити, і таким чином посилити правничий потенціал цього поняття. Маємо визнати, що етатиська модель законності побутує і у сучасній вітчизняній юриспруденції.

Виклад основних положень. Як не парадоксально, витoki радянської теоретичної і емпіричної моделі законності сягають дореволюційних часів, причому і у цьому питанні Росія пішла своїм власним, непротореним шляхом.

Виникнення законності як правового феномена пов'язується з історією формування представницької влади державоутворювального народу [1], яка була б здатною нав'язувати державній владі волю народу, обмежувати діяльність монархів та інших правителів від імені народу за допомогою законів, які приймає представницька влада. Це явище, як вважається, з'явилося в Англії, і офіційно сформульоване у «Великій хартії вольностей» (1215 р.), де було встановлено, що жодна людина не може бути заарештована, ув'язнена, позбавлена власності, вигнана з країни не інакше, як згідно з законним вироком рівних їй на підставі закону країни. Всі ці обмеження були спрямовані проти влади короля, а вимоги були сформульовані від імені вільних жителів Англії, включно з представниками міст, а також селян [2, с. 154–156]. Така традиція застосування законності збереглася і з деякими відмінностями і особливостями набула розвитку у західних правових системах.

У Росії ж появу і ствердження терміна «законність» пов'язують з іменем Петра I, котрий своїм Указом 12 січня 1722 року створив прокуратуру, наділивши її повноваженнями нагляду за суворим дотриманням законів держави [3, с. 350].

Уявлення про законність, які поширювалися монаршою владою Росії, кардинально відрізнялись від тих, які стверджувалися громадянським суспільством і на той час стали чи не класичними у практиці західних країн. У Росії ж, починаючи з Петра I, котрий вперше в історії російської державності намагався перебудувати суспільство на основі всеохоплювального законодавства, законність стала розумітися як ви-

раження волі верхів, забезпечення їх інтересів на основі суворого дотримання законів. Результатом насадженої зверху моделі законності стало, як свідчать дослідження правознавців, те, що «...відверте панування свавілля і беззаконня значно частіше спостерігається в Росії, ніж дотримання законності» [3, с. 307]. Володимир Набоков, оцінюючи поширене відношення до законності в царській Росії, писав, що «...неповага до закону, за готовності устами славословити його, просякнута вся адміністрація знизу доверху. Саме останніми роками (цитована робота опублікована В. Набоковим у 1912 р. – А.К.) характеризується якимось зведенням цієї неповаги у принцип, ним якое красуються, відкрито підкреслюючи, що закони і законність завжди безумовно мають відступати перед вимогами «державної доцільності» [4, с. 58].

Очевидно, саме тому у російській дореволюційній юриспруденції отримала певне поширення теорія законності як вимоги до державної влади дотримуватися приписів законодавства.

Радянська влада під орудою більшовиків спочатку офіційно взагалі відмовилася від законності, проте згодом запровадила поняття революційної законності, згідно з якою суди, адвокатура, прокуратура мали, насамперед, керуватися революційною правосвідомістю, а тільки потім вирішила застосовувати закони, якщо вони відповідали цій революційній правосвідомості. Як не парадоксально, запроваджена Петром I модель законності була сприйнята і поглиблена владою рад.

Очевидно, зовсім не випадковою була відмова диктатури пролетаріату від категорії правового порядку, яка на декілька десятиліть зникла зі шпальт юридичної доктрини. На відміну від законності, правопорядок, як одвічно «чиста» правова категорія, не піддавалася ідеологізуючим «пластичним операціям», і була переміщена на периферію наукових процесів*. Тільки на початку 60-их років ХХ ст. феномен

* Чи не «першою ластівкою» була поява у підручнику за ред. М.Г. Александрова тематики правопорядку, але не у контексті законності (хоча правопорядок визначався як порядок, що встановлюється на основі соціалістичної законності), а як такий порядок у суспільних відносинах, який виражається у реалізованих суб'єктивних правах і виконуваних юридичних обов'язках учасників правовідносин. Див.: Теория государства и права / Н.Г. Александров, Ф.И. Калинин, С.С. Студеникин, А.Ф. Шебанов. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 287–288.

правопорядку з'являється на сторінках наукових видань, стає предметом досліджень правників.

Своєрідне бачення законності збереглося і в нащадкові «революційної законності» – «соціалістичній законності». Це поняття визначалося як «неуклінне виконання законів і інших правових актів органами держави, посадовими особами, громадянами і громадськими організаціями» [5, с. 101], і було типовою для радянської епохи етатиською інтерпретацією категорії законності. Домінуючими у доктринальних підходах до законності були погляди М.Г. Александрова, автора відомої праці «Право і законність в період розгорнутого будівництва комунізму» (1961 р.) [6].

М.Г. Александров розрізняв законність у широкому і вузькому аспектах. В широкому аспекті соціалістична законність становить принцип поведінки, яка вимагається державою від усіх громадян, посадових осіб, установ і організацій. Цей принцип означає, що вимоги дотримуватися закону (і виданих на виконання законів підзаконних актів) висуваються рівною мірою до всіх без винятку громадян, посадових осіб, установ і організацій [6, с. 105].

Законність у вузькому розумінні визначалась як принцип діяльності соціалістичного державного апарату. У цьому аспекті соціалістична законність означає, що здійснення всіх владних дій (і особливо державного примусу) має проходити винятково в межах закону, на основі точного і неухильного виконання законів за суворого і неухильного виконання всіма посадовими особами прав і законних інтересів громадян [6, с. 105].

Доктринальний дуалізм в інтерпретації законності доповнювався іншими аспектами – як необхідної передумови соціалістичної демократії, і навіть – як загального принципу права [7, с. 226], що сприяло розпорошенню змістовних характеристик законності, стримувало вироблення цілісного розуміння її природи і значення. Головним недоліком інтерпретації законності в радянській юриспруденції було збереження і постійне відтворення імплантованого владою ще у петровську епоху етатиського (системоцентристського) її (з властивими тій чи іншій епосі ідеологічними прикрасами) тлумачення, на відміну від класичного західного її розуміння як правозаконності (Ф. Хайек). Принципову рису останньої становить те, що правозаконність від самих початків (Платон, Арістотель, праці римських юристів, мислителів епохи

Відродження)* і до сьогодні трактується як вимога, що встановлюється щодо діяльності держави і державних органів, посадових осіб.

У радянській юриспруденції склалася традиція поєднання категорій «законність» і «правопорядок» практично у єдину смислову конструкцію, відображенням чого є саме таке висвітлення законності та правопорядку у більшості підручників із теорії держави і права. Доволі рідкісним винятком виступає монографія «70 лет Советского государства и права», один із розділів якої названо «Забезпечення соціалістичної законності у радянському державному управлінні» [8]. Проте, цей підхід не знайшов значної підтримки фахівців у той період.

Сьогодні є всі підстави вважати, що правопорядок не є наслідком законності, а навпаки – законність виступає як результат правового порядку. Надійний правовий порядок, тобто ґрунтований на праві устрій суспільної життєдіяльності виступає передумовою законності у діяльності владних інституцій держави, є загальним правовим «фоном», який спонукає державну владу до дотримання і виконання вимог чинного законодавства.

Доволі показовим виявом ідеологізації законності була «традиція» посилювати значення правових понять прикметниками у суспільних науках радянської доби, яка мала на меті компенсувати латентну девальвацію термінів в умовах тотального порушення законності самою державою).

Наприклад, поєднання дієслова «виконання» чи «дотримання» з прикметниками «суворе і неухильне» утворювало змістовно протиріч-

* Саме на підставі наявності чи відсутності законності Платон розрізняє законну владу монархію і тиранію (протизаконну); аристократію (законну владу небагатюх) і олігархію (незаконну); а також демократію з законами і без законів. «Я бачу, – писав Платон, – близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і знаходиться під чисєю владою. Там же, де закон – владика над правителями, а вони – його раби, я вбачаю спасіння держави і всі блага, які тільки можуть дарувати державам боги». Політичне правління за Арістотелем – це правління закону, а не людей. В проектах законів про магістрати Ціцерона наголошується, що імперій (повноваження посадових осіб) має бути законним. А договірна концепція держави Дж. Локка містить такий важливий компонент, як «доктрина законного спротиву всіляким незаконним проявам влади. Монтеск'є розрізняє три образи (форми) правління, природу кожного з яких визначають основні наріжні закони. Див.: История политических и правовых учений; под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Юридическая литература. – 1983. – С. 56, 409.

ну словесну конструкцію зі зловісним відтінком, бо саме це «суворе і неухильне» на практиці призводило до беззаконня і несправедливості у діяльності самої держави. Попри твердження, що поняття законності виражає «реалістичне відношення до права» [7, с. 217], головною складовою залишався все ж ідеологічний компонент. У завуальованій формі це підкреслював С.С. Алексєєв, який констатував, що поняття «законність» характеризує правову дійсність, взяту під кутом зору... ідейно-політичних основ правової системи, її зв'язку з основоположними суспільно-політичними інститутами, з політичним режимом цього суспільства [7, с. 217].

Певні причини формування такої моделі законності мають своїм корінням ідеологізацію теорії права, покладення на неї завдання формувати варіант прикрашеного стану правової реальності. Тому навіть ідея законності, яка у строго прагматичній інтерпретації не сягає за межі принципу відповідності поведінки суб'єктів права вимогам чинного законодавства, наділялася такими властивостями, якими володіє власне тільки саме право. «... Ідея законності, – підкреслює С.С. Алексєєв, – яка формується у правовій свідомості, це ідея про доцільність і необхідність такої реальної правової поведінки всіх учасників суспільних відносин, за якої не залишалось би місця для свавілля, фактично досягала всезагальності права (підкреслено мною – А.К.), дійсна реалізація суб'єктивних прав [7, с. 219]. Це наділення законності властивостями інших правових феноменів міфологізувало цю категорію, проте зовсім не сприяло прирощенню наукового і практичного її потенціалу: як і всякий міф, законність не стала реальним і дієвим інструментом прогресу у правовій сфері.

І навіть коли ідея і начала законності втілюються у особливому режимі суспільно-політичного життя (С.С. Алексєєв), у системі вимог законності, вона не перестає бути прокламацією стану юридичної правомірності суспільних відносин, на що справедливо вказує П.М. Рабінович [9, с. 68].

Законність як сукупність вимог і навіть як режим так чи інакше виявляють себе як певні ідейні юридичні начала, які ще мають втілюватися у правову реальність. І тому саме через цю прокламаційну законність неможливо виробити інструменти чи шкалу вимірів реального втілення законності у правову практику. Очевидно також: порушення законності не виступає окремим чи самостійним аргументом при винесенні рішення, постанови чи вироку суду та інших правозастосовних органів.

Поняття «законність» не виявляє якоїсь особливої змістовної новизни при зіставленні таких пар понять, як «законний і правомірний» та «незаконний – неправомірний». Категорії «правомірний – неправомірний», по суті, поглинають поняття «законний – незаконний».

Законність навряд чи можливо визначати як стан суспільної життєдіяльності, який визначається ступенем відповідності чинному законодавству, бо це елемент правового порядку, який не може бути вирізнений із загального стану правової впорядкованості суспільного буття. Законність наявних правових відносин суспільстві «розчиняється» у сукупності всіх суспільних відносин, які ґрунтуються на вимогах права і виходять із його приписів.

Проблема ще і в нерівноцінності (різновірненості) понять «право» і «закон». Із категорії «закон» у співвідношенні з порядком коректно може бути вироблений тільки стан закорпорядку («законного» порядку). Тому правопорядок аж ніяк не може бути наслідком і результатом законності. Але, якщо ми хочемо встановити правопорядок, який ґрунтується на цінностях свободи, рівності і справедливості, ми маємо виводити його саме з права. Тільки у співвідношенні з правом порядок отримує той зміст, якого і потребує порядок, що має ґрунтуватися на цінностях свободи, справедливості та формальної рівності. Тобто тільки право може фундувати такий порядок, який і є **правовим порядком**.

Слід зазначити, що у вітчизняній юриспруденції розуміння правозаконності як вимоги, передусім, до державної влади, прокладає собі шлях у різні способи. Так, О.Ф. Скакун формулює вимоги законності, пов'язуючи їх з діяльністю держави – правотворчою діяльністю, формою і процедурою цієї діяльності, вимогами законності у сфері реалізації (в основному, застосування) права [10, с. 719–729].

Цей підхід завойовує нові позиції у сучасному правознавстві, бо саме в ідеї правозаконності конкретизовано розкрилися ідеали свободи – «...центральної, визначної, як видно зараз, ланки сучасної ліберальної теорії, що поєднується з ідеєю солідарності (і також гуманістичною філософією права), та й всією, слід думати, ліберальної цивілізації з її ідейної, духовної сторони» [11, с. 455].

Згідно зі справедливим зауваженням Ф. Хайєка, концепція правозаконності свідомо розроблялась тільки в ліберальну епоху і стала одним із її величніших досягнень, що послужили не тільки щитом свободи, але й відлагодженим механізмом її реалізації [12, с. 128].

Необхідність наповнення законності саме правовим змістом визначається й тим, що сам собою термін «законність» мало що говорить, він характеризує тільки одну з іманентних властивостей будь-якого права, його загальнообов'язковість – категоричність, доконечність найсуворішого, неухильного дотримання, перетворення в життя діючих юридичних норм – неважливо яких, у тому числі – «революційних» і самих що не є реакційних [11, с. 471].

Законність попри всі історичні метаморфози залишається саме законністю, порядком, устроєм чи улаштуванням найсуворішого дотримання вираженого в законах, інших юридичних актах діючого позитивного права. А оскільки у сучасному громадянському суспільстві правовий порядок, інакше кажучи, правовий устрій покликаний виражати законність, ґрунтується на гуманістичному праві, і, отже, передусім, на природних невід'ємних правах людини, то і сам устрій юридичних відносин має набувати свого роду природно-правового характеру. Тобто має ставати настільки обов'язковим і жорстким, як і сама природа [11, с. 473]. Може, саме тому знаменитий російський правознавець М.М. Коркунов вважав, що міцний суспільний порядок передбачає встановлення такого правового порядку, який буде підкорювати собі намагання окремих особистостей з такою ж безумовністю і нещадністю, як закони природи [13, с. 69].

Сенс правозаконності означає найсуворіше, неухильне втілення в життя не просто будь-яких і всіляких норм (це – нормальна юридична реальність), а начал гуманістичного права, передусім, основних невід'ємних прав людини, а також пов'язаних із ними інших інститутів... у тому числі загальнодемократичних правових принципів народовладдя, приватного права, незалежного правосуддя. А відтак – і реальна, на ділі, побудова на послідовно демократичних гуманістичних началах всієї юридичної системи, всього політико-державного життя [12, с. 472].

Законність може бути істинною, такою, яка відповідає «духові», тобто сутності права, і суто формальною, що зводиться до дотримання будь-яких норм, якщо вони санкційовані державою. Для першої необхідна наявність певних суспільних, політичних та ідеологічних передумов, необхідна правова культура і повага до права, усвідомлення його необхідності й справедливості, тобто, правовизнання (І. Ільїн). Для другої все це в результаті не обов'язкове і навіть непотрібне [14, с. 54].

«Істинна законність – це є правозаконність!» – підсумовує С.С. Алексєєв. Таким чином, концепція права, яка відповідає вимогам

сучасного громадянського суспільства, – це філософія правозаконності – гуманістичного права, яке покликане панувати, правити у суспільстві.

Висновок. Наостанок слід підкреслити, що надійний, справедливий, дійсно **правовий** порядок у суспільстві може бути забезпечений якраз саме за умови **правової законності**, передусім у всіх сферах діяльності держави, державних органів, посадових осіб. І в такому розумінні правовий порядок вже може виявляти себе як певною мірою й результат правозаконності.

1. Мамут Л.С. Государство как публично-властным образом организованный народ / Л.С. Мамут // Журнал российского права. – 2000. – № 3. – С. 88–98.

2. Всеобщая история государства и права / под ред. К.И. Батыра. – М.: Былина, 1995. – 416 с.

3. Ильин А.В. Из истории права: многоуровневый учебник для 10–11 классов / А.В. Ильин, С.А. Морозова. – СПб, 1997. – 457 с.

4. Набоков В. Законность и власть / В. Набоков // Новое время. – 1992. – № 32. – С. 57–59.

5. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А.Я. Сухарев. – М.: Советская энциклопедия, 1984. – 415 с.

6. Александров Н.Г. Право и законность в период развёрнутого строительства коммунизма: монография / Н.Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1961. – 296 с.

7. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2-х т. / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т.1. – 360 с.

8. 70 лет советского государства и права; под ред.: А.И. Королева, Ю.К. Толстого, Л.С. Явича. – Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1987.

9. Рабинович П.М. Упрочение законности – закономерность социализма / П.М. Рабинович. – Львов, 1975.

10. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник / О.Ф. Скакун. – Харьков: Эспада, 2006. – 840 с.

11. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.

12. Хайек Ф. Дорога к рабству / Фридрих фон Хайек // Вопросы философии. – 1990. – № 11. – С. 123–131.

13. Коркунов Н.М. Общественное значение права / Н.М. Коркунов. – СПб., 1892. – 20 с.

14. Баскин Ю.Я. Очерки философии права: учеб. пособие / Ю.Я. Баскин. – Сыктывкар: АО «Коми респ. тип.», 1996. – 55 с.

Стаття надійшла 22 листопада 2010 р.

ПРАВОВИЙ ЗАКОН І СТАНДАРТИ ПРАВОТВОРЧОСТІ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Правова держава починається із правового закону. Тому першим і головним напрямом у будівництві держави, що відповідає принципам правового, стає правотворчість, яка забезпечує правовий характер позитивного права.

Ключові слова: право, держава, правотворчість, правова держава, принцип, закон.

Правовое государство начинается из правового закона. Поэтому первым и главным направлением в строительстве государства, которое отвечает принципам правового, становится правотворчество, которое обеспечивает правовой характер позитивного права.

Ключевые слова: право, государство, правотворчество, правовое государство, принцип, закон.

Legal state begins from a legal law. That is why the main direction in formation of the state which is considered to be legal is law making which provides legal character of positive law.

Key words: right, state, law making, legal state, principle, law.

Постановка проблеми. Прийняття неправових законів в Україні – явище поширене. Це не тільки заважає здійсненню й захисту гарантованих Конституцією України прав і свобод, а і створює реальну загрозу єдності країни, зумовлює неузгодженість дій інститутів влади, негативно позначається на реалізації будь-яких функцій держави.

Пріоритетним напрямом будівництва правової держави є не зміцнення судової та правоохоронної систем (хоча їх роль не слід недооцінювати), на які покладено завдання «виправлення позитивного права» і приведення його неправових установлень у відповідність із кваліфікаціями «правового закону», а вдосконалювання правотворчості, що виключає, точніше, що значно знижує частку нормативних актів держави неправового характеру.

Стан дослідження. На монографічному рівні розуміння правового закону насамперед представлене працями В.С. Нерсисянца, А. Нашица, М.І. Байтіна, Б.О. Кістяківського, С.А. Котляревського, Б.Н. Чичеріна та ін.

Однак, у межах нашого дослідження завдання полягає не стільки в тому, щоб розширити перелік ознак і властивостей правового закону, а трансформувати соціальні й моральні вимоги до змісту правового закону в систему конкретних формалізованих критеріїв, на основі яких можна було б з достатнім ступенем вірогідності говорити про відповідність позитивного закону вимогам справедливості, інтересам суспільства або його більшості, іншим морально-етичним і соціальним вимогам.

Виклад основних положень. Правовий закон характеризується не стільки юридичними властивостями позитивного закону, скільки соціальними й моральними. Правова державність базується на тому, що будь-які нормативно-правові акти мають бути втіленням справедливості. На думку А. Нашица, рішення, які ухвалює законодавець, «... покликані слугувати не суто юридичним або винятково юридичним проблемам; вони повинні сприяти врегулюванню важливих проблем соціального характеру». Іншими словами, йдеться про забезпечення «справедливого й відповідного можливостям даної стадії розвитку суспільства задоволення всіх законних інтересів» [4].

На нашу думку, основною ознакою правового закону є адекватне відображення в ньому волі народу, що, звичайно, по своїй суті повинна виражати справедливий соціальний компроміс. Отже, правовий закон – це не лише форма вираження загальної волі. Загальна воля як зміст закону забезпечується належним способом формування правозастосовного органу або демократичною процедурою наділення його такою компетенцією.

Найбільш смною, зрозумілою і одночасно найбільш складною у юридичному втіленні є така ознака нормативно-правового акта, як його справедливість. Справедливість – не тільки вічна, але й вища цінність у праві. Усі інші порівнюються з нею й дійсні лише за умови, що вони не суперечать справедливості. Ця вимога стає ключовою в контексті правової демократичної держави. Виконанню цієї вимоги підлягає і характер формування законодавчих органів, і забезпечення ефективних засобів участі громадськості у правотворчому процесі, а також низка інших принципів організації правової держави. «Якщо право – це засіб суспільного компромісу, то чим більше людей задоволено змістом закону (компроміс), тим більше підстав уважати такий закон правовим. Оцінка закону як правового і ставлення до нього значною мірою залежать від загальної та правової культури суспільства. Яке саме суспільство, такі і його уявлення про права і справедливість» [3, с. 72].

За всіх часів і у всіх народів уважалося, що право повинне бути справедливим. При цьому або воно розглядалося як утілення справед-

ливості, або висувалася мета привести його у відповідність зі справедливістю. Таким чином, справедливість – одна із цінностей права, причому найбільш довговічних й істотних [3].

Ще у стародавності Арістотель зазначав: «Поняття справедливості пов'язане з уявленням про державу, тому що право, що слугує мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування» [1].

Справедливість нормативно-правового акта складається зі справедливості мети нормативно-правового встановлення, вибраних методів правового регулювання й, нарешті, форми нормативно-правового акта.

С.А. Іванова досить широко тлумачить справедливість мети, указуючи, що до цілей правових норм висувуються певні вимоги справедливості. При цьому вчена концентрує в понятті справедливості мети нормативно-правового акта весь спектр вимог, що становлять його правовий характер: «Мета, щоб бути справедливою, повинна:

- адекватно відображати інтереси народу, тобто бути істинною. Будь-яка істинна правова мета – історично назріла, для здійснення якої є всі необхідні умови. Водночас недоліки суспільної свідомості можуть бути причиною появи правових норм, що не відповідають об'єктивним закономірностям;

- мати ознаку реальності. Реальна та мета, для реалізації якої вже в наявності (а не тільки потенційно) є достатньо засобів. Істинність і реальність не завжди збігаються у правовій меті. Істинна мета може бути в певний момент нереальною, а реальна – неістинною. Повинні бути створені або ж уже існувати умови, які сприяють поведженню, що не тягне санкцій. Інше положення суперечило б справедливості;

- ґрунтуватися лише на таких засобах, застосування яких морально виправдано. Мета, для реалізації якої потрібні неправові засоби, не є правовою» [3].

Погоджуючись із таким розумінням справедливості закону, слід зазначити, що ця властивість має такі складові:

- мета закону повинна відображати інтереси народу;
- прийняття закону повинно «історично назріти», тобто має бути затребуване історичною необхідністю;
- закон повинен прийматися тільки для досягнення реальних цілей, тобто забезпечених усіма необхідними засобами;
- закон може передбачати тільки такі методи правового регулювання, що виправдані з моральної точки зору для досягнення конкретних правових цілей.

У зв'язку з цим є всі підстави, за якими справедливість варто розглядати як критерій істинності, справжньої моральності та право-

охоронної сутності закону. Йдеться про адекватність правової матерії принципам пріоритетності й гарантованості прав людини та про розгляд її як критерію правомірності й соціальної справедливості того або іншого закону. Відповідно до цього критерію, всі прийняті правові акти, а також чинне законодавство загалом повинні погоджуватися із правами людини, із принципом рівноправності людей – однією з вимог і компонентів ідеї справедливості [3].

Однак справедливість закону не вичерпує соціально-моральних якостей правового закону. Значний інтерес становить філософсько-правова концепція В.С. Соловйова, який зазначає, що «... в основі права лежить воля як характерна ознака особистості... Отже, право – це воля, обумовлена рівністю. У цьому основному визначенні права індивідуалістичні засади волі нерозривно пов'язані із суспільними засадами рівності, а отже, можна стверджувати, що право є не що інше, як синтез волі й рівності» [8, с. 90].

Саме забезпеченість рівної волі в позитивному законі є іншою найважливішою характеристикою його правового характеру.

В.С. Нерсесянц справедливо зазначав, що правова держава та правовий закон, як і держава та право загалом, – не самоціль, а історично обумовлені загальні форми вираження, організації, упорядкування й реалізації захисту прав і свобод людини та громадянина. Воля відносна в розумінні її фактичної незавершеності, історичної зміни й розвитку її сутності тощо, але вона абсолютна як вища цінність і принцип, а тому може слугувати критерієм загальноцивілізаційного й загальнолюдського прогресу [6, с. 311]. Зміст і характер цієї волі визначаються досягнутим рівнем соціально-історичного розвитку людей, що знаходить своє відображення в позитивному законодавстві.

Отже, правовий характер закону визначають три основні його якості: справедливість, пріоритет свободи особи й рівноправність для всіх.

Зазначені характеристики можуть становити ідейну основу правового закону. Для концепції правової державності їх виділення й аргументоване морально-етичне, соціальне, економічне й політичне обґрунтування можна було б уважати достатнім для формування адекватного ідеального уявлення про правовий закон.

Однак, коли проблема визначення правового характеру закону розглядається у практичній площині, ці характеристики ставляться під сумнів як придатні, а іноді навіть стають аргументами неможливості розмежування правового закону і неправового.

Одним із аргументів щодо недоцільності поділу законів на правові та неправові вважають також відсутність чітких критеріїв для цьо-

го, оскільки ознаки рівності, волі й справедливості при характеристиці права мають абстрактний характер і допускають неоднозначне тлумачення. Справді, уявлення про справедливість, рівність і волю можуть значно відрізнятись в різних правотворчих і правозастосовних суб'єктів. Очевидна потреба у встановленні конкретніших, не таких масштабних вимог до позитивного закону, керуючись якими і правотворець, і правозастосовник мали б однакові вихідні критерії для оцінки правового характеру закону, тобто відповідності його вимогам рівності, справедливості й волі.

Розроблення чітких критеріїв правового характеру чинного, а точніше підготовлюваного до введення в дію (розроблюваного суб'єктом правотворчості), закону особливо актуально. Звичайно, потрібно усвідомлювати, що досягти повної суворості й чіткості таких критеріїв буде складно.

Проте це завдання стає ключовим у програмі будівництва правової державності. Крім того, в Україні це завдання полегшується тим, що чинна Конституція не тільки проголосила Україну правовою державою, а й закріпила як основи конституційного ладу систему ціннісних засад до правового регулювання.

У системі критеріїв правового характеру закону можна виділити кілька самостійних груп, що дозволяють дати оцінку закону в різних аспектах.

Першу групу правової оцінки закону становлять гуманітарно-ідеологічні критерії. Система цих критеріїв, звичайно, може варіюватись залежно від панівного (домінуючого) праворозуміння в конкретній державі й на певному етапі його розвитку. Проте, якщо йдеться про правову, демократичну державу, то найширше визнання одержали такі ідеологічні вимоги до позитивного права, відповідність яким перетворює його у «правове»:

- пріоритетність природних і невід'ємних прав і свобод людини;
- ідея формальної рівноправності суб'єктів права;
- ідея волі, забезпечуваної й охоронюваної позитивним правом;
- ідея справедливості як відображення панівних у суспільній правосвідомості уявлень про рівноцінність тощо;
- ідея позитивно-правового захисту інтересів інститутів цивільного суспільства.

Ідеологічне обґрунтування законодавства здебільшого набуло формально-юридичного характеру в більшості розвинених демократичних держав.

Другу групу становлять критерії, засновані на повноті врахування правоутворювальних джерел (підстав) правового закону. Система цих критеріїв дозволяє встановити частку державного (політико-ідеологізованого), або чиновницького, волюнтаризму, надмірність якого перетворює позитивне право в «наказне», таке, що абсолютизовує волю офіційного правотворця.

Правотворчість – це інтелектуально-вольовий процес. Сформоване позитивне право – це не нормативи, що спонтанно виникли в соціальній практиці, а результат цілеспрямованої діяльності спеціально сформованого й уповноваженого суб'єкта. Проте позитивний закон, щоб мати правовий характер, повинен бути виданий суб'єктом, який здатен співвіднести його майбутню дієвість із існуючими соціальними, економічними, морально-духовними умовами суспільного буття й тенденціями їхнього розвитку. Ігнорування об'єктивних умов і закономірностей соціально-духовного розвитку не тільки перетворює позитивний закон у «голий» наказ, а й найчастіше викликає соціальне відторгнення ідеалів правової державності, стає неможливим у зв'язку з відсутністю зазначених вище умов. Нерідко прийнятий Верховною Радою закон має потужну ідеологічну основу й, на перший погляд, має значущі загальносоціальні цілі, але під час практичного його застосування виникають серйозні перешкоди економічного, морально-етичного, ментального характеру. Такий закон варто віднести до «неправових», тому що масовість його ігнорування, у тому числі й правозастосовними органами держави, призводить, з одного боку, до формування нігілістичних настроїв у правовій сфері, а з іншого – до «виборчого», неправового характеру його застосування, що створює простір для зловживань виконавчої влади.

До третьої групи, на нашу думку, можна віднести формально-юридичні критерії оцінки правового характеру закону. Звичайно, найпоширенішою є думка про те, що правовий характер закону можна визначити відповідно до його зіставлення з ідеалами природного права, ідеями справедливості й рівності тощо. Не заперечуючи цього повністю, слід зазначити, що значна частина цих ідеалів набула формально-правової форми у вигляді включення їх як норм-принципів, норм-деклараций, норм-дефініцій та інших норм загальноправового регулювання до текстів основних законів демократичних країн. Це свідчить про те, що формалізація ідеалів стала першим природним, очевидним і необхідним кроком на шляху будівництва правової держави. Конституція України висуває до чинного законодавства вимоги,

порушення яких дає підставу для визнання закону неправовим. Крім того, до системи формально-юридичних критеріїв включаються й властиво юридичні підстави оцінки правового характеру закону, що становлять загалом систему юридичних принципів і засобів, вироблених людством як основи справедливого й гуманного позитивно-правового регулювання суспільних відносин. До них ми відносимо такі принципи: законності; відповідності форми (юридичного джерела) характеру врегульованих суспільних відносин; неможливості поширення обтяжуючої відповідальності норми на суспільні відносини, що виникли до набрання нею чинності; компетенційних і територіальних підстав визначення предметів правового регулювання тощо.

До четвертої групи належать організаційно-політичні критерії, невідповідність яким дає підставу визнавати неправий характер нормативного акта. Ці критерії дають можливість оцінити принципи організації та процесу створення нормативно-правового акта відповідно до основної ідеї демократичної держави – правове регулювання повинне здійснюватися відповідно до волі народу – джерела влади й у його інтересах. Саме ця система критеріїв і становить систему стандартів, яким повинна відповідати система правотворчості правової держави.

У реальному житті проблема верховенства права трансформується в проблему особливих властивостей норм, що втримуються в позитивному законі або іншому нормативно-правовому акті.

На наш погляд, це завдання повинно вирішуватися (і успішно вирішується) на рівні Конституції. Річ у тому, що Конституція – це не тільки правовий документ вищої юридичної чинності, а й установчий документ, в якому закріплюються ідейні та організаційні принципи правового закону і правотворчості в цілому. Однак, як ми вже зазначали, це лише перший крок. Важливим є практичне впровадження конституційних характеристик правового закону, правової державності. У зв'язку зі створенням і функціонуванням спеціальних органів конституційного контролю, що забезпечують контроль відповідності чинного законодавства конституційним критеріям права, це завдання повинно вирішуватися не тільки на стадії правозастосовної діяльності. Правовий характер законів повинен закладатися на стадії правотворчості.

Ідейна тріада правової характеристики закону забезпечується в Конституції різними засобами.

Вимоги справедливості, рівноправності й волі в конституційній концепції концентруються в головній вимозі – забезпечення прав і свобод людини. Основні правові характеристики всього конституційно

регламентованого простору загалом і правової державності зокрема закріплені в Конституції з позицій і під кутом зору прав і свобод людини та громадянина, їх визнання й захисту.

Положення Конституції про права й свобод людини та громадянина значущі не тільки в аспекті проблем захисту окремої людини. На нашу думку, перелік конституційних прав і свобод не є переліком суб'єктивних прав і свобод людини. І конституційне закріплення виконує загальнорегулятивну функцію. Кожне право, що закріплено у другому розділі Конституції, – це не конкретно надане суб'єктивне право конкретній людині, а форма об'єктивації незаперечної границі особистої волі, позначення якої насамперед адресовано владі держави, а потім – іншим суб'єктам. Положення Конституції виступають як загальнообов'язковий правовий стандарт і конституційна вимога до правової якості офіційних нормативних актів, до організації й діяльності всіх галузей державної влади та посадових осіб.

Положення Конституції, що є гарантіями природних прав і свобод, виступають цілісним, самостійним критерієм наявності або відсутності, дотримання або заперечення права загалом, критерієм правового характеру чинного законодавства.

У ст. 3 Конституції України проголошено: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Таким чином, визнання невідчужуваного та природженого характеру основних прав і свобод людини підтверджує загальну значимість і обов'язковість цих прав та свобод для всієї держави загалом.

Істотними як для характеристики правового закону, так і для конституційних вимог до організації правотворчості у правовій державі варто визнати положення ст. 5 Конституції України, відповідно до якого носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, що здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові й не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

У ст. 22 Конституції України сформульована чітка вимога до правотворчого процесу: «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав та свобод».

У контексті нашого дослідження останнє конституційне положення має принципове значення. Питання про правовий характер закону має бути вирішено у процесі правотворчості.

Рівноправності як ознаці правової держави Конституцією надано ранг принципу конституційно-правового статусу людини й громадянина (ст. 24), порушення якого перетворює будь-який позитивний закон у неправовий.

Отже, Конституція встановила формально певні вимоги до позитивного законодавства, які становлять систему організаційних і процедурних стандартів правотворчості у правовій державі.

У зв'язку з порушеною проблемою стандартів правотворчості у правовій державі виникає питання про форми й методи їх застосування на окремих стадіях правотворчого процесу. Однак цим проблема не вичерпується. Питання стадійного контролю правового характеру нормативного акта вимагає розроблення спеціальних заходів відповідно до специфіки стадії правового регулювання.

На стадії правотворчості це можуть бути комісії, експертизи, узгодження із суспільною палатою, винесення на всенародне обговорення, консультативний референдум тощо. На стадії правореалізації – необмежене, доступне право оскарження рішень, прийнятих на основі неправового акта, нормальне функціонування правозахисних державних і недержавних організацій та установ. На стадії правозастосування – судовий і конституційний контроль.

Висновки. Практичне забезпечення правового характеру закону вимагає впровадження зазначених критеріїв як системи організаційних і формалізованих вимог, які в сукупності забезпечували б мінімально необхідні гарантії видання законів правового змісту.

Забезпечення правового характеру законодавства вимагає розроблення суворих стандартів (вимог) до позитивної правотворчості, що є органічною частиною правотворення.

Стандарти правотворчості правової держави – це система вимог, зразків організації та діяльності правотворчих органів, дотримання яких створює організаційні передумови правового закону, що виражає ідеал демократичного волевиявлення.

Запорукою правового характеру нормативного акта, на нашу думку, є вироблення й суворе дотримання стандартів позитивної правотворчості, що відповідають не тільки ідеям правової держави, а і його демократичному й соціальному характеру.

1. Аристотель. О том, что такое государство / Аристотель // Политика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://society.polbu.ru/aristotel_politics/ch00_i.html

2. Байтин М.И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М.И. Байтин. – Изд. 2-е, доп. – М.: Право и государство, 2005. – 543 с.

3. Иванова С.А. Принцип социальной справедливости в законодотворчестве: проблемы реализации на современном этапе / С.А. Иванова // Законодательство и экономика. – 2005. – № 1.

4. Нашица А. Правотворчество (теория и законодательная техника) / А. Нашица. – М., 1974.

5. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: учеб. для вузов / В.С. Нерсесянц. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 572 с.

6. Нерсесянц В.С. Право в системе социальной регуляции / В.С. Нерсесянц. – М., 1990.

7. Нерсесянц В.С. Философия права / В.С. Нерсесянц. – М.: НОРМА ИНФРА-М., 1997. – 625 с.

8. Соловьев В.С. Оправдание добра / В.С. Соловьев. – М., 1999.

9. Соловьев В.С. Право и Нравственность / В.С. Соловьев // Власть и право. Из истории русской правовой мысли. – Л., 1990.

Стаття надійшла 18 січня 2011 р.

УДК 340.12

С.З. Опотяк

РОЛЬ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ В УДОСКОНАЛЕННІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Наголошується на важливості правильного тлумачення правових норм для подолання колізій та прогалін у законодавстві. Обґрунтовується необхідність закріплення основних правил та методів тлумачення правових норм на законодавчому рівні.

Ключові слова: *тлумачення правових норм, удосконалення законодавства, колізія нормативно-правових актів, прогалина в законодавстві.*

Акцентується важність правильного толкования норм права для преодоления коллизий и прогалін в законодательстве. Обосновывается необходимость закрепления основных правил и методов толкования правовых норм на законодательном уровне.

Ключевые слова: *толкование правовых норм, усовершенствование законодательства, коллизии нормативно-правовых актов, прогалины в законодательстве.*

The importance of correct interpretation of legal norms in overcoming of collisions and gaps in legislation is emphasized. The necessity of legislative establishment of the main rules and methods of interpretation of legal norms is proved.

Key words: *interpretation of legal norms, improvement of legislation, collision of legislative acts, gaps in legislation.*

Постановка проблеми. Становлення державності в Україні нерозривно пов'язане з прийняттям низки нових законодавчих актів, які покликані врегулювати суспільні відносини та поширювати принцип верховенства права. Однак під час правозастосовної діяльності ми часто зіштовхуємося з правовими нормами, які суперечать одна одній, спостерігаємо прогалини у законодавчому регулюванні. Це свідчить про низький рівень законодавчої техніки на етапі прийняття нормативно-правових актів.

Суперечності також виникають при неправильному розумінні суті правової норми самим суб'єктом правозастосовної діяльності через низький рівень правової культури та правосвідомості.

Тлумачення правових норм виступає механізмом для з'ясування справжнього змісту правового припису, подолання колізій та прогалин у законодавстві. Проте роль тлумачення правових норм для забезпечення законності та удосконалення законодавства не достатньо враховується юридичною наукою та юридичною практикою.

Стан дослідження. Значення тлумачення правових норм для удосконалення законодавства широко розглядалося у юридичній вітчизняній науці. Різні аспекти ролі тлумачення правових норм у правотворчій та правозастосовній діяльності висвітлювалися такими вченими, як А. Заєць, Ю. Власов, Ю. Тодика, М. Онишук, Ю. Шемшученко, М. Матузов, П. Рабінович, П. Недбайло, О. Чердянець та ін. В основному ця проблема висвітлювалась в контексті систематизації законодавства, забезпечення законності та загального підвищення рівня правової культури суспільства. Однак доцільність офіційного закріплення основних способів та методів тлумачення правових норм не отримало достатнього висвітлення та обґрунтування.

Також, незважаючи на актуальність проблеми, спостерігається послаблення уваги до питання ролі тлумачення правових норм. Вважається доцільним комплексно обґрунтувати важливість ролі тлумачення правових норм для подолання колізій і прогалин та удосконалення законодавства загалом.

Виклад основних положень. Формування законодавчої бази, що належним чином регулює найбільш важливі суспільні відносини, є актуальним питанням. Суб'єкти правозастосування зіштовхуються з тим, що норми одного і того ж нормативного акта чи норми різних правових актів, що мають однакову юридичну силу, суперечать одна одній або по-різному регулюють окрему сферу суспільних відносин. Це призводить до зниження ефективності правового врегулювання та порушує його системність. Основним напрямком для удосконалення

законодавства є подолання великої кількості колізій та прогалин у нормативно-правовій базі нашої держави.

Грамотне тлумачення допомагає виявити й подолати прогалини та колізії в праві, прийняти правову норму, яка найефективніше регулюватиме відповідні відносини і, як наслідок, удосконалив законодавство, покращить правозастосовний процес.

Варто розглянути ці аспекти детальніше. Тлумачення норм права – це спеціальний вид юридичної діяльності органів держави, посадових осіб, громадських організацій чи окремих громадян щодо розкриття змісту правових норм, встановлення вираженої в них волі законодавця. Процес тлумачення є передумовою реалізації норм права.

Розглядаючи термін тлумачення, варто зауважити, що це достатньо складний процес, який, на думку більшості вчених, складається з двох структурних елементів – усвідомлення чи з'ясування та роз'яснення. Тлумачення-з'ясування – це розкриття нормативного змісту «для себе», а тлумачення-роз'яснення – це розкриття суті правової норми для інших.

Колізія (лат. *colisio* – зіткнення) – це взаємна невідповідність правових норм, які регулюють однакові суспільні відносини. Колізія нормативно-правових актів – це розходження змісту двох або більше формально діючих нормативних актів [1, с. 156]. Це суперечність між правовими приписами відповідних актів, що виявляється у відмінностях у процесі регулювання аналогічних суспільних відносин. Саме колізії заважають усім видам правової діяльності – правотворчій, правозастосовній та правоохоронній. Вони порушують всю системність правового регулювання і призводять до порушення прав окремих осіб. Саме тому актуальним є питання їх подолання у законодавстві України.

Погоджуючись із такими вченими, як М. Матузов та М. Онищук, тлумачення вважається одним із найбільш ефективних способів подолання колізій як вже існуючих, так і попередження можливих колізій у майбутньому під час законопроектної роботи. Воно дає можливість виявити суперечливі норми, правильно зрозуміти сферу їх дій та кола осіб, на яких поширюється ця дія, правильно розкрити те чи інше поняття, термін. Правильність використання методів тлумачення простежується під час аналізу практики реалізації законів загалом, або окремих правових норм.

Тлумачення правових норм також виступає ефективним способом подолання прогалин у законодавстві. Прогалини у праві – це випадки відсутності правових норм, необхідних для регулювання суспі-

льних відносин (вирішення конкретної життєвої ситуації) або неповнота правових моделей. Виявити прогалину можна лише попередньо з'ясувавши за допомогою способів тлумачення, що цей випадок не належить до регулювання правових відносин, які законодавець передбачив у правовій нормі.

Тлумачення необхідно застосовувати і під час розроблення нових нормативно-правових актів, зводів законів. Такий процес необхідний для уникнення протиріч між змістом нових норм права та чинними правовими приписами, особливо тими, що закріплюють основоположні правові принципи [2, с. 58].

Тлумачення – це основний інструмент для усунення неузгодженості та суперечливості, що притаманне більшості сфер сучасного правового регулювання в Україні. Для виявлення дійсної волі законодавця, що виражене в законодавчому акті, необхідним є аналіз самого нормативно-правового акта, його складових, системи права, до якої належить об'єкт правотлумачення.

Упорядкування законодавства за допомогою систематизації – це ще один зі способів удосконалення нормативної бази, який, своєю чергою, є неможливим без застосування прийомів тлумачення. Тлумачення є необхідною передумовою систематизації права.

Прийоми (методи) тлумачення – це сукупність певних однорідних способів аналізу правових норм, а також правил тлумачення, що використовуються для розкриття їх змісту (значення) з метою належної практичної реалізації [3, с. 407].

За допомогою прийомів тлумачення досліджується норма права, пізнається її зміст. Знання та удосконалення цих прийомів запобігає уникненню помилок та неточностей під час тлумачення, допомагає виробити правильний підхід до аналізу правової норми та подальшої її реалізації.

Прийоми тлумачення повинні використовуватися у сукупності для отримання найефективнішого результату.

Під час тлумачення правової норми інтерпретатор досліджує саму норму, її зв'язок з правовою системою, зв'язком з іншими правовими приписами, історико-політичною ситуацією.

Це твердження зумовлює виділення у теорії тлумачення трьох основних способів тлумачення правових норм.

Мовне тлумачення (граматичне) встановлює зміст норми права на основі знань про мову, знання синтаксису, морфології, слововживання. Воно охоплює з'ясування окремих слів та термінів, граматичного змісту. З'ясовується рід, число, особа, види частин мови, значення

розділових знаків і т.д.; встановлюється призначення окремих слів, змістовне навантаження в цьому контексті. Граматичне тлумачення є первинним етапом інтерпретації, адже правові норми об'єктивуються за допомогою мовного вираження. Встановлюється зміст слів та словосполучень, з яких складається правова норма.

Сутність окремих слів правової норми тлумачиться відповідно до термінології, що використовується в нормативних актах, яка є відносно постійною, сталою. Також встановлюється граматична структура норми в сукупності з взаємозалежними реченнями. Зв'язок норми з залежними реченнями є неминучим та надзвичайно важливим у випадку, коли норма права складається з кількох пунктів (підпунктів) чи статей.

Окрему увагу варто приділити спеціальним юридичним термінам, що використовуються в нормативно-правових актах. Для цього необхідними є спеціальні юридичні знання, високий рівень правосвідомості та правової культури. Поряд зі спеціальними юридичними термінами використовуються загальноживані слова, терміни, які використовуються нами у повсякденному житті.

Регулювання різних сфер державних та суспільних відносин зумовлює використання різних технологічних термінів, що належать до різних галузей науки, мистецтва та ін. У цьому випадку вимагається звернення до відповідних галузей знань, консультації спеціалістів для максимально правильного, адекватного тлумачення.

Систематичне тлумачення – з'ясування змісту правової норми та змісту правових вимог у їхньому взаємному зв'язку, у зв'язку з їхнім значенням у конкретному нормативно-правовому акті, інституті права, галузі права та системі права в цілому. Усі норми мають потребу в системному тлумаченні (особливо відсильні та банкетні норми). Цей спосіб вимагає встановлення змісту норми права на основі знань про її логічні зв'язки з іншими нормами в системі права. Оскільки кожна норма входить до складу певної системи права, її зміст нерозривно пов'язаний з цією системою права. Цей підхід і відображає сутність систематичного тлумачення норм права.

Тлумачення при врахуванні системності права безумовне, позаяк інші норми пов'язані з нормою, яка роз'яснюється, можуть звужувати або розширювати її зміст. Тому після аналізу суті норми потрібно простежити її юридичні зв'язки. Встановлення систематичних зв'язків норми, яка тлумачиться, дає змогу чіткіше розкрити зміст норми, визначити її спрямованість та сферу дії.

Цей спосіб тлумачення є також допоміжним під час застосування аналогії права, аналогії закону.

При тлумаченні норм спеціальної частини конкретної галузі права необхідно використовувати їхній нерозривний зв'язок із загальною частиною.

Історико-політичне тлумачення є факультативним способом. З'ясування змісту правової норми на основі пізнання конкретно-історичних та політичних умов її прийняття становить суть історико-політичного тлумачення правової норми. Цей спосіб розкриває зміст норми, що тлумачиться у зв'язку з історичними обставинами видання нормативно-правового акта, в якому міститься ця норма, домінування тієї чи іншої політичної сили, у зв'язку з соціально-економічними чинниками, що обумовили ініціативу прийняття нормативно-правового акта.

Відносини тлумачення норм права і державної політики ґрунтуються на засадах взаємного зв'язку і взаємного впливу [4, с. 216]. Для встановлення фактів, на основі яких була прийнята ця норма, необхідно звернутись до джерел інформації, документів, публікацій, наукової літератури, де висвітлюється позиція, політика держави щодо прийнятого нормативно-правового акта та конкретної правової норми зокрема.

Часто при реалізації історико-політичного способу тлумачення порівнюються норма права, що тлумачиться, та аналогічна норма, що закріплена або в скасованому чи зміненому нормативно-правовому акті, або у проекті нового нормативно-правового акта. Такий спосіб допомагає краще зрозуміти мету, намір нової норми.

Основні положення про тлумачення потрібно закріпити на законодавчому рівні. Це практична діяльність, яка не може обходитися лише доктринальним вивченням, вона вимагає формального закріплення.

Суттєво закріпити вихідні засади, методологію, цілі і що найважливіше – положення про суб'єктів тлумачення.

30.03.1999 року Верховна Рада України ухвалила Закону України «Про нормативно-правові акти», проте в силу він не вступив зв'язку із застосуванням вето Президента (14.02.2000 р.) [5, с. 16]. Нині він знаходиться на стадії доопрацювання. Вважається важливим підкреслити необхідність включення розділу про тлумачення правових норм, зокрема про керівні засади, процедуру тлумачення, суб'єктів подання запиту щодо автентичного тлумачення державних органів. Адже на цьому етапі законодавчо врегульоване лише повноваження Конституційного Суду України щодо тлумачення Конституції Украї-

ни. Зважаючи на низький рівень правової культури населення загалом та неоднозначності у інтерпретації правових норм окремими правозастосовними органами, підкреслюється недостатність лише наукового вивчення тлумачення правових норм.

Особливо важливим є закріплення кола суб'єктів, уповноважених здійснювати тлумачення в межах свої компетенції, що знизить шанси перевищення повноважень та усуне суперечності у трактуванні нормативних актів.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що:

1. В умовах сучасності удосконалення законодавчої бази нашої держави є першочерговим завданням.

2. Однією з причин значної кількості недоліків існуючої нормативно-правової системи є неправильне та неграмотне тлумачення правових норм та нормативно-правових актів у цілому.

3. Правильне тлумачення є запорукою забезпечення законності та підвищення ефективності правового регулювання на різних етапах здійснення правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності. Це основний спосіб подолання таких проблем системи законодавства, як колізії та прогалини.

4. Саме тому необхідно закріпити основні положення про тлумачення правових норм у проекті закону «Про нормативно-правові акти», а не лише обмежуватися доктринальним вивчення його окремих аспектів. Це є потрібним на етапі розбудови держави та у процесі підвищення правової культури усіх учасників суспільних відносин, допоможе попередити колізії та усунути прогалини під час правотворчої діяльності, сприятиме правильному розумінню та використанню вже існуючих правових норм.

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org.

2. Власов Ю.Л. Роль тлумачення в забезпеченні законності / Ю.Л. Власов // Щорічник наукових праць «Правова держава». – 2003. – № 14. – С. 57–58.

3. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скакун; пер. з рос. – Х., 2006. – 407 с.

4. Кадило О.І. Проблеми тлумачення норм права в умовах розвитку української державності / О.І. Кадило // Науковий вісник Львівського юридичного інституту. – 2005. – Вип. 2. – 216 с.

5. Ткачук А. Законотворчий процес та якість закону: Як досягти гармонії? / А. Ткачук, С. Науменко. – К.: Ін-т громадянського суспільства, 2005. – 44 с.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЬКОГО ПРАВА ЛЬВОВА

Досліджуються основні концептуальні підходи щодо вивчення історії міського права. Автор обґрунтовує результативність синергетичного, компаративного та цивілізаційного підходу у історико-правовому дослідженні міського права Львова.

Ключові слова: міське право, концептуальний підхід, синергетичний підхід, компаративний підхід, цивілізаційний підхід, історизм.

Исследуются основные концептуальные подходы относительно изучения истории городского права. Автор обосновывает результативность синергетического, компаративного и цивилизационного подхода в историко-правовом исследовании городского права Львова.

Ключевые слова: городское право, концептуальный подход, синергетический подход, компаративный подход, цивилизационный подход, историзм.

Basic conceptual approaches concerning the studies of the city law history are examined in the article. The author substantiates the significance of synenergetic, comparative and civilized approach in history-legal studies of the city law of Lviv.

Key words: city law, conceptual approach, synenergetic approach, comparative approach, civilized approach, historical method.

Постановка проблеми. Наукові знання про історію міського права беруть свій початок від спроби вирішити проблему: чи є міське право окремим, відмінним від державного права соціальним явищем. Відсутність єдиного теоретичного підходу до визначення природи міського права зумовила застосування різних концептуальних підходів до вивчення його історії. Ця стаття розвиває ідеї про природу міського права, викладені матеріалі, опублікованому у попередньому науковому віснику, аналізуються основні концептуальні підходи, апробовані в історико-правовому дослідженні міського права Львова.

Виклад основних положень. Дослідження історії міського права у м. Львові потребує залучення теоретико-методологічного аналізу історико-правового процесу та його періодизації. На думку О. Резнік,

«історико-правовий процес – це особлива категорія історико-правового пізнання (історико-правових наук), що відображає процес безперервного і нескінченного руху права, тривалість і послідовність зміни якісно відмінних етапів, стадій або фаз у ході історико-правового руху – у виникненні, розвитку і завершенні правових подій, явищ, норм» [12, с. 12].

Аналізуючи історію муніципальної влади, безпосередньо пов'язану з історією муніципального права, О. Батанов пропонує близьке за змістом визначення: «історичний рух муніципальної влади – це тривалий, розтягнений у часі та просторі процес, який складається із сукупності історичних етапів, які змінюють один одного. Хронологічні рамки цих етапів значною мірою мають уявний характер. Водночас критеріями дискретизації слугували різкі, переломні моменти у розвитку інститутів публічної влади, які були викликані сукупністю загальнодержавних та регіональних, внутрішніх та зовнішніх, політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших тенденцій і процесів, які детермінували можливість виникнення, визнання та розвитку місцевого самоврядування в Україні» [1, с. 243–244].

Переломні моменти як критерій періодизації в історії права традиційні для цивілізаційного концептуального підходу в історико-правовій науці. Автор відомої праці «Західна традиція права: епоха формування» Г. Берман пояснює наявність таких «зломів» характерною для західної традиції права невідповідністю між її ідеалами і реальністю, що періодично призводило до насильницького знищення правових систем шляхом революцій [2, с. 43]. Очевидно, що такий злам відбувся і в історії міського права Львова, коли магдебурзьке право було скасоване наприкінці XVIII ст., а натомість розпочалося формування модерного міського права у другій половині XIX ст., після надання у 1870 році Львову статуту на власне самоврядування [16].

Якісні зміни міського права є одним із критеріїв періодизації його історії. Загалом періодизацію історико-правового процесу розглядають як поділ цього процесу за шкалою часу у формі визначених, слідуючих один за одним, історичних періодів (ступенів, фаз, етапів) з урахуванням специфіки розвитку самого права і впливу окремих сфер суспільного життя на розвиток права [12, с. 12]. Як було уже зазначено, періодизація історії міського права Львова повинна корелюватися з періодизацією політичної історії, насамперед історії держави, історії міських громад, муніципальної влади тощо. Проте розбіжності у темпах розвитку політичної історії роблять доцільним застосування мето-

дологічного прийому розрізнення періоду і етапу, відповідно до якого першим позначається суто історичне (хронологічні зміни або зміни у часі), а другим – логічне (якісні зміни міського права) [14, с. 23].

Відповідно історію міського права Львова можна поділити на такі періоди:

I період – період міського права Середньовіччя (пізнього Середньовіччя);

II період – львівське міське право Нового часу;

III період – міське (муніципальне) право Львова новітнього часу;

Коли ж говорити про етапи, то, на нашу думку, можна виокремити:

– етап традиційного міського права;

– етап модерного (сучасного) міського права.

Часові межі періодів і етапів можуть майже збігатися. Наприклад, традиційне міське право характерне для періоду Середньовіччя (пізнього Середньовіччя), проте первісна посилка полягає у тому, що саме міське право повинно бути основним критерієм періодизації його історії. Науково-пізнавальне значення цього розмежування полягає у виокремленні вузлових моментів в історії міського права Львова, що сприяє виявленню і формуванню закономірностей його становлення і розвитку, розвитку правових ідей.

Безумовно, встановлення та обґрунтування основних етапів історії міського права Львова є загальним завданням історико-правового дослідження, проте деякі методологічні особливості породжені природою міського права та його розумінням.

Історичну схему, прийнятну для аналізу обох етапів розвитку міського права, ми знаходимо у М. Цвіка. На його думку, право існує нібито на двох рівнях. Перший рівень, який становить основу права, – це правовідносини, що виникають безпосередньо на основі фактичних відносин, які склалися у суспільстві. Як юридичне вираження цих відносин і завдяки своїй повторюваності вони набувають ознак нормативності. На другому рівні держава сама формулює правові норми, на основі яких виникають відповідні правові відносини. За своїм змістом вони збагачують деталями і сприяють втіленню в життя суспільних відносин, що виникли на первинному рівні [15, с. 24].

За цією схемою на першому етапі держава не встановлює норм, які б регулювали, зокрема, міські відносини. На другому етапі міське право піддається зовнішньому впливу, державному втручанням. Відпо-

відно на першому етапі міське право є складовою приватного права, а на другому – трансформується у муніципальне і є складовою публічного права.

Успішне вирішення історико-правовою наукою завдання вивчення феномена міського права, його місця і ролі у розвитку українського права знаходиться в безпосередній залежності від стану методології.

У дослідженні міського права українська історико-правова наука використовує притаманні усьому вітчизняному правознавству наукові методи дослідження – загальнонаукові (діалектичний, синергетичний, системний аналіз, соціологічний) та спеціальні (історико-правовий, порівняльно-правовий, нормативно-логічний, структурно-функціональний тощо).

Оскільки у межах теоретико-правової та історико-правової науки право як предмет дослідження є складовою правового порядку в минулому аспекті – конкретної правової реальності, його дослідження вимагає як логічних (теоретичних), так і емпіричних методів пізнання [11, с. 118].

Таке поєднання поряд з іншими концептуальними підходами характерне для двох підходів, які обрані нами як основні історико-правового дослідження міського права Львова, – синергетичного та компаративного.

Синергетичний підхід у юридичній науці розпочав використовуватися лише останнім часом. Синергетика допомагає вивченню систем, що саморегулюються (в тому числі випадкових), та процесів, наприклад, ринкових відносин, громадянського суспільства, етнонаціональних відносин, місцевого самоврядування, тобто явищ та процесів, де втручання держави обмежене або взагалі невідчутне. Так, територіальна громада будь-якого мегаполісу або невеликого провінційного міста, села або селища, є самоорганізованою системою, життя якої так чи інакше «самоналагоджується» без держави стосовно місцевих умов: самоорганізація має прояв опосередковано, через поведінку індивідів груп, спільностей, ідеться про сучасне місцеве самоврядування, античне чи середньовічне [1, с. 156].

Методологічні основи синергетики, науки про системи, що самоорганізуються та саморегулюються, акцентують увагу на механізмах та принципах самоструктурування природних систем [6, с. 3]. По суті такою природною системою є міська громада. На цю особливість міської громади одним із перших звернув увагу М. Вебер, який вва-

жав, що у разі заснування нового міста його статус був статусом корпорації, яка трактувалась як сукупність людей, котрі домовилися здійснювати спільні функції і діяти як єдина особа [4, с. 372]. Розвиваючи цю думку, Є. Харитонов підкреслює, що «оскільки місто було «спільною корпорацій», індивід не існував у правовому відношенні інакше як член одного чи кількох об'єднань у рамках міста. Свобода індивіда полягала головним чином у його мобільності, тобто здатності переміщатися з однієї корпорації до іншої чи звертатися до одного об'єднання за захистом від іншого» [14, с. 155].

Тому, якщо підійти до характеристики міського права з методологічних позицій, які розроблені у синергетиці, вона розкриє досліднику нові сторони та аспекти: в історико-правових реаліях виявляються ознаки та властивості міського права як одного з найважливіших елементів механізму самоорганізації громади.

Право стає адекватною мовою самоорганізації, про що з впевненістю не можна сказати про інший соціальний феномен – традиції, мораль тощо. Не випадково істотного успіху досягає передача міського права від одного міста до іншого, в результаті чого виникали сім'ї (системи) міського права, наприклад, сім'я магдебурзького права.

Продуктивність синергетичного підходу істотно зростає за умов використання в історико-правових дослідженнях іншого концептуального підходу, який отримав назву компаративного. На думку О. Тихомирова, «однією із характеристик компаративізму, на відміну від деяких інших філософських і світоглядних традицій, є його зв'язок із повсякденністю, під якою розуміють «життєвий світ», «світ життя», «сферу прояву тілесності людини», і яку Е. Гуссерль визнав фундаментом теоретичного пізнання [13, с. 101]. Осмислення повсякденності показало, що її «взагалі» в реальності не існує. Вона завжди конкретна, має географічні (просторові) та історичні (часові) координати, що прив'язують її не тільки до соціальних, культурних, політичних, правових просторів, а й фізичного простору, астрономічного й біологічного часу, об'єктивного світу (світу речей) [13, с. 101].

Відтак, географія права та історія права є двома основними частинами юридичної науки й компаративістики. Становлення української історико-правової науки було тісно пов'язане із становленням порівняльної історії права, зокрема, права міського. Незаслужено забута на тривалий час порівняльна історія права відроджується у сучасних умовах та на іншому концептуальному рівні. Сучасний компаративізм припускає виокремлення як одиниці аналізу не правової системи, а

сукупності соціальних культурних, релігійних та інших регуляторів, що існують у кожній окремо взятій країні чи регіоні.

У прагненні усвідомити, що є міське право, ми стикаємося з фундаментальними проблемами спільного життя людей, природи людини та громади як джерела права, правового життя (буття) громади, існування громад як реалізації суспільного, громадського інстинкту людини тощо [9, с. 235]. Компаративний підхід дає змогу здійснити вивчення зазначених проблем із урахуванням усіх регуляторів життя громади, виокремлюючи міське право як один із цих регуляторів. Відтак, вкотре постає питання розмежування історії права та суміжних з нею наук. Райнгарт Козеллік стверджує, що «при строгому розмежуванні історія права зосереджується лише на текстах суто правового змістовного спрямування і вдається до послуг сусідів лише в допоміжних цілях. При гнучкому розмежуванні контекст взаємодії стає ширшим. Тут з'ясовується, що історія права взагалі не може обійтись без соціальної, політичної чи економічної історії, без історії релігії, мови, літератури тощо» [10, с. 385].

Ширший контекст історії міського права Львова дозволив з'ясувати, що правові новації другої половини XIX століття, зумовлені процесами модернізації, змогли в якісному відношенні стати правом, оскільки сприяли збереженню та формуванню структур, здатних до відтворення, – міської громади, органів самоврядування тощо.

Міський громадський правоустрій другої половини XIX століття був результатом звернення до традиційних схем станового устрою. Як у реформах Штайна і Гардерберга, які стали взірцем для багатьох країн Європи, йшлося про реформування станового поділу в нових умовах міського життя, що й забезпечило успіх цього починання. Існуючий мінімум у становому розмежуванні було врегульовано повному задля забезпечення оптимального фінансового та громадського міського самоврядування. Без звернення чи відновлення старих станових традицій, звичаїв і правових норм новий міський громадський устрій, найшвидше, був би приречений на поразку [10, с. 386–387].

Неперервність, тяглість історії міського права взаємообумовлена неперервністю історії міст. Європейська хартія міст, розвиваючи поняття міста, стверджує, що воно завжди було ідеальним місцем, де збиралися люди, місцем, у якому було можливе громадське та соціальне життя, без якого, на думку Т. Гоббса, життя «жахливе, бідне, одиноке, жорстке та невелике». Етимологія слова «*cite*» та «*ciudad*» (походять від латинського слова «*civitas*») охоплює дві основні концепції –

матеріальне, археологічне, топографічне та містобудівне поняття, місто як місце згуртування людей та, за визначенням Італійської енциклопедії Трекалі, «історичне та юридичне явище, що забезпечує характерне, фундаментальне ядро життя у суспільстві». Грецьке слово «поліс» також говорить про дві основні його концепції як середньовічного міста у територіальному сенсі місця забудови та густого простору, та міста у юридичному сенсі, як спільноти людей, що політично організовані для досягнення спільних цілей [7, с. 17–18].

Таке розуміння міста спонукає дослідників історії міського права до ознайомлення та усвідомлення результатів одного з нових напрямів історіографії – «локальної історії», яка, своєю чергою, розгалужується на міську та сільську. Західні історики розуміють локальну історію не як розбиту на клапті національну історію, а як «зібрання локального історичного досвіду» (А. Кросбі). Норвезький історик Ола Алевік визначає її як історію місцевих громад і установ, яка посідає певну страту в історичних дослідженнях – нижчу від національного рівня, але вищу від сім'ї та особистості [8, с. 66–67].

Міждисциплінарний підхід акцентує увагу на соціокультурному контексті місцевої історії, формуючи концепцію «міської цивілізації». Ідея міської цивілізації ґрунтується на розумінні культури та цивілізації загалом. Ферман Бродель у праці «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.» писав: «Читач зауважить, що серед закономірностей я висував на перший план ті, які залежали від характеру цивілізацій та культур. Ця книга не без причини називається «матеріальна цивілізація» – то свідомо обрана мова. Справді, цивілізації створюють зв'язки, цебто порядок, між тисячами благ культури, фактично різношерстних, на перший погляд чужих одна одному, – від тих, що пов'язані з духовним життям і розумом, до предметів і знарядь повсякденного життя» [3, с. 484].

Цивілізаційний підхід відкриває неоглядну перспективу для продовження історико-правових досліджень за встановленим взірцем у напрямку вивчення «повсякденного правового життя», культурно-антропологічних вимірів історії міського права, в центрі якого перебувають структури правової свідомості як відображення структур міського життя в часі і просторі. Зрештою, саме цивілізаційний підхід дозволяє аргументувати гегелівську схему історії стосовно історії міського права. Г. Гегель стверджував, що історія людства розвивається від несвободи до свободи, тобто, від неправового стану до правового. Він писав, що східні деспотії знають лише одну вільну людину – деспота.

А римська доба дає нам свідчення свободи цілого суспільного прошарку, а пруська дійсність у добу Г. Гегеля постає як кульмінація розвитку права як інституції [5, с. 189].

Загалом розвиток міського права – це рух від несвободи до свободи спочатку купців і ремісників, згодом окремого стану міщан, відтак всіх жителів міста – членів міської громади. Можна висловити припущення, що історія міського права розвивається повільніше, їй притаманний інший темп змін, аніж ланцюгові події, характерний економічній та політичній історії міста.

Першочергове завдання історії права, яка попри всю необхідність звернення до поставлених загальною соціальною історією питань, не має права розчинитися у ній, якраз і полягає у виявленні саме такого розвитку, пошуку правових норм, котрі виправдали себе у процесі багаторазового використання, а тому можуть вважатися гарантією справедливості.

Висновки. Концептуальні підходи до дослідження історії міського права, попри їх відмінності, об'єднані принципом історизму. Історико-правове дослідження міського права Львова трактує його історію як неперервний процес зміни, розвитку, виділяє в історичному русі цього правового явища низку якісно відмінних етапів, пов'язаних із переходом міського права з одного стану в інший, визнає множинність форм міського права.

З урахуванням принципу історизму, відправним пунктом у теоретичному осмисленні природи міського права стала ідея про приватні та публічні начала міського права, про трансформацію приватного міського права у публічне муніципальне. Формування міських правових норм є одним із істотних внесків у розвиток цивілізації. Правотворчість у місті, територіально обмеженому, здійснювала значний вплив на мотивацію створення правових норм, їх форми і зміст майже у всьому світі. Як правило, цей вплив мав вирішальне значення для кожної держави.

Історія міського права у м. Львові продемонструвала такі приклади руху цього об'єкту в часі, які у багатьох аспектах виступають як типові.

1. Батанов О. В. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні / В.Ф. Погорілко (заг. ред.); Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2001. – 260 с.

2. Берман Г.Дж. Западная традиция права. Эпоха формирования / Г.Дж. Берман; пер. с англ. – М., 1998. – 624 с.
3. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе; пер. з фр. Г. Філіпчук. – К., 1995. – 543 с.
4. Вебер М. История хозяйства. Город / М. Вебер; пер. с нем. – М., 2001. – 575 с.
5. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель; пер. с нем.; ред. и сост. Д.А. Керишов и В.С. Нерсесянц. – М., 1990. – 524 с.
6. Гельфанд И.М. Два архетипа в истории человечества / И.М. Гельфанд // Открытия и гипотезы. – 2010. – № 6. – С. 2–5.
7. Європейська Хартія міст / Нормативні документи до II Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: Європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» (до 470-ї річниці надання місту Бар Магдебурзького права.) – 2010. – 153 с.
8. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.
9. Кіселичник В.П. Роль міського права у розвитку українського конституціоналізму / В.П. Кіселичник // 300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 274 с.
10. Козеллік Райнгарт. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгарт Козеллік; пер. з нім. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2006. – 436 с.
11. Лемак В. Зміна парадигми праворозуміння: досвід держав центральної Європи / В. Лемак // Право України. – 2010. – № 4. – С. 114–119.
12. Резнік О.І. Періодизація історико-правового процесу: концептуальні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О.І. Резнік. – Одеса, 2008. – 18 с.
13. Тихомиров О. Філософські та методологічні аспекти компаративного підходу до праворозуміння / О. Тихомиров // Право України. – 2010. – № 4. – С. 100–105.
14. Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Західна традиція / Є.О. Харитонов. – О., АО БАХВА, 2001. – 328 с.
15. Цвік М. Праворозуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження) / М. Цвік // Право України. – 2010. – № 4. – С. 22–25.
16. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z wielkiem Księstwem Krakowskem. – Rok 1870. – Część XXII. – № 79.

Стаття надійшла 14 грудня 2010 р.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТИМОТЕЯ СТАРУХА

Розкриваючи громадсько-політичну діяльність посла австрійського рейхсрату Тимотея Старуха, автор висвітлює процес становлення української політичної еліти та її парламентську боротьбу з відстоювання національних прав та свобод українського населення Східної Галичини в другій половині XIX – початку XX століття.

Ключові слова: *посол, рейхсрат, парламентська діяльність.*

Раскрывая сущность общественно-политической деятельности посла Тимотея Старуха, автор освещает процесс становления украинской политической элиты и ее парламентскую деятельность по защите национальных прав и свобод украинского населения Восточной Галиции во второй пол. XIX – начале XX века.

Ключевые слова: *посол, рейхсрат, парламентская деятельность.*

In the given article the author describes political and social activity of Tymotei Staruch, the deputy of Austrian Reichsrat. The author also depicts the process of establishment of Ukrainian political elite and its parliamentary activity for obtaining national rights and freedoms of Ukrainians of Eastern Galicia in the second half of the XIXth – beginning of the XX century.

Key words: *deputy, Reichsrat, parliamentary activity.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку вітчизняної юридичної науки помітно зросла увага вчених до проблематики становлення і розвитку державницьких традицій українського народу. Особливий інтерес викликає досвід парламентської діяльності українців в Галичині, яка в другій половині XIX століття стала осередком політичного розвитку українських земель. Здобуття Україною незалежності та розвиток національної науки історії держави та права створили можливість більш глибокого вивчення життя та діяльності людей, які були організаторами й безпосередніми учасниками боротьби за Українську національну державу. Питання персоніфікації історії, дослідження життєвого шляху, діяльності та політичної спадщини визначних її діячів стали одним із важливих завдань сучасної науки історії держава і права України. Праці, присвячені дослідженню парламентської діяльності українців в представницьких органах Австро-

Угорщини, виконують сьогодні значущу роль. Увагу науковців привертають передусім імена тих українських політичних та громадських діячів, діяльність та творчість яких у минулому фальшувалась чи взагалі була вилучена з наукового та суспільного обігу.

До таких діячів, які перебували на вістрі боротьби за національне визволення та культурний розвиток західноукраїнських земель, належав український депутат австрійського рейхсрату Тимотей Старух.

Мета дослідження полягає у висвітленні окремих сторінок життя та діяльності українського депутата австрійського рейхсрату Тимотея Старуха з відстоювання національних прав та свобод українського населення Східної Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Стан дослідження. Окремо визначена діяльність депутата австрійського рейхсрату ще не стала об'єктом спеціального науково-правового дослідження. У контексті історії держави та права України науковий інтерес до парламентської діяльності українців Східної Галичини в представницьких органах Австро-Угорщини виявляли такі українські вчені: О. Аркуша, І. Бойко, С. Дністрянський, М. Кугутяк, В. Кульчицький, К. Левицький, С. Макарчук, О. Мельник, М. Мудрий, І. Настасяк, М. Никифорук, О. Сухий, І. Чорновіл.

У цьому дискурсі дослідження діяльності українського депутата Т. Старуха в представницьких органах Австро-Угорської імперії є актуальним. У цілому література, що висвітлює політичну діяльність Т. Старуха, є популярно-публіцистичною. Лише декілька статей та заміток мають науковий характер.

Виклад основних положень. У другій половині ХІХ століття українці Східної Галичини перебували в умовах конституційної Австро-Угорської монархії. Конституція Австро-Угорщини декларувала рівноправність всіх громадян, свободу віросповідання і совісті, недоторканість приватної власності, «право на збереження та плекання власної національності та мови» [10, с. 386–408]. Парламентська діяльність виборних представників західних українців зосереджувалась у трьох інституціях – у загальнодержавному рейхсраті у Відні та у крайових Галицькому і Буковинському сеймах. Ці можливості намагалися максимально використати українські політичні діячі Східної Галичини. Проте політична ситуація в Галичині була обтяжена спадщиною польсько-українських відносин. Адже перехід з-під Польщі під Австрію повністю не усунув, як можна було сподіватися, польського панування в австрійській Україні [7, с. 6]. Що ж до становища поляків у

Галичині, то влучно висловився російський історик А.Л. Погодін: «Тут (у Галичині. – А.Б.) національні вимоги поляків забезпечені в повній мірі» [там же, с. 7]. Автономістські наміри, проекти і дії української галицької еліти суперечили планам поляків, які вважали себе єдиними повноправними господарями краю і претендували на відродження польської державності [1, с. 188].

У боротьбі галицьких українців з польським засиллям існувало дві політичні течії. До першої належали так звані народовці – українські національні сили, які хотіли досягнути рівності в правах з усіма народами Австро-Угорської імперії і сприяти дальшому національному, політичному й економічному розвитку українського селянства та робітництва. В партійному аспекті це були представники української національно-демократичної та радикальної партій, а також члени української галицької соціал-демократії.

Представниками іншої течії були москвофіли. Ця течія стояла на засадах існування єдиного «русского народа» і вважала, що боротьба проти польського засилля одночасно повинна бути змаганням за об'єднання з «русским» народом у Російській імперії. Залежно від політичної ситуації, москвофіли вступали в союзи то з польськими політичними силами, то йшли на угоду з українським національно-визвольним рухом [7, с. 9]. Потрібно також зазначити, що цей різновид національно-політичної свідомості галицьких українців другої половини XIX століття був не виявом спеціально зрадницької української позиції, а швидше пошуком галицькими українцями національно-політичних орієнтирів у новому світі [12].

Одним із представників народовців був відомий «селянський» посол австрійського парламенту Тимотей Старух, який народився 27 лютого 1860 року у селі Бережниця Вижня (повіт Ліско, Сяноцьке воеводство). Батько Тимотея, Михайло Старух, був заможним селянином. 1848 року він став послом до австрійського парламенту, а 1861 року – послом до Крайового Сейму, хоча був неписьменний. В сім'ї було 14 дітей. Наймолодшим був Тимотей. Початкову освіту він здобув у місцевого дідича, де навчався разом з його дітьми.

1884 року Тимотей Старух був призваний на службу в армію. Після завершення служби пішов працювати в жандармерію жандармським вахмістром. Під час служби в жандармерії Тимотей Старух відкрито захищав українське селянство від утисків тодішньої влади, за що змушений був залишити службу та вийти на пенсію. 1896 року він поселяється у Слободі Золотій Бережанського повіту [2, с. 19]. Тут у Ти-

мотея Старуха починається новий етап його життя – етап політичної боротьби за права і волю українського народу.

Читальна «Просвіти» у с. Слобода Золота, заснована Т. Старухом, об'єднувала навколо себе 132 просвітян. В ній було 205 книг, постійно надходили львівські патріотичні видання (часописи «Свобода», «Діло», «Громадський голос»), діяв хор і аматорський гурток [3, с. 7]. У 1901 р. при читальні була створена крамниця, у 1908 р. – кооператив «Сила» та кредитова каса «Райфайзена». Т. Старух незмінно обирався головою просвітянської читальні з часу її заснування [2, с. 23]. 1908 року за ініціативою Т. Старуха в с. Слобода Золота було організовано пожежно-гімнастичне товариство «Січ» [2, с. 28]. Т. Старух також був почесним членом студентського гуртка «Секція Українського Студентського Союзу» [11, с. 46].

1900 року Тимотей Старух висуває свою кандидатуру на місце посла Галицького сейму. Але ці вибори Тимотей Старух, як й інші кандидати-українці, програв. Основною причиною цього стала відсутність єдності серед українського політичного руху.

На захист авторитету і гідності Т. Старуха виступило галицьке селянство. Так, на противагу необ'єктивним статтям його конкурентів газета «Діло» писала: «Тимотей Старух в останніх трьох літах заложив біля десяти читалень, він не опустив ніяких зборів... Народний Комітет у Львові не повинен затвердити нікого іншого, як тільки п. Тимотея Старуха на сільську курію Бережанщини, а тим самим дасть доказ, що слухає голос народу» [17].

10 грудня 1900 року кандидатура Т. Старуха була затверджена «Народним Комітетом» у місті Львові на виборчий округ Тернопіль – Збарж – Золочів – Перемишляни – Бережани. Конкурентами Т. Старуха у цьому окрузі були Тадеуш Неметовський (від поляків) та москвофіл Олександр Миронович [14]. Тимотей Старух як кандидат у депутати до Галицького сейму почав проводити велику агітаційну політичну роботу в містах і селах Тернопільщини, зустрічаючись особисто з виборцями [13].

13 грудня 1900 року в Галичині відбулися вибори послів до Державної Думи в загальній п'ятій курії. Від українців послом був обраний лише д-р Андрій Кось [4, с. 340].

Незважаючи на те, що Тимотей Старух не був обраний послом, він продовжував і надалі свою діяльність з відстоювання національних прав та свобод українського населення Східної Галичини.

Ще в 1886 році в Бережанах було засновано політичну організацію «Окружна Народна Рада», згодом її перейменували на «Се-

лянську Раду» [11, с. 34]. Діяльність цієї організації значно підняла національну свідомість українців серед жителів Бережанського повіту. У «Раду» входив Т. Старух, який був її секретарем. Москвофіли всілякими засобами намагалися підірвати авторитет «Селянської Ради», особливо після виборів 1900 року. У відповідь на утиски з боку проросійської інтелігенції члени «Ради» 24 січня 1901 року збирають збори і проголошують національно-демократичну програму [15]. Після проголошення національно-демократичної програми Т. Старух підготував доповідь про ординацію виборів до Сейму 1900 року. В кінці зборів Т. Старуха обрали в ексекуційно-агітаційний комітет.

На ці збори зразу ж відреагували москвофіли. В газеті «Галичанин» вони «очернили» виступ Старуха [18]. Але члени «Селянської Ради» всіляко підтримували і захищали Т. Старуха. На сторінках газети «Діло» вони помістили статтю, яка спростовувала передвиборчі наклепи і наклепи про його виступ на зборах «Ради» 24 січня 1901 р. [16].

21 грудня 1906 р. Палата панів рейхсрату прийняла новий виборчий закон, а 26 січня 1907 р. закон одержав санкцію імператора і вступив у дію [4, с. 428]. Цим законом вводилося загальне виборче право з деякими обмеженнями (не мали права голосу жінки, молодь до 24 років, військовослужбовці). Однак, попри всі обмеження, закон 1907 р., знищивши середньовічну куріальну виборчу систему, був кроком уперед у справі демократизації політичного ладу Австрії.

Запровадження парламентської виборчої реформи 1907 р. започаткувало новий етап боротьби українців за політичні права в межах імперії Габсбургів. Хоч нова виборча система не передбачала рівного голосування, проте вона сприяла значному збільшенню української репрезентації у Державній Раді. Боротьба за демократизацію виборчого права, кампанія 1907 р. та участь у масових акціях сприяли зростанню національної свідомості галицьких українців.

Тимотей Старух з новою силою розгорнув політичну діяльність на виборах до австрійського парламенту 1907 р. Завоювавши підтримку багатьох селян і частини інтелігенції ще на минулих виборах, він був висунутий від Бережанського повіту кандидатом у депутати рейхсрату.

У передвиборчій компанії Т. Старух стикається з майже аналогічними труднощами виборів 1900 року. Найголовніша з них – опір частини інтелігенції, яка висунула на кандидата у послы адвоката Кос-

тя Левицького. Прибічники Левицького вимагали від Старуха зняти свою кандидатуру. Але на протест селяни зібрали в Бережанах 15-тисячне народне віче і підтримали кандидатуру Тимотея Старуха [9, с. 6]. Такі ж віча на підтримку свого кандидата збирали селяни і на всій території Бережанського повіту – 29 березня в Біщі – понад 1000 селян; 26 березня 1907 в Стригунцях – до 2 000 людей; 28 березня у Вербові, де Тимотей Старух виголосив промову про суспільний та політичний устрій держави та особливу увагу зосередив на обговоренні Конституції Австрійської держави [3, с. 8]. Своєю передвиборчою компанією Т. Старух намагався підняти національну свідомість і політичну активність селян.

За результатами виборів 1907 року до Державної Ради від Галичини було обрано 32 українці: Юліян Романчук, д-р Євген Олесницький, д-р Кость Левицький, д-р Теофіль Окуневський, Григорій Цеглинський, д-р Євген Петрушевич, д-р Олександр Колесса, д-р Станислав Дністрянський, д-р Володимир Охримович, д-р Євген Левицький, о. Тит Войнаровський, д-р Данило Стахура, о. Стефан Онишкевич, В'ячеслав Будзиновський, о. Йосиф Фолис, Михайло Петрицький і Тимотей Старух – від національно-демократичної партії; д-р Кирило Трільовський, д-р Лев Бачинський і д-р Микола Лагодинський – з радикальної партії; Семен Вітик і Яцко Остапчук – з соціально-демократичної партії та д-р Михайло Король, о. Василій Давидяк, Володимир Курилович, д-р Димитрій Марков і д-р Николай Глібовицький – з руссофільської партії. З Буковини: Николай Василько, Єротеї Пігуляк, Ілля Семака, Антін Лукасевич і Николай Спинул – всі з національно-демократичної партії.

Для координації своїх дій у рейхсраті українці створили Український посольський клуб [4, с. 444]. У складі української фракції було 13 адвокатів, 6 професорів університетів або реальних шкіл, 4 священники, 2 судді, 2 редактори, 1 крайовий службовець, 1 жандарм-пенсіонер (Т. Старух. – А.Б.) і 1 великий землевласник. За партійністю члени клубу розподілялися так: 22 націонал-демократи, 3 радикали, 2 соціал-демократи, 5 москвофілів (обидва соціал-демократи (Вітик та Остапчук. – А.Б.) стали членами партійної фракції угорських соціал-демократів [8, с. 108].

Детально проаналізувати парламентську діяльність Т. Старуха можна за стенографічними протоколами Депутатської палати XVIII сесії (період з 1907 до 1909 року).

Упродовж цієї сесії Т. Старухом було направлено:

– 2 подання на розгляд парламенту (про розподіл експропрійованих земель серед селянства та про виборчі зловживання під час XI виборчого періоду (1907 р.);

- 4 інтерпеляції до міністерства юстиції;
- 5 інтерпеляцій до міністерства внутрішніх справ;
- 3 – до міністерства залізничних доріг;
- 2 – до міністерства фінансів;
- 9 – до міністерства оборони;
- 1 – до міністерства культури та освіти;
- 1 – до міністра землеробства та 1 – до прем'єр-міністра.

10 березня 1909 року розпочалася XIX сесія парламенту Австрії, яка тривала до 11 липня 1909 року. Під час цієї сесії Т. Старух був обраний у комітет з боротьби зі злиднями, тобто з бідністю. Відтак, він подає такі клопотання та інтерпеляції: 2 – до міністра юстиції; 2 – до міністра оборони; 4 – до міністра внутрішніх справ та 1 – до прем'єр-міністра та міністра культури і освіти.

Під час XX сесії Віденського парламенту (з 20 жовтня 1909 року до 30 березня 1911 року) Т. Старух знову обраний у комітет з боротьби зі злиднями. І робить такі інтерпеляції: 7 – до міністра оборони; 4 – до міністра внутрішніх справ; 4 – до міністра юстиції; 1 – до міністра культури і освіти; 1 – до міністра торгівлі та 1 – до міністра фінансів і міністра залізничних доріг.

У період XXI сесії рейхсрату Т. Старух проявляє себе найактивніше:

- 26 липня 1911 р. – обраний до комітету боротьби з епізоотіями;
- 13 жовтня 1911 р. – обраний до сільськогосподарського комітету;
- 21 жовтня 1913 р. – до комітету з боротьби зі злиднями.

Робить такі інтерпеляції: 10 – до міністра оборони; 2 – до міністра юстиції; 5 – до міністра внутрішніх справ; 2 – до міністра залізничних доріг; 3 – до міністра освіти і культури; 1 – до міністра землеробства; 1 – до міністра фінансів [19, с. 406–461].

Найвизначнішим у діяльності Тимотея Старуха як посла австрійського парламенту став виступ 14 лютого 1914 року, в якому він висунув пропозицію про надання Україні автономії у складі Австро-Угорщини. Його підтримали ще три українські послы: Іван Кохановський, доктор Володимир Сінгалевич та доктор Теодор Ваньо [4, с. 688]. Інші українські послы зайняли ворожу позицію. На їхню думку, ставити такі вимоги перед цісарем зараз ще було недоречно.

28 червня 1914 року розпочалася Перша світова війна, яка і перервала подальшу діяльність Т. Старуха у Віденському рейхсраті. 2 серпня 1914 року політичні партії Галичини об'єдналися в Головну Українську Раду. 6 серпня 1914 р. була створена єдина бойова управа Українських Січових Стрільців. Очолити Легіон УСС пропонували Т. Старуху, але через стан здоров'я він відмовився [9, с. 11].

Оскільки Т. Старух був послом до Австрійського парламенту, то з наступом російських військ на захід, він і його сім'я опинилися під загрозою арешту. 15 червня 1915 р., за доносом москвофіла В. Дудикевича, Т. Старух і його син були заарештовані та вислані до Сибіру, де перебували в м. Ядринь до травня 1917 р. У травні 1917 р. Тимотей Старух із сином повернулися в м. Київ.

В умовах загального розкладу військ на російських фронтах на завершальному етапі Першої світової війни серед солдатів-українців швидко розгортався рух за створення національних частин. У Києві 6–8 травня (за старим стилем) 1917 р. відбувся I Всеукраїнський військовий з'їзд [6, с. 85].

Тимотей Старух виступив на з'їзді з промовою, де зазначав, що саме за умов європейської війни Україна зможе побудувати свою незалежну державу. Після промови в залі лунали слова «Самостійна Україна!». Проте ідею проголошення самостійної України, яка була однією з найреальніших та найперспективніших на той час пропозицій щодо розбудови майбутньої Української державності, не підтримувала більшість тогочасних українських політиків [20].

У жовтні 1918 р. в Австро-Угорській імперії відбулася буржуазно-демократична революція. 18 жовтня 1918 р. у Львові було створено Українську Національну Раду (УНР) з українців – представників політичних партій Галичини. До УНР увійшли: В. Будзиновський, О. Барвінський, А. Горбачевський, С. Баран, О. Назарчук, С. Данилів та Т. Старух [9, с. 14].

Із проголошенням Західно-Української Народної Республіки Т. Старух опинився у вирі політичних подій.

З 11 листопада 1918 р. до липня 1919 р. Т. Старух працює бургомістром м. Бережани, а також членом ради при повітовому комісаріаті. 15 листопада 1918 р. його обрано членом повітової каси місцевої кредитної спілки. Крім того, Т. Старух займався ще й публіцистичною діяльністю – редагував часопис «Бережанський вісник» (друкований орган повітової Національної Ради).

Т. Старух бере участь у делегації Західно-Української Народної Республіки, яка прибула до Києва в січні 1919 р. для проголошення Акта Злуки. Тут його обрали заступником голови Трудового Конгресу.

З відходом на Схід військ Української Галицької Армії сім'я Старухів переїжджає з Бережан до Тернополя, а Т. Старух з військами УГА відходить до Кам'янця-Подільського. У 1920 р. його заарештували жандарми польської армії у Орині неподалік від Кам'янця-Подільського. Перебував у в'язниці в Бережанах, а згодом у Львові. Перенесені труднощі воєнних доріг, тяжке переживання у зв'язку з крахом надій на вистояння молодого Української держави, боротьба проти окупантів, в'язниці підірвали здоров'я Т. Старуха. Він помер 21 квітня 1923 р.

23 квітня 1923 року газета «Діло» присвятила пам'яті посла і щирого українського патріота статтю, в якій, зокрема писалося: «Тимотей Старух... Безкомпромісний націоналіст, прекрасно ознайомлений з положенням галицького селянства, був божищем тієї верстви нашої суспільності, з якої вийшов. Залізна енергія, невсипуща активність, ораторський хист, бистрий орієнтаційний змисл – допомогли йому вибитися серед своєї суспільності на одну з провідних постатей» [3, с. 24–26].

Висновки. Тимотей Старух був яскравою особистістю свого часу. К. Левицький характеризує його так: «Тимотей Старух був у нас визначним типом селянського трибуна свого часу – посла голосного та діяльного у національному освідомленні нашого селянства» [5, с. 162]. Беззаперечно, Т. Старуха можна назвати одним із найвизначніших політиків Галичини. Перебуваючи в авангарді боротьби за Українську державність разом з такими політиками як М. Міхновський, К. Левицький, Т. Старух спрямовує свою політичну та громадську діяльність проти засилля польського шовінізму та австрійського гніту. Внесок його у формування національної свідомості у галицького люду, особливо у жителів Бережанського повіту, був беззаперечний. Відстоювання Т. Старухом політичних прав галицької інтелігенції, домагання соціальних свобод українського селянства заслуговує величезної уваги і поваги. Зважаючи на тодішню політику Австрії щодо України, Т. Старух висунув кілька пропозицій, реалізація яких могла докорінно змінити подальшу історію нашої держави. Перша з них – це надання автономії українським землям, які входили до Австро-Угорської імперії. Друга, висловлена ним на I Всеукраїнському військовому з'їзді, про

утвердження самостійної Української держави, яка б не залежала від інших держав.

Отже, нам вдалося висвітлити окремі аспекти громадсько-політичної діяльності Тимотея Старуха як посла австрійського парламенту. Подальшого дослідження потребує також діяльність Тимотея Старуха як посла Галицького крайового сейму.

-
1. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 2003. – 518 с.
 2. Гайдукевич Я. Золота Слобода / Я. Гайдукевич. – Тернопіль: Принтер-інформ, 2000. – 178 с.
 3. Дорош Є. Тимотей Старух / Є. Дорош. – Тернопіль: Горлиця, 1996. – 39 с.
 4. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр. / К. Левицький. – Львів: Накладом власним з друкарні оо. Василян у Жовкві, 1926. – 736 с.
 5. Левицький К. Українські політики Галичини / К. Левицький. – Тернопіль: Мандрівець, 1996. – 178 с.
 6. Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів: Світ, 1995. – 248 с.
 7. Михальський Ю. Польська суспільність та українське питання у Галичині в період сеймових виборів 1908 р. / Ю. Михальський. – Львів: Каменяр, 1997. – 46 с.
 8. Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр. / М.В. Никифорак. – Чернівці: Рута, 2004. – 279 с.
 9. Савчук В. Тимотей Старух – трибун державотворення / В. Савчук. – Бережани: Бережанська районна друкарня, 2009. – 52 с.
 10. Цьольнер Е. Історія Австрії / Е. Цьольнер; пер. з нім. Р. Дубасевич та ін. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с.
 11. Лев В. Бережанщина у спогадах емігрантів / В. Лев. – Нью-Йорк: Комітет «Видавництва Бережани», 1970. – 897 с.
 12. Аркуша О. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX століття: генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – Вип. 34. – С. 45–56.
 13. Діло (Львів) – 1900 р. – № 256.
 14. Діло (Львів) – 1900 р. – № 268.
 15. Діло (Львів) – 1901 р. – № 16.
 16. Діло (Львів) – 1901 р. – № 21.
 17. Діло (Львів) – 1901 р. – № 170.
 18. Галичанин (Львів) – 1901р. – № 15.
 19. Parl. Dok. Archiv. Stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhaus.
 20. Посол Т. Старух на травневім Українським Військовим З'їзді у Києві 1917 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://halychyna.ca/Index.htm>.

Стаття надійшла 3 листопада 2010 р.

**РЕФОРМУВАННЯ АПАРАТУ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ
ФІНАНСАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ У 60–70-ИХ РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ:
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

На підставі нормативно-правового матеріалу другої половини ХІХ ст. проаналізовано адміністративно-правове забезпечення фінансових реформ на українських землях у складі Російської імперії у 60–70-их роках ХІХ століття. Всебічні зміни в суспільному житті й державному устрої вимагали належного фінансування та його організаційно-правового забезпечення, яке здійснювалося засобами адміністративного права.

Ключові слова: управління державними фінансами, організаційно-правові засади фінансово-управлінської діяльності, контрольні палати, казенні палати, органи акцизного нагляду.

На основе нормативно-правового материала второй половины ХІХ в. проанализировано административно-правовое обеспечение финансовых реформ на украинских землях в составе Российской империи в 60–70-х годах ХІХ столетия. Всесторонние изменения в общественной жизни и государственном устройстве требовали надлежащего финансирования и его организационно-правового обеспечения, осуществлявшегося средствами административного права.

Ключевые слова: управление государственными финансами, организационно-правовые основы финансово-управленческой деятельности, контрольные палаты, казенные палаты, органы акцизного надзора.

The article analyses administrative and legal guaranteeing of financial reforms on Ukrainian lands being a part of Russian Empire in 60-s – 70-s of ХІХ centuries on the ground of normative and legal materials of the second half of ХІХ century. Comprehensive changes in social life and government system needed proper finances and its organizational and legal guaranteeing, which was carried out by administrative law means.

Key words: management of state finances, organizational and legal grounds of financial and managing activity, supervisory chambers, government chambers, excisable supervision institutions.

Постановка проблеми. Завдання удосконалення організаційно-правового забезпечення діяльності центрального та місцевого фінансового апарату в Україні мають бути спрямовані на оптимізацію організаційної будови і уточнення компетенції фінансово-адміністративних органів. Результатами таких дій стане підвищення ефективності та гармонійного поєднання різних напрямів фінансової діяльності, подолання бюрократичного і кадрового «переобтяження» управлінського апарату, уникнення дублювання функцій, наближення до потреб населення і забезпечення громадянського контролю.

Здійснюючи ці заходи, керівництво держави, як видається, має користуватися не лише результатами узагальнення зарубіжних моделей та їх реалізації, але і звертатися до власного історичного досвіду. Особливо цікавими, повчальними і корисними для сучасності є події під час модернізації суспільства і механізму держави. Ці періоди є типологічно подібними тим, що відбуваються в Україні у кінці минулого – на початку нинішнього століття. Однією із найбільш «промовистих» у цьому сенсі є доба так званих великих реформ у Російській імперії 60–70-их рр. XIX ст.

Метою цієї статті є з'ясування загальних рис адміністративно-правового забезпечення цих перетворень у сфері управління державними фінансами у історичному контексті.

Стан дослідження. Під таким кутом зору тема спеціально досліджується у вітчизняній історико-правовій науці вперше. Окремі аспекти реформ 60–70-их років XIX століття вивчалися вченими з фінансово-правових позицій. Це дослідження і висновки низки дореволюційних науковців, а також радянських: О. Погребинського, С. Троїцького, Н. Ананьїч, Л. Шепельова, Й. Гіндіна, С. Борового, А. Коняєва, А. Сидорова, українських: М. Кучерявенка, В. Жвалюка, В. Гончарука, російських: І. Куксіна, Ю. Сорокіної та ін.

Виклад основних положень. Фінансові реформи у Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель, здійснювалися в комплексі з більш відомими (скасування кріпосного права, земська чи міська тощо), але вони також мали непересічне суспільно-економічне значення. Чинниками, які обумовили реформи в системі управління державними фінансами, стали:

- подолання фінансової кризи, викликані кризою феодално-кріпосницького устрою, посиленої військовими невдачами Кримської війни;
- фінансове забезпечення інших масштабних реформ 60–70-их рр. XIX ст.

Проводилися вони засобами як власне фінансового права – щодо змісту фінансової діяльності, так і адміністративного – у плані її

форми, тобто інституційних характеристик відповідних систем і підсистем державного апарату. Адміністративне право тут і далі використовується термінологічно відповідно до сучасного розуміння, у історичному контексті фундаментально дослідженого І.С. Гриценком [1].

Зокрема, важливим є твердження вказаного вченого про те, що «...починаючи з останньої чверті XIX ст., вчені, які займалися дослідженням поліцейського права, почали поступово переходити від вивчення поліцейських статутів до аналізу правових актів, які регулювали відносини між органами управління та громадянами, розглядаючи останніх як суб'єктів, наділених взаємокореспондуючими правами та обов'язками» [1, с. 19]. Розвиваючи цю тезу, варто зазначити, що відповідні правовідносини склалися як стійке суспільне явище раніше, ніж знайшли узагальнення на доктринальному, науковому рівні. Отже, саме у 60–70-их роках позаминулого століття адміністративне право як галузь права існувало і було істотним і стабільним явищем правового буття Російської імперії.

Гостроту фінансової кризи в Російській імперії, зокрема на українських землях у її складі, підкреслила криза банківська, спричинена переважно вадами в державному управлінні фінансовою сферою. Уряд випустив велику кількість паперових грошей. Вони почали зосереджуватись у державних кредитних установах. Намагаючись покращити стан державних фінансів, уряд пішов на зниження відсотків за вклад у державних кредитних установах. Спроба акумулювати і державні, і, насамперед, приватні кошти для будівництва залізниць виявилась тяжким ударом по непристосованих для складних фінансових операцій державних банках. Потреби подолання фінансової кризи, оздоровлення державних фінансів, забезпечення проведення викупної операції при проведенні селянської реформи 1861 р. стали основним чинником перетворень у державній банківській сфері. Дореформені державні банки у 1860 р. припинили існування. Були ліквідовані й їх місцеві представництва.

Створювалася нова централізована банківська установа – Державний банк Російської імперії. В організаційному аспекті він не був незалежним, як того вимагає сучасна практика управління державними фінансами. До погашення внутрішнього боргу держави за дореформеними зобов'язаннями і збільшення резервного капіталу до запланованої суми в 3 млн. руб. Державний банк здійснював випуск державних кредитних білетів тільки операційно-технічно, не мав права емісії банкнот, фактично перебуваючи в підпорядкуванні Міністерства фінансів і державного казначейства (організаційно – департаменту того ж самого Мінфіну) [2, с. 258].

У підпорядкуванні Державного банку Російської імперії перебували його місцеві установи – сім контор: у Москві, Ризі, Архангельську, Єкатеринбургу, Києві, Одесі, Харкові. Три з чотирьох контор дислокувалися на українських землях [3, с. 135]. Упродовж перших чотирьох років існування банку було створено 12 і у 1865 р. також 12 відділень [4, с. 38]. Реформування державної банківської діяльності Російської імперії супроводжувалося відповідними адміністративними перетвореннями, які попри наявність суттєвих вад у власне фінансово-правовому регулюванні кредитно-банківських операцій забезпечили доволі успішне функціонування установ Державного банку в українських губерніях. У їх діяльності фінансові правовідносини сусідували з адміністративними.

Однак, на часі в Російській імперії була більш соціально і економічно значуща реформа – бюджетна. До кінця 50-их рр. XIX ст. тут діяла застаріла відомча бюджетна система, згідно з якою Міністерство фінансів не контролювало всіх прибутків і видатків, залишаючись таким же розпорядником коштів, як і будь-яке інше міністерство. «Кошториси відомств складались без певної системи: у витратних кошторисах вельми часто змішувались в одних рубриках зовсім різнорідні кредити: при цьому не завжди вказувались ті підстави, за якими виводились ті чи інші цифри кредиту. Підрозділам кошторисів не надавалось значення: суми, призначені на один предмет, могли розпорядниками витрачатись на інший; залишки від кошторисних призначень будь-якого року не обов'язково було повертати в каси Міністерства фінансів; їх можна було витрачати на наступний рік...» [5, с. 86].

Бюджетною реформою запроваджувалися:

– єдність і одноманітність складання кошторисів, їх обмежений в терміні характер, непорушність окремих статей;

– єдність каси, тобто зосередження всіх грошових ресурсів держави в касах Міністерства фінансів;

– незалежність від центральної та місцевої адміністрації ревізійної діяльності; остання повинна була здійснюватись за оригінальними, первинними документами, при цьому допускалось обговорення і винесення висновків щодо дій як розпорядників кредитів, так і виконавців; попередня ревізія (визначення правильності видатків до їх здійснення).

Її основні фінансово-правові підстави були викладені у затверджених 18 лютого 1859 р. «Корінних засадах перетворення державної звітності», якими затверджувались єдність каси і одноманітність кошторисів усіх державних установ. Єдність каси була введена у вигляді

досліді. Спершу в Петербурзі у 1864 р., потім у 12 губерніях Європейської Росії, а 20 квітня 1865 р. розповсюджена на всі губернії, за винятком Закавказького краю [6, с. 254].

Така реформа вимагала ефективного адміністративного забезпечення, зокрема на місцевому рівні. На казенні палати та повітові казначейства було покладено завдання зосередження адміністрування усіх прибутків і видатків держави на території обслуговування. Було реформовано організаційно-правові засади державного фінансового контролю. Створювалася система його місцевих органів – контрольних палат. Для того, щоб не тільки розкривати зловживання, а й запобігати неправильним видачам коштів, органи Державного контролю отримували право попередньої ревізії.

Водночас, згідно з законом 18 лютого 1859 р. Державний контроль, а також його керівник – Державний контролер – не мали необхідних виконавчих повноважень, тобто не могли виносити рішення по суті порушення тих чи інших встановлених законом чи підзаконним актом норм фінансової діяльності державних суб'єктів. Дії розпорядників коштів могли тільки доповідатися з відповідними поясненнями та судженнями Державного контролю, а також висновками відповідних міністерств на розгляд імператора.

30 листопада 1864 р. Олександр II підписав «височайше» повеління про створення з 1 січня 1865 р. у 12 губерніях спеціалізованих місцевих органів державного фінансового контролю – контрольних палат [7]. Характерною ознакою певної мілітаризованості не лише державного апарату Російської імперії, а й власне правосвідомості осіб, які організували та здійснювали реформи, є те, що територіальні межі дії перших контрольних палат визначались за військовими округами: Санкт-Петербурзьким, Одеським та Ризьким.

Структура контрольних палат, що були створені у губерніях, які входили до складу Одеського військового округу (Катеринославській, Херсонській та Таврійській, а також Бессарабській області) відрізнялась від тієї, що започатковувалася у восьми губерніях Петербурзького та Ризького округів. У останніх двох округах створювались по одній контрольній палаті, а в інших губернських центрах на території цих округів – їх відділення. Виняток становила Архангельська губернія, де, за віддаленістю, було вирішено відкрити окрему контрольну палату. В українських та молдавській губерніях, навпаки, почали функціонувати чотири самостійні палати: в Одесі, Катеринославі, Сімферополі та Кишиневі.

Перший же рік роботи палат показав, що організаційна форма, апробована в Україні, виявилась більш ефективною. У Прибалтиці та

Північній Росії відділення мусили направляти акти ревізій на затвердження до відповідних контрольних палат і отримувати позитивну чи негативну відповідь, «...що значно уповільнювало справу і позбавляло ревізію того місцевого характеру, який у видах запобігання зайвого листування, передбачалось покласти в підгрунття нової системи ревізії», – відзначав через 18 років Державний контролер Д.М. Сольський у доповіді Олександрові II [8, арк. 55]. Було вирішено перетворити відділення контрольних палат в етнічних російських та прибалтійських губерніях на самостійні контрольні палати. Як наслідок, 22 березня 1865 р. Олександр II підписав указ про створення контрольних палат в усіх губерніях (в окремих випадках дозволялось розповсюджувати дію однієї палати на дві губернії), окрім Закавказького краю. Отже, з 1 січня 1866 р. в українських губерніях створювались ще шість контрольних палат: Київська, Волинська, Подільська, Харківська, Полтавська та Чернігівська.

Наведені адміністративні реформи були не єдиними у фінансовій сфері, здійсненими у Російській імперії та реалізованими на українських землях у 60–70-их рр. XIX ст. Хоч і несміливо, але підступав царат до податкових реформ. Починалося з непрямого законодавства, яке надавало можливість більш швидко забезпечити надходження додаткових коштів до державного бюджету. Зміни стосувалися як фінансово-правової, так і адміністративно-правової сторін оподаткування. Склалися нові відносини в управлінні державними фінансами. З прийняттям Положення про питний збір 4 липня 1861 р. [9] уперше в Російській імперії утворювалася система акцизних органів – спеціалізованих з адміністрування непрямих податків. Проводячи акцизну реформу, уряд розповсюджував принципи регулювання виробництва і продажу алкоголю, притаманні Україні*, на всю імперію. Водночас, юридико-технічні моменти, пов'язані з детальною регламентацією питань справляння акцизу з алкоголю, чітко визначена станова обмеженість – усе це було наслідком великоросійської правової традиції.

Держава брала на себе функції адміністрування акцизного збору з виробництва і продажу алкогольних напоїв, успішно виконати які їй раніше не вдавалося [10]. Для цього вона постала перед завданням створення нової й ефективної системи державних інституцій, спрямованої на упорядкування непрямого оподаткування в Російській імперії. У ході акциз-

* «Природні» привілеї козаків та військових обивателів щодо винокуріння та виноторгівлі у цьому аспекті суттєво підвищували їх соціальний та зокрема правовий статус у порівнянні з іншими категоріями державних селян.

ної реформи була вертикаль спеціально уповноважених органів фінансового, точніше податкового управління. У Міністерстві фінансів її очолив Департамент неокладних зборів. В українських, як й інших губерніях, започатковувалася дволанкова система, що складалася з губернських акцизних управлінь (верхній рівень) – окружні акцизні управління (нижній).

До компетенції губернських акцизних управлінь (вони створювалися залежно від потреби у кожній губернії, або по одному на кілька губерній) були віднесені як фінансові, так і не фінансові адміністративні функції. По-перше, вони наглядали: а) за виробництвом різноманітних підакцизних напоїв (спирту, горілок, настоянок, пива, меду тощо); б) обігом цих виробів з тим, щоб він здійснювався відповідно до нормативних приписів і з метою недопущення «корчемних» (незаконно виготовлених, неліцензійних – у сучасній термінології) напоїв. Друга функція була власне фіскальною і полягала у забезпеченні надходження як податків на алкоголь (акцизу і патентних зборів з виробництва і обігу спиртних напоїв). І, нарешті, суттєвою компонентою визначеного «Положенням про питний збір» кола відання органів акцизного нагляду була правоохоронна діяльність, спрямована на протидію порушенням акцизних статутів та здійсненню провадження у цих справах.

До компетенції органів акцизного нагляду було віднесено кримінально-процесуальні й адміністративно-процесуальні дії (звичайно, у тогочасних умовах адміністративний процес хоча й існував, але ні доктринально, ні чітко законодавчо визначений не був). Вказані суб'єкти, зокрема, провадили дізнання у справах про порушення акцизного законодавства і вирішували справи по суті (там, де законодавець не відніс це до компетенції судових органів). Повноваження акцизних органів були окреслені на нових, пореформених засадах, тобто порівняно з фінансовою адміністрацією загальної компетенції й особливо загальною адміністрацією та поліцією. Організаційно вони не були «прив'язані» до адміністративно-територіального поділу на губернії та повіти.

Повноваження щодо здійснення акцизного нагляду поділялися згідно з тогочасним законодавством між управляючим акцизними зборами губернії та окружними наглядачами. Важливою управлінською новацією, спільною до організації управління місцевими органами і Державного контролю, і акцизними зборами, ставала їх порівняна незалежність від губернської адміністрації загальної компетенції. Управляючий губернськими акцизними зборами підпорядковувався безпосередньо директорові Департаменту неокладних зборів Міністерства фінансів. Важливо, що уже 7 жовтня 1862 р. міністерство надало акци-

зним службовцям право здійснювати провадження у справах щодо порушення акцизного законодавства за обґрунтованою потребою і за межами повірених їм губерній. Так, їм дозволялося складати протоколи про акцизні правопорушення [11, с. 42].

Висновок. Історичний досвід доводить, що реформування управління у галузі державних фінансів потребує не тільки системного характеру, а й відповідних дій щодо удосконалення адміністративно-правових засад діяльності органів, покликаних здійснювати правозастосування, пов'язані з фінансовими відносинами. Перехід від дореформених феодално-кріпосницьких відносин з їх становими характеристиками до професійного управління за функціональними ознаками вимагало суттєвого адміністративно-правового підкріплення. Такі перетворення в системі державного управління вимагають продуманості, зваженості, забезпечення адміністративно-правовими засобами.

1. Гриценко І.С. Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інститути вітчизняного адміністративного права: монографія / І.С. Гриценко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 335 с.

2. Судейкин, В.Т. Государственный банк. Исследование устройства, экономического и финансового значения / В.Т. Судейкин. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1891. – 530 с.

3. Государственный банк. Краткий очерк деятельности за 1860–1910 гг. – СПб., 1910.

4. Петелин Н.С. Назначение, устройство и очерк деятельности Государственного банка / Н.С. Петелин. – СПб.: Типо-литогр. И. Ефрона, 1892. – 139 с.

5. Алышевский Н.Я. Двадцатипятилетие преобразованного Государственного контроля / Н.Я. Алышевский // Счетоводство. – 1889. – № 7. – С. 86–88.

6. О распространении опыта единства кассы, производимого ныне в 12-ти губерниях, на все губернии империи, за исключением Закавказского края: Указ Правительств. сената (по 1-му департаменту) от 20 апр. 1865 г. // Указатель правительственных распоряжений по Министерству финансов. – 1865. – № 17. – С. 254.

7. Полное собрание законов Российской империи, 2-е собрание (ПСЗ – II). – Т. XXXIX. – Отд. 3. – № 41604.

8. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 678. – Оп. 1. – Спр. 686.

9. ПСЗ – II. – Т. XXXVI. – Отд. I. – № 37197.

10. Сведения о питейных сборах в России. – СПб.: Б.и., 1860. – Ч. 1–5.

11. Соколов С.И. Акцизные уставы / С.И. Соколов. – СПб.: Б.и., 1891. – Разд. паг.

Стаття надійшла 4 січня 2011 р.

А.Є. Закревський

УТВОРЕННЯ ОРГАНІВ ПОЛІЦІЇ У ГАЛИЧИНІ В СКЛАДІ АВСТРІЇ (1772–1867 РР.)

Розглянуто процес утворення органів поліції у Галичині в складі Австрії, їхню структуру і компетенцію. Визначено особливості формування дирекції поліції у Львові.

Ключові слова: поліція, Галичина, мандатори, дирекція поліції, експозитура.

Рассмотрен процесс образования органов полиции в Галичине в составе Австрии, их структуру и компетенцию. Определены особенности формирования дирекции полиции во Львове.

Ключевые слова: полиция, Галичина, мандаторы, дирекция полиции, экспозитура.

The article deals with the process of formation, structure and competence of police bodies in Galychyna, when this region was a part of Austria. The features of forming the police management in Lviv are determined.

Key words: police, Galychyna, mandators, police management, exposition.

Постановка проблеми. Становлення соціальної та правової держави в Україні безпосередньо пов'язане з розбудовою демократичних інституцій та громадянського суспільства, що базується на принципах верховенства права і закону, законності та соціальної справедливості. Поточна демократизація суспільства та розбудова державності в Україні вимагає комплексного переосмислення сутності та значення державно-правових інститутів в умовах перехідного етапу розвитку суспільства, держави та права. Побудова правової держави, насамперед, передбачає реформування судових та інших правоохоронних органів, зокрема, міліції.

Реформування органів міліції сучасної України неможливе без врахування історико-правового досвіду становлення та розвитку органів поліції на західноукраїнських землях. У цьому аспекті цінний досвід надає, зокрема, дослідження утворення правового інституту поліції в Галичині у складі Австрії. Доцільним буде врахування такого досвіду у сферах структури і компетенції органів міліції сучасної України, окремих аспектів їх кадрової політики та фінансового забез-

печення. Це матиме значний позитивний вплив на демократичний та правовий розвиток Української держави, сприятиме покращенню діяльності її правоохоронних органів та ефективному виконанню ними своїх функцій.

Стан дослідження. Питання історії функціонування інституту поліції в Австрії та Австро-Угорщині без врахування особливостей органів поліції в окремих коронних краях досліджували зарубіжні вчені А. Амшль, Ю. Глязер, А. Гус-Глунк, Г. Келлер, В. Лібшер, А. Льофлер, Ф. Пешорн, Е. Суесс, Е. Ульманн та ін. Окремі аспекти утворення органів поліції і жандармерії у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини і визначення їх повноважень проаналізовано у працях українських науковців І. Бойка, В. Гончаренка, М. Кобилецького, О. Кондратюка, В. Кульчицького, О. Мікули, І. Настасяк, М. Никифорака, В. Нора, П. Стебельського, Б. Тищика, О. Ярмиша та ін. Однак питання структури органів поліції у Галичині, їх підпорядкування та кадрова політика, предметна і територіальна компетенція, а також особливості функціонування цих органів поліції продовжують залишатися недостатньо вивченими. Існує також необхідність детально дослідити процес утворення органів поліції у Галичині в складі Австрії, що і стало **метою** нашого дослідження.

Виклад основних положень. Внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) Галичину загарбала Австрія, а 1774 р. за Кючук-Кайнарджійським миром, укладеним між Росією і Туреччиною, вона захопила Буковину. Ще у першій половині XVI ст. (1526 р.) Австрія поширила владу на Угорщину, в складі якої перебувало Закарпаття. Отже, у другій половині XVIII ст. усі західноукраїнські землі опинилися під владою Австрійської монархії. Загарбавши Галичину, австрійський уряд штучно об'єднав українські та польські землі в один адміністративний так званий Коронний край з центром у Львові, встановивши офіційні назви Східної та Західної України [1, с. 143]. Одним із перших розпоряджень першого галицького губернатора Й.-А. Пергена стало встановлення адміністративно-територіального устрою на окупованих галицько-волинських землях. В адміністративно-територіальному плані в 1772 р. Галичину та Західну Волинь було поділено на шість циркулів, котрі, своєю чергою, поділялися на 18 дистриктів [2, с. 28].

Створення адміністративно-територіального поділу краю стало основною підвалиною для формування місцевих гілок влади. Повітові циркули очолювали старости, які у повітах володіли найбільшою вла-

дою. Головний управлінський штат повітового циркулу був порівняно невеликим. У середньому він налічував усього 10–12 осіб. Службовців у повітові староства набирали із особливо довірених військових, котрі виявляли бажання перейти на службу з війська у поліцейські органи влади. В архівних матеріалах, зокрема, у штатному розписі циркулу, зазначається: «староста, три-чотири комісари поліції, секретар, два діловоди-протоколісти, один-два кур'єри та один або два практиканти-стажери (новобранці)» [3, Арк. 14].

Відповідно до службових інструкцій повітових старост та комісарів циркулів на посади своїм патентом призначав австрійський імператор із подання губернатора. Усі інші нижчі посадові місця на підставі наданого імператором права забезпечував староста та начальник комісаріату того чи іншого циркулу. На підставі інструкцій комісари циркулів відали справами у циркулах, а також виконували доручення, які надавало губернське управління, губернська дирекція поліції тощо. При нагальній потребі з метою забезпечення порядку та спокою за вказівкою губернатора старості чи комісару того чи іншого циркулу збройні сили могли надати необхідну військову допомогу [4, с. 145–153].

Виконавчим органом у низовій управлінській структурі поліції були так звані мандатори. Лише формально це були державні чиновники з повноваженнями, наділеними від повітової влади. А фактично їх можна розглядати як службовців домінії, бо заробітну платню отримували від місцевого (свого) поміщика чи дідича. Тому свою принципову позицію мандатори намагалися, насамперед, підлаштувати під інтереси того чи іншого зверхника.

Цікаво, що влада мандаторів у часі формування поліцейської влади в Галичині мала універсальний характер. Крім поліцейської суспільної місії вони збирали податки, встановлювали для населення різні повинності та контролювали їх виконання, доставляли до збірних пунктів рекрутів, творили на місцях суди першої інстанції, стежили в доквітлі за санітарно-епідемічними умовами, контролювали правильність та якість ведення торгівлі, вирішували земельні спори між селянами, стежили за місцевими дорогами, мостами, користувалися правом публічних тілесних покарань, котре в Австрійській імперії проіснувало аж до 15 листопада 1867 року [5, с. 21–23].

Відповідно з таємними імператорським розпорядженням у всіх циркулах не тільки засновувалися низові поліцейські органи

влади, але й формується таємна агентурна мережа. Унаслідок цього появляється чимало таємних агентів на різних рівнях суспільних структур. Саме платна підпільна агентура сприяла та надавала значну допомогу поліцейським органам в утвердженні державної влади [6, с. 45].

Варто зауважити, що формування низових правоохоронних органів ставало винятково прерогативою місцевого поміщика. Бо низову ланку фактично створювали самі поміщики. Так із трьох кандидатів на посаду вйта, яких обирало село та пропонувало поміщику він на власний розсуд обирав одного або мав право відкинути усі запропоновані кандидатури.

З метою удосконалення роботи поліцейських органів та їхніх структурних підрозділів на підставі патенту австрійського цісаря 1785 року, а також вказівок губернатора було видано наказ про створення місцевого управління окружної Дирекції поліції у Львові, яке вивели з підпорядкування магістрату і перевели під контроль губернатора. Зазначена інституція розпочала свою діяльність вже у наступному році (1786).

Дирекція поліції мала забезпечити належну організацію охорони існуючого ладу і встановлених порядків у Галичині. Згідно з інструктивними положеннями до компетенції поліції увійшла «охорона громадського порядку, тишини та спокою, нагляд за правильністю мір та ваг, за торгівлею на ярмарках, за чистотою на міських вулицях, охорона від нещасних випадків і право видавати особливі розпорядження за обставин пошкоджень у правах громадян» [7, с. 127–128].

Згідно з інструкціями поліцейські були зобов'язані «не заважати обивателям» у праці та побуті, а сприяти їм і в той же час пильно стежити за виконанням «обивателями» державних законів. Життя та майно «обивателів» мало знаходитися у надійній державній безпеці. Основні зусилля поліцейських скеровувалися на боротьбу з бешкетниками, безробітними, волоцюгами, шахраями, злодіями, пияцтвом, усім тим, що могло «шкідливо вплинути на загальне благо» [7, с. 127–128].

За спеціальним патентом австрійського цісаря Йосифа II в 1786 р. у Львові при губернаторстві було створено найвищу регіональну поліцейську управу – департамент у системі правління губернаторства. На службу до департаменту приймалися лише військові вищих при військових званнях, котрі мали відповідні

державні заслуги та могли претендувати на ту чи іншу вакантну посаду. На підставі зазначеного патенту подібні змішані поліцейсько-адміністративні формування було утворено на нижчих рівнях у системі державного правління Галичини.

Цікаво, що у межах перших поліцейських структур формуються підрозділи загальної та таємної поліції. За вказівкою Йосипа II в 1787 р. у суспільне життя та в діяльність поліцейських структур активно запроваджується кримінальний кодекс, який в сукупності з іншими державними нормативними актами закладає основи у австрійській імперії поліцейського кримінального права [4, с. 113].

На нашу думку, в умовах існуючого військового стану проведення австрійського адміністративно-територіального поділу Галичини не становило великої проблеми. Здебільшого для встановлення територіальних розмежувань було використано територіальні межі попереднього польського устрою. З перших днів австрійської окупації Львів визначався як головний адміністративний центр новоутвореної австрійської провінції. Саме тому у Львові творилися головні управлінські структури губернаторства. У периферійних містах та містечках виникали повітові органи управління, які формували австрійську владу на території повітів.

Формування найвищих державних поліцейських структур в Австрії припадає на час приєднання Галичини до складу Австрійської імперії. Слід зазначити, що в 1789 р. у Відні було створено Придворне управління поліції, яке стало найвищою поліцейською структурою у державі [8, с. 45–46]. Його очолив колишній перший губернатор Галичини, а згодом – президент нижньоавстрійського уряду Й.-А. Перген.

Після смерті австрійського імператора Йосифа II (1790) знову відбулися певні реорганізаційні зміни в державних управлінських структурах. Насамперед, їх слід пов'язувати з діяльністю нового правителя – Франца II (1792–1835). Так, 1793 року на базі Придворного управління поліції було утворено державне Управління поліції. 1801 року зазначена інституція отримала назву Придворне управління поліції та цензури. У 1802 р. центральний адміністративний апарат черговий раз був реорганізований [9, с. 45]. Такі реорганізації продовжувалися і в подальшому.

Для безпосереднього забезпечення правоохоронної діяльності на галицьких, волинських та буковинських землях, у межах тогочасних володінь ними австрійської корони, за наказом австрій-

ського царя Йосипа II та таємних розпоряджень галицького губернатора Андреаса Гадіка у Львові було створено губернську Дирекцію поліції, яку очолив директор. За першим штатним розписом у директора знаходилося чотири заступники, котрі відали паспортно-міграційними, кримінально-пошуковими, адміністративно-карними та іншими справами. Крім цього, у штаті губернської дирекції знаходилося чотири актуаріуси (*архівісти, зберігачі кримінальних справ*), чотири писарі, шість протоколістів та численна прислуга [10, Арк. 21–24].

Важливо також додати, що перший штат управління міської поліції був визначений Декретом львівського магістрату від 29 січня 1787 року. Очолював міську Дирекцію поліції також директор. У склад штату поліції входили: актуаріус, писар та чотири дільничних інспектори. Тимчасово першу міську державну поліцейську управу (експозитур – відділу) розмістили на першому поверсі на вул. Руській 20 [8, с. 45]. Для розміщення управи було виділено лише дві невеликі кімнати на першому поверсі житлового будинку.

Загалом територія діяльності міської поліції окреслювалася не лише межами оборонних укріплень міста, а доповнювалася одною милею навколо нього. Таким чином, у компетенцію діяльності поліції було включено навколишні найближчі села, що знаходилися поблизу міських оборонних мурів Львова. Зрештою, кожен інспектор поліції отримав певні посадові інструкції, про які йшлося вище, а також визначену територію, адже тоді Львів було поділено на чотири частини: Середньоміську, Краківську, Бродівську та Жовківську [11, Арк. 24–29].

На той час у кожній частині міста ще з попередніх часів налічувалося вісім-десять цивільних сторожів. Поліцейська інституція фактично доповнила охоронну систему міста. Було оголошено про набір охочих служити у поліції. Вищі керівні поліцейські органи формувала австрійська влада, яка скеровувала на роботу до Львова австро-німецьких та угорських підданих. Місцеві вихідці не завше могли претендувати на керівні посади, тому здебільшого обмежувалися посадами нижчого рівня. Під час набору охочих вступити до поліцейських підрозділів перевага надавалася військовим, які мали державні заслуги, військові звання та нагороди, брали участь у боях та бойових діях, мали відповідний стан здоров'я та фізичної підготовки, володіли грамотою (уміли читати та писати).

Управління та контроль у визначених міських частинах Львова здійснювали ландвійти. Під їхнім керівництвом за рішенням магістрату знаходилося п'ятнадцять комісарів і стільки ж інспекторів поліції. Особи набрані у поліцейські органи, звільнялися від служби у війську і за суспільним статусом та пільгами прирівнювалися до військових.

Крім цього, поряд із поліцейськими для несення патрульної служби у місті постійно, аж до кінця XIX ст., залучали солдатів та молодших офіцерів (Unterofficiren) львівського військового гарнізону. Для покращення мобільності переміщення та більшої ефективності роботи поліції у Львові з'явився поліцейський кінний патруль [3, Арк. 12–16].

Рішенням львівського магістрату для розміщення управління міської дирекції поліції у Львові з житлово-господарського фонду міста було виділено невелике приміщення, яке знаходилося на першому поверсі на вул. Коллатая, 4. Воно складалося з трьох кімнат. Покриття видатків, пов'язаних з опаленням, освітленням, охороною, санітарно-технічними потребами дирекції, забезпеченням управи необхідним спеціальним приладдям та інвентарем, прислугою, оплатою праці поліцейських та іншим було покладено на міський бюджет [3, Арк. 7–9].

Для забезпечення контролю та порядку у Львові одну з експозитур (відділу) міської поліції було відкрито на вул. Руській 20. Експозитура опікувалася поліцейськими справами на території львівського середмістя та галицького передмістя Львова. Відповідні міські експозитури було відкрито на вул. Сонячній 1, Зубрикевича 32 та Зборовського 22. Таким чином, поліцейські відділи взяли під опіку чотири вище зазначені адміністративні сектори міста.

Набагато ширшу компетенцію в справі діяльності та територіальних меж отримало губернське управління поліції. Під його контроль у часі організації структури потрапило аж 19 повітів губернаторства. Тимчасово дирекцію воєводської управи було розміщено у Львові на вул. Дикастеріальній, 2 [11, Арк. 19–21]. А згодом, дещо пізніше, головну управу губернської Дирекції поліції було перенесено на вул. Театральну.

Загалом на галицьких, землях, що опинилися у складі Австрійської імперії і творили австрійське губернаторство, не тільки припадає період пошуку та створення раціональних

суспільних охоронних (тобто поліцейських) структур, але й доба їх поступового зміцнення.

Важливо, що формуванню та діяльності поліцейських структурних підрозділів у Львові та в окрузі зі сторони губернатора, магістрату і навіть австрійського цісаря приділяється значна увага. Слід підкреслити, що державна поліція отримала особливу роль не тільки в справі охорони правопорядку, підтримки абсолютизму, але їй належало виняткове місце та значення, як основній державній інституції, призначеній для створення у тогочасному галицькому суспільстві «нового освіченого життєвого укладу» [10, Арк. 12–19].

Варто відзначити, що певний вплив на організацію та діяльність поліції на західноукраїнських землях здійснював Галицький становий сейм. Його було сформовано за вказівкою губернатора Галичини у 1775 р. Важливо, що уже з часу створення інституції на засіданнях сеймових делегатів неодноразово ініціювалося питання про необхідність створення у місті добровільних воєнізованих охоронних дружин, які могли б захистити місцеве населення від пограбувань, злочинних нападів, побоїв, мародерства чи іншого. Тому в процесі формування та функціонування австрійських поліцейських керівних структур на землях Галичини, Буковини та Волині значна заслуга належить депутатам Галицького сейму в тому, що вони ще задовго до створення Дирекції поліції у Львові ініціювали та актуалізували питання охорони громадської безпеки та спокою.

У процесі свого формування перші поліцейські органи отримали доволі широкий правовий статус, різновекторні повноваження та функції, котрі були успадковані від інституції колишніх міських стражників. Як свідчать положення та інструкції львівського магістрату, інспектори поліції зобов'язані були наглядати за порядком у громадських місцях, пожежною безпекою в місті, торгівлею і якістю товарів на ринках, законним та відповідним громадським будівництвом, станом мостів, містків, пішохідних доріжок, доріг, будівель, водогонів, ліхтарів і бруківки у місті, правилами руху транспорту, чистотою на вулицях, площах, скверах, парках, у під'їздах будинків і т. д. [12, с. 25–27].

Поліція здійснювала нагляд за тим, щоб на цвинтарях покійників закопували на належну глибину. На поліпшення санітарного стану в місті, недопущення епідемій та інфекційних захворювань спрямовувалися конкретні приписи губернаторського управління, зокрема, «Про поховання та кладовища». Зазначене губернаторське розпорядження від 9 вересня

1784 р. зобов'язувало відповідальних осіб (ландвійтів) закрити та винести львівські цвинтарі з середмістя за межі міста. А Дирекція міської поліції мала проконтролювати виконання рішення губернатора. Більше того, у травні 1786 р. губернатором було видано розпорядження відповідно до якого встановлювалися причини смерті, запроваджено обов'язковий медичний огляд покійників, який проводив фахівець-медик у присутності інспектора поліції. У суспільному житті також вводиться обов'язковий контроль поліції за дотриманням установлених термінів поховань померлих. Здійснювати поховання дозволялося лише на підставі свідцтва про смерть та лише через дві доби після смерті [13, с. 12–13].

Постійно на балах, фестинах, концертах, виставах чи інших громадських розважальних заходах поліція була зобов'язана наглядати за музикантами, а під час проведення масових вуличних заходів – за учасниками імпровізованих дійств та поведінкою глядачів. Крім цього, відповідно до службових інструкцій інспектори поліції змушені були запам'ятовувати основні риси зниклих осіб та розшукуваних злочинців, пам'ятати характерні ознаки викрадених предметів, орієнтуватися вартісній ціні старовинних речей та картин, у забороненій та шкідливій суспільній літературі тощо [14, Арк. 17–21].

Велике суспільно-політичне навантаження, яке місцева влада покладала на поліцейські органи, вимагало значного розширення чисельного складу поліції у Львові та інших міст Галичини, а також на теренах губернаторства, значного розширення повноважень, що потребувало додаткових бюджетних коштів та витрат. Не випадково у той час переобладнуються під спеціальні суспільні ізоляційні заклади та установи реквізовані монастирські приміщення. Наприклад, колишній монастир святої Бригіди, що знаходився у Львові на початку вул. Городоцької, стає сумнозвісною в'язницею під назвою «Бригідки». Поряд із «Бригідками» було створено «Шафлівку» у якій утримували боржників, котрі не могли вчасно повернути взятих позичок [15, с. 129].

На Сході виправно-покаральні поліцейські установи та в'язниці створювалися і в повітових містах краю. Найбільшими були тюремні відділення у Бродах, Золочеві та Стрию [16, с. 33–35].

Прихід до правління Австрійською імперією імператора Леопольда (1790), а згодом і Франца I (1792) знайшов свій характерний відбиток на зміні внутрішньої політики держави, що призвело до реформування правоохоронних поліцейських органів. Так, до 1793 р. найвищим органом поліцейського управління в Австрії вважалася

Придворна канцелярія імператора, яку очолював канцлер. Структурно Придворній канцелярії були підпорядкована Галицька Окружна (губернська) Дирекція поліції.

1793 року у Відні було засновано Придворне управління поліції («Polizei Hofstelle»). В 1801 р. у компетенцію Придворного управління було передано державне управління цензури. Унаслідок цього нова інституція отримала назву «Придворне управління поліції та цензури» («Polizei und Zensur Hofstelle») [17, с. 190], що сприяло зростанню штатних поліцейських працівників від міністерства поліції аж до повітових комісаріатів. Об'єднання у одному відомстві поліції та цензури було свідченням появи та помітних впливів друкованих видань, діяльності у Європі численних політичних шкіл, котрі шукали раціонального виходу з панівної тогочасної системи правління, тощо.

Варто підкреслити, що в суспільному житті поліція виконувала роль захисника державного устрою. Формування поліцейських структурних підрозділів, найперше, було орієнтоване на існуючий державний адміністративно-територіальний лад краю.

У структурному рівні губернської поліції циркули творили важливу управлінську ланку в системі діючого адміністративно-територіального та поліцейського поділу. Одноособовими правителями у циркулах були старости. До компетенцій старост належали майже усі місцеві політичні, соціальні, адміністративні, господарські, релігійні та правоохоронні справи, що обмежувалися хіба що межами того чи іншого циркулу.

Важливе значення в системі забезпечення належної діяльності циркулів мала організація поліцейського нагляду за дотриманням суспільного громадського порядку та спокою. Поліція у повітах стежила за громадською торгівлею, санітарією, промисловістю, господарсько-виробничими заняттями населення, забезпеченням збереження громадського та державного майна, боротьбою з неробством, пияцтвом, епідемічними пошестями та хворобами, організацією та виконанням вчасного призову на військову службу, тощо.

Висновки. Таким чином, у Галичині в складі Австрії відбувся процес утворення органів поліції, який був зумовлений намаганням австрійської влади підвищити рівень забезпечення правопорядку. Необхідно зазначити, що цей процес був значним кроком уперед у справі якісної еволюції системи правоохоронних органів у Галичині, адже ця система в складі колишньої Речі Посполитої містила низку архаїчних елементів і не відповідала вимогам часу. Натомість,

австрійські реформи зумовили формування в Галичині правоохоронних органів за передовими зразками тогочасної Європи.

1. Кульчицький В.С. Історія держави і права України / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. – К.: Атіка, 2006.

2. Balzer O. Historia ustroju Austrii w zarysie / O. Balzer. – Lwów, 1908. – 512 s.

3. ЦДІАУ у Львові, ф. 146 (Галицьке намісництво), оп.4, спр. 138 (Асигнування грошових засобів на утримання Львівської дирекції поліції).

4. Grodziski S. Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji. 1772–1848 / S. Grodziski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1971. – 303 s.

5. Стеблій Ф.І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. / Ф.І. Стеблій. – К., 1961. – 189 с.

6. Гербільський Г.Ю. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.) / Г.Ю. Гербільський. – Львів, 1964. – 61 с.

7. Митрофанов П. Історія Австрії. (С древнейших времен до 1792 года). Часть I / П. Митрофанов. – СПб., 1910. – 121 с.

8. Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве. Справочник. – Львов, 1955. – 180 с.

9. Тищик Б.Й. Історія держави і права Австрії і Австро-Угорщини (X ст. – 1918 рр.) / Б.Й. Тищик. – Львів: юридичний факультет Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. – 80 с.

10. ЦДІАУ у Львові. – Ф.146. – Оп. 7. – Спр. 2740 (Повідомлення надвірного канцлера про зрив засідання нижньоавстрійського станового зібрання, 1848). – 2 арк.

11. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 137 (Асигнування грошових засобів на утримання Львівської дирекції поліції).

12. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 146. – Оп. 7. – Спр. 2742 (Розпорядження Міністерства внутрішніх справ). – 180 арк.

13. Історія Львова: у 3 т. / Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Львів: Центр Європи, 2007. – Т. 2. – 559 с.

14. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 142 (Про реорганізацію органів поліції на території Галичини). – 74 арк.

15. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. – Львів, 1991. – 76 с.

16. Hatschek O. Studien zum österreichischen Polizeistrafrecht / O. Hatschek. – Berlin, 1910. – 91 s.

17. Baltl H. Österreichische Rechtsgeschichte unter Einschluß sozial – und wirtschaftsgechichtlicher Grundzüge / H. Baltl. – Graz: Leykam – Verlag, 1986. – 136 s.

Стаття надійшла 7 грудня 2010 р.

П.М. Лепісевич

ОКУПАЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА М. ЛЬВОВА ЯК ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ*

Розкриваються реалії історичних подій періоду польсько-української війни, в яких активну участь брала Західноукраїнська Народна Республіка.

Ключові слова: «ендеки», ЗУНР, полонізація, Українська національна армія, федераціоністи.

Раскрываются реалии исторических событий периода польско-украинской войны, в которых активное участие принимала Западноукраинская Народная Республика.

Ключевые слова: «эндеки», ЗУНР, полонизация, Украинская национальная армия, федерационисты.

The article deals with the reality of historical events in Polish-Ukrainian War in which West-Ukrainian National Republic took part.

Key words: national democrats, West-Ukrainian National Republic, captivity, Ukrainian National Army, adherents of federation.

Постановка проблеми. Відзначення 92-ї річниці утворення ЗУНР, неоднозначні складні державотворчі процеси сьогодення викликають суспільний інтерес до появи ЗУНР, її діяльності, уроків і причин поразки українського державотворення в Східній Галичині.

Стан дослідження. Проблемою українсько-польської війни займалися чимало відомих українських істориків-дослідників, серед яких: О. Павлишин, М. Литвин, В. Кондратюк, С. Макарчук, К. Науменко, І. Терлюк та ін. Об'єктом їхніх досліджень були: створення і розвиток ЗУНР, її державних інститутів, перебіг воєнних дій українсько-польської війни 1918–1919 рр.

Однак питанням початку українсько-польського воєнного протистояння, наприклад, захопленню поляками м. Львова в листопаді 1918 року, уваги приділялося мало.

Мета статті – простежити початок воєнного протистояння між поляками і українцями у м. Львові, визначити причини поразки українців у Львові, вплив останньої на перебіг воєнних дій 1918 – початку 1919 років.

* В авторській редакції.

Виклад основних положень. Відомо, що в листопаді 1918 року було проголошено ЗУНР, яка включала Східну Галичину і намагалася підпорядкувати собі Північну Буковину і Закарпаття. Щоб запобігти намаганням польських політичних організацій захопити владу в усій Галичині, зокрема в Східній, Національна Рада домоглася від австрійського уряду згоди на пришвидшення передачі влади українцям.

У ніч на 1 листопада 1918 року українські збройні сили захопили м. Львів, а пізніше всю територію Східної Галичини. Інтереси новоствореної держави зіткнулися з бажанням Польщі захопити територію Східної Галичини. Конфлікт переріс у війну, яка закінчилася, на жаль, поразкою українців. Ще раз повернемося до цих подій.

Поляки не змирилися з падінням Львова і відходом Східної Галичини до українців. Вже 1 листопада у Львові вибухнуло польське повстання, яке відразу перекинулося на інші міста регіону. Особливо жорстокі бої точилися за Перемишль, місто переходило з рук у руки. Українцям, на жаль, не вдалося підірвати міст через Сян, і шлях польським резервам на Львів залишився відкритим, що незабаром стало основною причиною поразки українських міст у битві за Львів.

Не вщухали бої і у самому Львові. Державотворчі заходи Українська національна Рада здійснювала, по суті, на тлі безперервних кровопроливних боїв. У тому, що поляки так швидко оговталися, не було нічого дивного. Як зазначають дослідники М. Литвин і К. Науменко, «у 200-тисячному Львові вони становили більшість. Поляки – жителі міста, нерідко жінки і діти – не тільки підтримали своїх бойовиків, але й самі брали участь у вуличних сутичках».

До початку повстання полякам вдалося створити такі організаційні військові структури: 1) Польська Організація Військова – колишні легіонери бригади Ю. Пілсудського; 2) Польський Корпус Допомоговий – складався з жовнірів і старшин на той час розформованого корпусу, командувач – В. Сікорський; 3) польські військові кадри, до яких входили різні товариства – «Сокул», «Гвезда», «Скала», а також молодіжні, студентські, жіночі організації. Загальне керівництво опозицією здійснював 44-річний граф Олександр Скарбек.

Вже пополудні 32 жовтня представники цих організацій провели таємну нараду у Львові в будинку на вул. Личаківській, 16. Вони представляли близько 700 бойовиків. На нараді було вирішено об'єднатися під проводом командира артбатареї капітана Чеслава Манчинського. Того ж дня південно-західна частина Львова почала вкриватися опорними пунктами польських бойовиків. У кількох місцях

відкрилися пункти набору добровольців, які давали по 200–300 жовнів щоденно. Надвечір загони Манчинського захопили райони Політехніки, Собору св. Юра, оточили Головну пошту, Цитадель. Польські політичні партії 1 листопада утворили Польський Комітет Народовий, який першим же своїм зверненням закликав «усіх боєздатних поляків до зброї», що викликало відповідний відгук польської громадськості.

Перед очевидністю великого кровопролиття обидві сторони 2 листопада 1918 р. знайшли в собі сили побороти взаємну антипатію і сісти за стіл переговорів. Із польськими представниками зустрілися авторитетні українські політичні та громадські діячі: К. Левицький, М. Лозинський, Р. Перфецький, Л. Ганкевич, С. Федак і митрополит А. Шептицький. Але ще до початку переговорів було зрозуміло, що вони ні до чого не призведуть. Мирні аргументи українців (державний кордон по Сяну, культурна автономія поляків і євреїв у Галичині) польські політики категорично відкинули, домагаючись для відродженої Речі Посполитої не тільки Перемишля, а й Львова. Щоправда, обидві сторони ухвалили спільну відозву до населення із закликом до спокою і згоди, але в тій збуреній обстановці їх ніхто не помітив. Почалися вперті бої за Львів, які точилися три тижні. Місто розділила лінія фронту: центр і східна частина знаходились у руках українців, у західній частині, включаючи залізничний вокзал, закріпилися поляки.

Про залізничний вокзал слід сказати окремо. 1 листопада українське військове керівництво, виставивши на його охорону й утримання два десятки стрільців, припустилося прикрої помилки, яка, зрештою, стала для українців фатальною. Незважаючи на відчайдушний опір українських вояків, поляки зуміли захопити вокзал. Керував обороною вокзалу Б. Перацький, майбутній міністр внутрішніх справ Польщі (його вбито у 1934 р. бойовиком ОУН, і це стало причиною знаменитого судового процесу над С. Бандерою і його прибічниками).

Окрім того, вже 2 листопада 1918 р. в районі вокзалу полякам вдалось захопити великі склади зі зброєю, боєприпасами і різним військовим спорядженням. Вони «здобули 12 тис. крісів, 2 млн. одиниць амуніції, що усунуло проблему озброєння добровольців і мобілізованих до польського війська і спричинилось до його швидкого росту».

Усі спроби повернути вокзал завершилися для українців безрезультатно. 3 листопада до Львова прибуло з Буковини 800 добре озброєних січових стрільців на чолі із сотником О. Букшованим, яких чекали ще в ніч з 31 жовтня на 1 листопада. Цих сил було цілком достатньо, щоб захопити вокзал, але через безладдя, яке панувало в укра-

їнському військовому штабі, ефективного наступу організувати не вдалося. Отже, і залізничний вокзал у Львові, і міст через Сян у Перемишлі залишилися в руках поляків, що давало їм змогу без перешкод перекидати до Львова підкріплення з Польщі.

На нашу думку, у листопадових подіях вкотре виявилися такі наші національні риси, як самозаспокоєність, легковажність небезпекою і навіть смертельною загрозою, невміння розвинути успіх, закріпити перемогу. На жаль, таке ми спостерігали упродовж усієї нашої історії. Виняток становить лише доба Хмельниччини, коли завдяки залізній волі Великий гетьман зумів мобілізувати і оточення, і військо на закріплення здобутків. У Львові ж, захопивши владу, значна частина стрільців вважали, що справу завершено. Того ж дня розійшлися по домівках. Дмитро Вітовський був приголомшений, коли начальник штабу Сень Горук доповів йому, що з понад 1400 вояків, які взяли участь у Листопадовому зриві, у строю залишилося 648 стрільців і старшин. Він надсилав термінові тривожні телеграми до міських і військових комісарів, вимагаючи якнайшвидше організувати військові підкріплення на захист Львова. Відгукнувся лише Золочів, Щирець і Кам'янка-Струмилова.

Цілком протилежна ситуація склалась у польському таборі. Тут людські та матеріально-технічні ресурси стрімко зростали. «Після відходу українських військ зі Львова в ніч з 21 на 22 листопада тільки у підпорядкуванні Команди міста Львова (за зведеною відомістю, датованою 25 листопада) числилося 7172 жовніри і 1173 офіцери. В тому числі «бойових» 414 офіцерів і 2777 жовнірів – решта була в забезпеченні». Нестача українських військових кадрів пояснювалася ще й тим, що в австро-угорській армії на кожних 1000 офіцерів припадало лише 2 українці, тоді як поляків – 27.

За цих вкрай складних обставин Дмитро Вітовський 4 листопада скликав нараду української генеральної команди, зробив звіт про становище, накреслив шляхи виходу із ситуації, що склалася, запропонував план негайного створення української національної армії на основі січового стрілецтва чергового мобілізаційного призову і звернувся до К. Левицького із заявою про відставку з посади генерального коменданта українських військ.

Як уже зазначалося, 9 листопада 1918 року, коли був створений Державний Секретаріат ЗУНР, Д. Вітовського обрали державним секретарем із військових справ. Він розпустив стару жандармерію і створив нову. Республіку було поділено на три військові області та 12 округів. Оголошено загальну мобілізацію до української армії. Але

формування нової армії відбувалося нешвидко. Більшість галичан негатовно ставилися до військової служби. А ситуація у Львові та довкола міста ставала дедалі напруженішою і драматичнішою.

Для того, щоб сформувати більш точне уявлення про те, що відбувалося в Галичині, слід згадати, яке місце Україні та українцям загалом належало у польських зовнішньополітичних доктринах. Таких доктрин на початку ХХ ст. було декілька. Виокремимо з них дві: «інкорпораційну» і «федераціоністську», які належали найвпливовішим політичним силам тогочасної Польщі – націонал-демократам і соціалістам, очолюваним Юзефом Пілсудським.

Якщо більшість націоналістичним польських партій висували проєкт відновлення Польщі в кордонах в 1772 р., то «ендеки» підходили до питання прагматичніше. Вони вважали, що «інкорпорувати» слід стільки «східних», зокрема українських, земель, скільки можна «проковтнути», поступово сполонізувати, перетворивши Польщу на мононаціональну державу. Такими територіями вважалися Східна Галичина, Волинь і Поділля. Інші українські землі, на їхню думку, мали відійти до Росії, в якій вони вбачали противагу німецькому гегемонізму. Але при цьому «ендеки» планували подальшу колонізацію українців, що опиняться в складі Російської імперії.

Суть доктрини «федераціоністів» полягала в тому, щоб внаслідок повалення царизму і розпаду Російської імперії створити в Східній Європі велику і міцну Польщу. Передбачалося, що відроджена Річ Посполита постане на «федеративних» засадах. До її складу увійдуть польські, литовські, білоруські та українські землі. Провідна роль, зрозуміло, відводилась польському етнічному, політичному, економічному і культурному елементу. Соціалісти декларували добровільне входження перелічених земель до нової держави, однак не давали відповіді, а що ж буде, коли названі народи не захочуть об'єднуватися в складі Речі Посполитої. Висновок впливав із попередньої практики державотворення поляків – заганяти їх до «федерації» силою. Отже, дві впливові польські політичні доктрини щодо України ще до створення Польської держави ґрунтувалися на ігноруванні прав українського народу на самовизначення і висували безапеляційні претензії на володіння українськими землями. На цих доктринах керівництво новоствореної Польської держави в основному будувало свою зовнішню політику.

Дуже швидко воєнні дії у Львові і довкола нього переросли у повномасштабну війну, яка в історичній науці отримала назву українсько-польської.

З відходом з посади Д. Вітовського українську генеральну команду очолив уславлений отаман, колишній командувач легіону УСС у складі австро-угорського війська Григорій Коссак. Ситуація на той момент була такою: фронт, що утворився 4 листопада 1918 року, проходив вулицями Стрийською, Коперніка, Кадецькою, через Головну пошту, сейм (нині університет), Собор св. Юра, вулицями Бема, Янівською, Клепарівською, Шпитальною і Замарстинівською. Головними опорними пунктами українських військ у місті стали казарми на вулиці Яблонській, Сейм, Цитадель, Головна пошта, казарми Фердинанда, поліції на вулиці Казимирівській, вокзал Підзамче, міська Різня.

Приступивши до виконання обов'язків, Г. Коссак відразу взявся за здійснення операції, яка мала рішуче переломити ситуацію. Планувався наступ на центральний квартал вздовж вулиці Городецької та очищення від противника Жовківського передмістя та Замарстинова. Загалом задум був непоганий, але, з огляду на мізерність сил, цілком нереальним. Не дивно, що наступна операція провалилась. Закономірною реакцією УН Ради стала заміна командувача. 9 листопада ним став комісар Золочівського військового округу, полковник Гнат Стефанів.

Новий командувач реалізував низку доволі ефективних заходів: скоротив фронт і тим самим надав мобільність наявним силам, провів зміни у військовому керівництві та виставив на висотах (Високий Замок, Цитадель, Кривчиці) гаубичні батареї, які сильно дошкуляли противникові. Скажімо, щоб ліквідувати батарею на Високому Замку, поляки змушені були покинути всю свою чисельну авіацію. На прохання артилеристів полковник Г. Степанів надіслав на Високий Замок кулеметну сотню поручника Петра Франка – сина Каменяра, ветерана легіону УСС.

УН Рада зі свого боку вжила заходів щодо виправлення ситуації. Вона вислала до Києва делегацію з проханням до гетьмана Скоропадського надати військову допомогу. Гетьман погодився таємно відправити до Галичини Гальцько-Буковинську курінь січових стрільців Є. Коновальця. Але стрільці відмовилися йти до Львова. Їхня відмова пояснювалася однією важливою обставиною: в самому розпалі була підготовка до антигетьманського повстання, ядром якого мали стати Коновальцеві стрільці.

Однак, усі заходи української цивільної і особливо військової влади у Львові до рішучих змін не призвели. Звичайно, ні Коссака, ні Стефаніва, ні інших командирів усіх ланок і рівнів не можна звинувачувати.

тити у боягузтві, відсутності патріотизму чи слабодухості, як і рядових стрільців. Навпаки – героїзму, відваги, самопожертви було більш ніж достатньо. Бракувало, коли йдеться про командирські кадри, ґрунтовних військових знань, вміння організувати і проводити бойові операції в умовах старовинного міста. Окрім того, командирів була «жменька», яка танула на очах.

Тим часом поляки у Львові зміцнювали свої позиції. Всупереч наказу Д. Вітовського не була перерізана залізниця Перемишль–Львів, якою до Львова надходили підкріплення з Польщі. Це врешті-решт стало фатальним для українців.

18–20 листопада було встановлене перемир'я. Польське командування використало його для того, щоб передислокувати залізницею до Львова загін підполковника М. Токаржевського (1228 жовнірів і 140 офіцерів). Коли 21 листопада воєнні дії відновилися, українці раптом побачили себе наполовину оточеними переважальними силами ворога. І хоч можливості подальшої боротьби ще не були вичерпані, полковник Г. Стефанів наказав відступити. В ніч з 21 на 22 листопада українські підрозділи залишили Львів.

Висновки. Загальними причинами поразки українців вважаємо:

- самозаспокоєність українських збройних сил, їх легковажність перед небезпекою і загрозою наступу поляків на Львів, невміння розвинути досягнутий успіх і закріпити перемогу;
- безладдя, що мало місце в українському військовому штабі та керівництві українських збройних сил;
- відсутність військової допомоги гетьмана П. Скоропадського;
- відсутність достатньої кількості кадрових військових командирів українських збройних сил.

1. Терлюк І.Я. Держава і право в Україні: уроки історії / І.Я. Терлюк. – Львів: СПОЛОМ, 2008. – С. 286–303.

2. Кондратюк В.О. ЗУНР: становлення і захист завоювань (1918–1921 рр.) / В.О. Кондратюк, В.Л. Регульський. – Львів, 1998. – 96 с.

3. Іванов В.М. Історія держави і права України: навч. посібник / В.М. Іванов. – К.: Атіка, 2007. – С. 357–400.

4. Наддніпрянець. Як ми втратили Галичину. Воля. – 1919. – Т. 2. – Ч. 4.

5. Революції в Україні у XX–XXI століттях: співзвуччя епох: матер. III Міжнар. наук. конф. (Одеса, 16–17 березня 2007 р.). – Одеса, 2007. – 46 с.

Х.Ю. Кульгавець

**МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ
ІЗ ЛІКВІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЗБРОЙНОГО ПІДПІЛЛЯ
У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1944–1950 рр.)**

Характеризуються методи діяльності радянських органів внутрішніх справ та держбезпеки з виявлення та знешкодження опозиційного сталінському тоталітарному режимові учасників українського націоналістичного збройного підпілля у західноукраїнських областях у 1944–1950 рр.

Ключові слова: *методи, націоналістичне збройне підпілля, органи внутрішніх справ, органи державної безпеки, ОУН, УПА.*

Характеризуются методы деятельности советских органов внутренних дел и госбезопасности по выявлению и обезвреживанию оппозиционных сталинскому тоталитарному режиму украинского националистического вооруженного подполья в западноукраинских областях в 1944–1950 гг.

Ключевые слова: *методы, националистическое вооруженное подполье, органы внутренних дел, органы госбезопасности, ОУН, УПА.*

The article deals with the characteristic of the Soviet Law Enforcement Organs and State Security methods concerning the exposure and disarmament of the participants of the Ukrainian National Arms' underground oppositional to Stalin totalitarian Regime on the West Ukrainian Lands within the period 1944–1950.

Key words: *methods, Ukrainian national armed underground, the organs of Internal affairs, the organs of State security, the Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian National Army.*

Постановка проблеми. Чималою популярністю у радянській історіографії користувались наукові праці, основна увага в яких приділялась питанням ідеологічно-пропагандистського характеру. Поширеним та «суспільно важливим» для обговорення серед радянських істориків, істориків права та ідеологів тем, особливо у повоєнний період, після остаточного сформування території Радянського Союзу, окреслювалось так зване національне питання. Воно згідно з марксистсько-ленінським вченням полягало в об'єднанні всіх національностей, що

перебували у складі царської Росії (пізніше – СРСР), в єдину державу, єдиний народ (російський, радянський), а також вважалось складовою боротьби за «соціалістичне і демократичне перетворення суспільства» та й всього світу. Цікаво, що суттєвою перешкодою в остаточному розв’язанні «національного питання та побудові демократії» у СРСР визнавалася підривна діяльність «буржуазних націоналістів», зокрема українських. Як відомо, демократичний режим укорінюється, насамперед, у правовій державі з притаманними їй ознаками, де правоохоронні та інші державні органи стоять на захисті прав, свобод та законних інтересів людини, визнається верховенство закону, розповсюджена діяльність політичних партій, громадських організацій та об’єднань тощо. Втім, монопартійна комуністична диктатура трактувала поняття демократії на свій лад і не надто поспішала реалізовувати загальнови-знані в Європі та світі правові принципи і норми, тому будь-які прояви інакомислення у СРСР вважались антирадянською пропагандою та підлягали суворому покаранню.

Знищення учасників націоналістичного руху опору, очолювано-го ОУН, жорстка боротьба з УПА визначались як основні та найважливіші функції органів внутрішніх справ (ОВС) та державної безпеки. З цією метою за вказівками (у радянський час вони мали вищу юриди-чну силу) Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) (ЦК ВКП(б)) та уряду СРСР – Ради Народних Комісарів (РНК) – каральними органами застосовувався потужний арсенал методів боротьби з націоналістичним підпіллям. Серед них першочергове значення мала практика застосування різноманітних агентурно-оперативних комбінацій, а також залучення (вербування) «правоохо-ронними» органами цивільного населення у свою розгалужену агентурно-інформаторську мережу на правах «секретних співробітників» (сексотів), інформаторів. У цьому зв’язку, привертає до себе увагу норма чинного тогочасного Кримінального кодексу УРСР від 8 чер-вня 1927 р., яка передбачала кримінальну відповідальність фізич-них осіб за недонесення про злочинну діяльність. На її підставі за-знавали жорстоких репресій сім’ї повстанців та підпільників. Сло-вом, західноукраїнське населення було штучно розколоне, одні соціальні групи протиставлялись іншим, які поділялись на тих, котрі стежили, і тих, за якими стежили.

Автор, у межах виконуваного кандидатського історико-правового дослідження загальної проблеми діяльності радянських органів внут-рішніх справ проти українського збройного підпілля у 1944–1950 рр.,

торкаючись питання форм та методів діяльності каральних органів проти українського націоналістичного руху, у загальних рисах описує особливості їх застосування. Водночас, ця актуальна і складна тема у багатьох аспектах, на наш погляд, потребує ґрунтовного і досконалого вивчення у вітчизняній історико-правовій науці, з урахуванням сучасних методологічних підходів, раніше невідомих даних, особливо архівних документів.

Новизна статті полягає у запровадженні у науковий обіг недавна секретних архівних документів та матеріалів, що стосуються специфічної професійної діяльності органів внутрішніх справ та держбезпеки.

Стан дослідження. Різномісні напрями діяльності органів внутрішніх справ і державної безпеки, зокрема функція боротьби проти українського націоналістичного підпілля у зазначений період, серйозно вивчалися закритою відомчою наукою у радянській, а відтак й у пострадянській періоди. Одними з перших вартих уваги праць, присвячених проблемі методів діяльності радянських каральних органів у боротьбі з підпіллям, були публікації офіцерів органів держбезпеки Л.С. Бурдіна, С.В. Прудька, Б.С. Шульженка, І.В. Хамазюка, В.Т. Данька, Н.А. Кулешова та інших («Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с ней органов государственной безопасности», «Украинские буржуазные националисты» і т. д.), друковані у 1950–1960-их рр. із грифом «цілком таємно», тобто з наданням права ознайомлення лише курсантам оперативно-чекістських шкіл та працівникам відповідних органів, тому використовувалися ці видання як навчальні посібники. Незважаючи на відверто заідеологізований їхній характер, вони містили аналіз організації агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки та внутрішніх справ, спрямованої на ліквідацію українського націоналістичного підпілля. Наприкінці 2008 р. ці та інші такого ж змісту публікації, які зберігаються у Державному галузевому архіві СБУ, були розсекречені та стали доступні широкому загалу науковців.

Вагомий внесок у дослідження окремих аспектів діяльності радянських органів внутрішніх справ, зокрема й боротьби з українським підпіллям, зроблено авторами історико-правових праць, якими були С.В. Біленко, О.Я. Малигін, П.П. Михайленко, Р.С. Мулукаєв, А.П. Тимченко та ін. Серед наукових публікацій сучасних вітчизняних науковців цінну інформацію для теми нашого дослідження мають пра-

ці І.Г. Біласа, В.М. Нікольського, М.Ф. Поліковського, В.І. Сергійчука, Ю.І. Шаповала.

Виходячи із цього контексту, наша **мета** полягає у з'ясуванні та висвітленні в історико-правовій площині специфіки застосування методів діяльності радянських каральних органів, насамперед ОВС, у боротьбі з українським підпіллям у зазначених хронологічних межах.

Виклад основних положень. В організації повсякденної роботи, спрямованої на боротьбу з українським націоналістичним рухом, здебільшого у західних областях УРСР, органи внутрішніх справ та держбезпеки націлювалися на врахування низки особливостей, пов'язаних із активною антирадянською діяльністю підпілля. На думку очільників каральних органів, вони зводились до таких постулатів: 1) ОУН – організація бандитсько-терористична; 2) українські націоналісти (оунівці) служать розвідкам капіталістичних держав; 3) після проведення оунівцями структурної та організаційної перебудови та «чистки» свого підпілля, у ньому залишились найбільш віддані, відчайдушні учасники, які вправно маскуються, а під час проведення чекістських операцій з метою їх захоплення, чинять запеклий опір і лише зрідка залишаються живими; 4) залишки підпілля складаються із добре законспірованих бандитсько-терористичних груп, учасники яких знають один одного лише за псевдонімами. Ці групи тримають контакт між собою лише через зв'язкових. Верхівка підпілля недоступна ані зв'язковим, ані кур'ерам, оскільки контакт із ними замикається «мертвими» пунктами зв'язку; 5) заарештовані оунівці під час допитів, зазвичай, категорично заперечують свою причетність до підпілля, дотримуючись подібної тактики якомога довше, допоки про їх арешт стає відомо підпільникам, що залишились на волі; мета заарештованих – надати їм можливість своїм товаришам змінити місце переховування, засоби зв'язку тощо, тим самим не зазнати втрат у випадку вибитих правдивих свідчень у катованих арештантів тощо [1, с. 115–116].

До того ж начальники обласних управлінь та райвідділів Народного Комісаріату внутрішніх справ (НКВС) (у березні 1946 р. НКВС перейменовано у Міністерство внутрішніх справ (МВС)) своїм вищим керівництвом були попереджені про можливе притягнення їх до найсуворішої відповідальності за невиконання чи неналежне виконання оперативних завдань щодо знешкодження підпільників. Визначальне значення у боротьбі з підпіллям, відтак його повним розгромом, мало, без сумніву, всебічне застосування випробуваних і результативних

оперативних методів: проникнення досвідчених агентів до лав українського підпілля; вербування агентів-бойовиків; застосування агентурно-бойових та інших провокативних груп; компрометація оунівських керівників та учасників, що перебували на нелегальному становищі; використання технічних та інших спеціальних засобів; проведення чекістсько-військових і чекістсько-розшукових операцій; створення умов для вимушеного виходу українських повстанців із підпілля з повиною тощо.

Хоча основною стратегічною силою в організації та здійсненні агентурно-оперативної роботи, зокрема стосовно знищення українських підпільних структур, вважалися органи державної безпеки, проте діяли вони разом із численнішими органами внутрішніх справ та підрозділами спеціальних військ. Отже, особовий склад поголовно реалізовував оперативні функції та безпосередньо включався до боротьби проти українського руху опору. Така тісна співпраця упорядковувалася на правовому рівні та відображалася у нормативних актах. Одним із координуючих нормативних документів каральних органів з універсальним набором вказівок органам внутрішніх справ та державної безпеки з приводу активізації їх діяльності щодо знищення націоналістичного руху опору в західних областях УРСР був спільний наказ НКВС і НКДБ (Народний Комісаріат державної безпеки) СРСР від 9 жовтня 1944 р. № 001240/00380 «Про заходи щодо посилення боротьби з оунівським підпіллям та ліквідації збройних банд ОУН у західних областях Української РСР». Відповідно до цього нормативно-правового акта безпосереднє керівництво оперативною роботою у боротьбі з українським підпіллям у Львівській, Станіславській (з 1962 р. – Івано-Франківська), Дрогобицькій (21 травня 1959 р. включено до складу Львівської області) і Чернівецькій областях покладалось на наркома НКВС УРСР В. Рясного, наркома НКДБ УРСР С. Савченка та начальника прикордонних військ НКВС Українського округу Бурмака (тут і далі ініціали в архівних документах не вказано); у Рівненській, Волинській і Тернопільській областях – на заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкача, заступника наркома держбезпеки УРСР Єсипенка та командувача внутрішніх військ НКВС Марченка. Органам внутрішніх справ наказувалося переглянути агентурні напрацювання і слідчі справи оунівців та вжити усіх необхідних заходів з метою виявлення та ліквідації антирадянських формувань і збройного підпілля у короткий термін [3, с. 40–42].

Крім того, на відділи кадрів НКВС і НКДБ покладалося завдання щодо перегляду складу начальників райвідділів вказаних органів західних областей УРСР, у результаті «безперспективних» (які не давали потрібних показників), замінювали, а на їхні місця з інших областей УРСР скеровувалися досвідчені керівники (по 50 осіб до органів внутрішніх справ та держбезпеки) та здібні, в основному, оперативні працівники (по 250 осіб відповідно) [3, с. 43].

Без сумніву, агентурно-оперативна робота була глибоко продуманою і контролювалася керівництвом органів внутрішніх справ та держбезпеки, враховувались усі місцеві особливості та умови. Та, незважаючи на це, мала чимало недоліків. Так, вказувалося на її незадовільний стан у міських та районних відділах НКВС/МВС західних областей УРСР, описаний в архівних документах. З метою виправлення цієї ситуації, приміром, на підставі наказу начальника управління НКВС Львівської області № 0028 від 21 вересня 1944 р. «Про стан агентурно-оперативної роботи у міськвідділеннях та відділах НКВС м. Львова», вимагалось залучити на основі компрометуючих матеріалів кваліфікованих інформаторів із *злочинного середовища* задля виявлення та викриття націоналістичних формувань [4, с. 68].

З прибуттям у західні області УРСР нового кадрового поповнення у грудні 1944 р. ОВС у боротьбі з націоналістичним рухом опору, як свідчать нормативно-правові акти того часу, вона дещо поживилась. Однак її якісна складова все ще бажала ліпшого, внаслідок чого траплялися провали у здійсненні чекістсько-військових операцій [5, с. 601–602]. Це пояснювалося недосвідченістю та невідповідністю більшості рядових працівників. Так, в окремих органах міліції проявлялися факти занедбання оперативної роботи з боку співробітників. Наприклад, у низці райвідділів НКВС Дрогобицької області, відповідно до встановленої перевірки у грудні 1944 р., цільова професійна розвідка, що мала використовуватися для викриття українських підпільників, не була налагоджена, жоден працівник не займався вербуванням агентури та інформаторів [6, с. 50]. Відтак, відбувалися самоусунення і звільнення з посад начальників органів НКВС, а деяких з них притягали до дисциплінарної чи кримінальної відповідальності. З огляду на зазначені обставини працівникам органів НКВС наказувалося вживати термінових заходів для поліпшення оперативної роботи, дотримуватися суворої дисципліни у роботі з інформаторською мережею з метою недопущення розконспірації явочних квартир, що в той час прирівнювалося до надзвичайних ситуацій.

Одним із основних тактичних прийомів, застосовуваних радянськими та компартійними органами стали неодноразові звернення до західноукраїнського населення та учасників ОУН і УПА з ультиматумом припинити антирадянську підпільну діяльність. Із виданих Президією Верховної Ради, урядом УРСР та ЦК КП(б)У звернень від 12 лютого 1944 р., 27 листопада 1944 р. та 19 травня 1945 р., останнє з них мало найпомітніший ефект. Керівництво УРСР визначило остаточний строк добровільної явки усіх учасників «українсько-німецьких банд» – 20 липня 1945 р. На основі цього звернення всім підпільникам, які добровільно з'являться до органів радянської влади, гарантувалось звільнення від будь-якої відповідальності. Правові гарантії запевнення про помилування причетних до націоналістичної діяльності осіб, які особисто здадуться «органам» чи заявлять про це у письмовій формі, підтверджувалось також текстом широко оприлюдненого листівками наказу наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного від 20 травня 1945 р. Справді, внаслідок вжитих ОВС заходів щодо виконання відповідних нормативно-правових актів тільки впродовж травня–липня 1945 р. у західних областях УРСР з'явилося із повинною 19 141 учасник ОУН і УПА [7, с. 191]. Усього ж з лютого 1944 до 20 серпня 1949 р. з'явилося із повинною 61 584 особи [7, с. 269].

Зауважимо, реальні плани ОВС щодо подальшої розробки українського підпілля відображалися у донедавна засекречених документах і полягали у використанні оунівських підпільників, які з'явилися з повинною та мали глибокі зв'язки з представниками керівних ланок підпілля, у ролі окремих *агентів-бойовиків* або у складі *бойових провокативних груп особливого призначення (спецгруп)* (рос. – *«легендированные группы»*). *Агенти-бойовики* отримували завдання, що полягали у проникненні в оунівське підпілля задля захоплення чи фізичного усунення керівників структур ОУН і УПА (у крайніх випадках – їх компрометації з метою внутрішнього розкладення боївок); ліквідації «живого зв'язку» підпільників шляхом знищення зв'язкових; сприяння органам та військам НКВС/МВС-МДБ у «підведенні банд УПА під оперативний удар» тощо. Одночасно каральні органи визнавали, що набути кваліфікованих, відданих агентів та інформаторів з колишніх оунівців та їх «пособників» було завданням із непростих, адже воно ускладнювалось внаслідок глибокої конспірації підпілля, настороги керівників підрозділів ОУН і УПА та рядових членів майстерної детальної перевірки Службою безпеки ОУН кожного нового учасника під-

пілля з метою підтвердження чи виключення підозри про можливого ворожого агента.

Зауважимо, що після захоплення декотрих українських націоналістів, вони охоче погоджувалися надавати допомогу радянським каральним органам, проте часто лише їх дезінформували, стаючи т.зв. дворухівцями, тобто особами, які повернулися до антирадянської націоналістичної діяльності після їхнього вербування та подальшого звільнення. Таким чином, сувора конспірація та висока майстерність в оперативній роботі були особливо необхідними в умовах безкомпромісної боротьби між представниками каральних органів і учасників підпілля.

Бойові провокативні групи особливого призначення створювались при спеціальних оперативних групах НКВС УРСР, управліннях та райвідділах НКВС. Чисельність таких груп становила від трьох до п'ятдесяти осіб (залежно від легенди – завдання), які ззовні жодним чином не відрізнялись від учасників українського збройного підпілля, адже носили таку ж форму, добре знали методи їхньої діяльності, побут, способи зв'язку, розмовляли місцевим діалектом, що вводило в оману реальних оунівців та давало змогу вступати з ними у безпосередній контакт. Досвідчені бійці спецгруп, знищуючи українських партизанів, здебільшого маскували скоєні вбивства під спосіб дій Служби безпеки ОУН з метою дискредитації підпілля. ОВС визнавали ключову роль згаданих груп у справі ліквідації підпілля і вже станом на 1 жовтня 1945 р. у західних областях УРСР діяло 156 спеціальних провокативних груп, в яких було 1783 особи [8, с. 14–16].

Окремі агенти-інформатори та спецгрупи, добре озброєні органами внутрішніх справ і сформовані з кримінального елемента, під виглядом оунівців нерідко діяли як організатори та учасники бандитсько-грабіжницьких груп. Так, у повідомленні Управління боротьби з бандитизмом (УББ) УРСР № 582/см від 9 червня 1949 р. наведено характерні приклади злочинних проявів спецгруп у Дрогобицькій, Львівській та Закарпатській областях у вигляді крадіжок та грабежів місцевих мешканців, сільських магазинів, які деколи закінчувались вбивствами постраждалих [9, с. 49–50].

Принагідно зазначимо, що масове застосування агентурно-бойових груп на основі таємних наказів «органів» здійснювалося до часу повної ліквідації підпілля і виконало суттєву роль не лише у збройній перемозі над героїчними учасниками українського руху опору, а й у формуванні неоднозначного ставлення українців і не лише

українців до тогочасних подій, відлуння яких відчувасмо донині. Йдеться про закиди лівих сил на адресу ветеранів ОУН і УПА про масові винищення цивільного населення, звинувачення добросовісних українських науковців у «переписуванні справжньої історії», використання минулого протистояння радянської влади («радянських людей») та націоналістичного підпілля у передвиборчих та інших політичних кампаніях в Україні тощо.

Звертаємо увагу на те, що діяльність підпільних формувань у відповідь на вжиті каральними органами у західних областях заходи, приміром, наприкінці 1945 р. активізувалась, адже тільки впродовж жовтня–грудня ними було вчинено, зокрема, 580 терористичних та диверсійних актів щодо партійних активістів та осіб, які брали участь у передвиборчій кампанії до Верховної Ради СРСР [7, с. 116].

Для того, щоб викоринити ворожих агентів у своєму середовищі за допомогою Служби безпеки, проводились систематичні перевірки та «чистки» підпілля від «підозрілих елементів». Вочевидь, застосування таких вимушених заходів посилювало певним чином взаємну недовіру між повстанцями. Використовуючи штучно створену ними ж ситуацію, каральні органи разом із іншими методами застосовували *метод компрометації* оунівців перед їхніми керівниками та іншими учасниками підпілля. Мета цього прийому – домогтися знищення активних підпільників, «агентів-дворухівців», керівників руками самих же оунівців. До заходів методу компрометації належали: поширення чуток через виявлених «агентів-дворухівців» про нібито бажання певного учасника вийти з підпілля, або про його зв'язок із органами держбезпеки (внутрішніх справ); обладнання фальшивих криївок та залишення у них спеціальних листів, майстерно виготовлених органами держбезпеки та внутрішніх справ, на ім'я підпільника, який підлягав агентурній розробці, а також «втрата» або залишення такого листа у людному місці чи помешканні пособника; візити оперативників до родичів оунівців та надсилання на їхню адресу провокаційних листів із пропозицією пришвидшити видачу керівників підпілля тощо.

Задля максимального розширення і зміцнення агентурно-інформаторської мережі, вивчення настроїв населення та отримання від людей цінних відомостей про місцезнаходження проводів ОУН, боївок, складів, і головне, з метою «сплугання» учасників підпілля, працівники ОВС разом із застосуванням комбінацій із приманками для повстанців (у вигляді харчів, одягу, зброї тощо) практикували метод

масових викликів місцевих мешканців для бесід із оперативними працівниками. Як свідчать архівні документи, передусім органи держбезпеки, підпільники, дезорієнтувавшись у пошуках «сексотів», у багатьох випадках здійснювали терористичні акти не проти «чесних радянських громадян», а проти «класово-шкідливого елементу» – куркулів (заможних працюючих селян), пособників ОУН і УПА, членів сімей підпільників [7, с. 107]. Такі факти зрештою свідчать про те, що каральні органи, передбачаючи можливі втрати серед мирного населення, внаслідок численних провокацій з їхнього боку, вдавалися до грубого порушення прав і свобод людини і громадянина, не надто переймалися запобіганням тяжких наслідків від таких дій.

І все ж найрезультативнішим методом ліквідації націоналістичних формувань на території західних областей УРСР залишалося широкомасштабне проведення *чекістсько-військових операцій* за участю ОВС та НКДБ/МДБ, внутрішніх та прикордонних військ НКВС/МВС, військ Червоної (Радянської) армії. Основною умовою успішного проведення таких операцій визнавалася неприпустимість застосування однотипності, шаблонності у їх здійсненні. Під час підготовки чекістсько-військової операції ґрунтовно розроблявся план її проведення, який передбачав детальне вивчення оперативної обстановки, тобто встановлення чисельності підпільних осередків, наявності пособників, особливостей місцевості (району) та умов проведення операції.

До речі, до січня 1945 р. більшість чекістсько-військових операцій здійснювалися методом «прочісування» населених пунктів, лісових масивів, трясвин тощо, що полягав у пошуку підпільних формувань від світанку до сутінків. Однак цей метод не був ефективним, оскільки зводився до поверхового, поспішного огляду місцевості. Оунівці, вивчивши цю тактику, до світанку виходили із лісів у населенні пункти або ж переховувались у добре замаскованих криївках до закінчення операції. Тому із січня 1945 р. впродовж застосовуватися новий метод проведення операцій: чекістсько-військова група, оточуючи відповідний населений пункт, проводила у ньому роботу впродовж декількох діб, послідовно та ретельно обшукуючи кожен будинок та прибудову, ліси, болота тощо. Такий метод отримав назву «вичісування» і приносив достатньо позитивні результати – окремі підпільники були виявлені у димоходах печей, між подвійними стінами помешкань, під скиртами сіна та соломи, у різноманітних підземних укриттях, вхід у які був штучно замаскований дерном, корчами, деревами, кущами і т. д. [8, с. 60–61]. У довідці УББ НКВС УРСР «Про результати боротьби з

бандитизмом на території західних областей УРСР за період з 1944 р. до 10 лютого 1947 р.» наведено дані, що впродовж вказаного періоду органами внутрішніх справ було проведено 144 570 операцій та засідок, у результаті яких було вбито 114 906 підпільників, арештовано 37 225 учасників та пособників, вийшло з повинною 116 215 осіб, зареєстровано 9 003 «бандпроявів». Втрати у бойових діях особового складу органів НКВС/МВС становили 19 276 осіб [10, с. 164–165].

Висновок. Отже, вирішальну роль у припиненні антирадянської діяльності підпілля ОУН і УПА виконали органи внутрішніх справ та державної безпеки. Різнобічна оперативна робота каральних органів була спрямована, насамперед, на організацію, формування та розбудову ефективної агентурно-інформаторської мережі, використання широкого арсеналу оперативних методів та методів збройної боротьби, дискредитацію учасників підпілля не лише в очах українського населення, а й світової громадськості, відтак, повної ліквідації антирадянських націоналістичних формувань, зокрема й за кордоном.

1. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности: учеб. материал / [состав. Л.С. Бурдин, И.В. Хамазюк, С.В. Прудько, Н.А. Кулешов]. – М.: КГБ при Совете Министров СССР; Высшая школа, 1955. – 162 с. – Бібліогр. с. 153–159 // Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 598.

2. Украинские буржуазные националисты / [Б.С. Шульженко, И.В. Хамазюк, В.Т. Данько]. – М.: КГБ при Совете Министров СССР; Высшая школа, 1963. – 290 с. // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 552.

3. Галузевий державний архів МВС (ГДА МВС). – Ф. 45. Накази, розпорядження НКВС/МВС СРСР. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 40–42, 43.

4. Архівне відділення Управління інформаційних технологій УМВС у Львівській області (АВУІТ УМВСуЛО). – Ф. 104. Накази УНКВС/УМВС Дрогобицької та Львівської областей. – Спр. 21. – Арк. 68.

5. ГДА МВС. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 601–602.

6. АБУІТ УМВСуЛО. – Ф. 104. Накази УНКВС/УМВС Дрогобицької та Львівської областей. – Спр. 1. – Арк. 50.

7. ГДА СБУ. Ф. 13. – Фонд друкованих видань. – Спр. 372. – Т. 73. – Арк. 107, 116, 191, 269.

8. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 72. – Арк. 14–16, 60–61.

9. ГДА МВС. – Ф. 3 – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 49–50.

10. ГДА МВС. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 164–165.

Стаття надійшла 29 жовтня 2010 р.

**ІСТОРИЧНІ КОРИННЯ СУЧАСНИХ УЯВЛЕНЬ
ЩОДО ДЕМОКРАТИЧНОГО КОНТРОЛЮ
(ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)**

Розглядаються виникнення, розвиток, сутність демократичного контролю. Наголошено на малодослідженості поставленої проблеми. Подано демократичний контроль як окремий правовий інститут.

Ключові слова: демократичний контроль, демократія, громадянське суспільство.

Рассматриваются возникновение, развитие, сущность демократического контроля. Отмечено малоисследованность поставленной проблемы. Подано демократический контроль как отдельный правовой институт.

Ключевые слова: демократический контроль, демократия, гражданское общество.

The article deals with the origin, evolution and essence of democratic control. Insufficiency of set problem is emphasized. Democratic control as a separate legal institution is presented.

Key words: democratic control, democracy, civil society.

Постановка проблеми. Існує чимало суперечностей щодо визначення такого терміна, як «демократичний контроль». В Україні це поняття розвивається в суспільстві та державі загалом. Ця категорія сформувалася історично, під впливом розвитку політико-правових ідей демократії, народного суверенітету у певних правових формах (вибори, народні ініціативи, референдуми тощо). Для кожного історичного типу держав було характерне своє трактування поняття демократичного контролю. До того ж слід взяти до уваги, що і сьогодні соціальна цінність демократії різниться в країнах з відмінними політико-правовими системами (США, країни-учасниці ЄС), і до цього ж часу тривають дискусії щодо історичних витоків, сутності, змісту та обґрунтування як окремого правового інституту демократичного контролю.

Для вітчизняної правової науки визначення місця та ролі демократичного контролю (контролю народу) у системі народовладдя (державного будівництва) на сьогоднішньому етапі є значною мірою

новим напрямом наукового пошуку, який має враховувати реальності сьогодення.

Стан дослідження. Проблеми контролю в системі державного будівництва завжди були актуальними й залишилися такими донині. Це підтверджується значною кількістю наукових доробків вітчизняних учених, серед яких: О. Андрійко, Ю. Битяк, О. Полінець, О. Сушинський, Н. Плахотнюк. З різних позицій до проблеми контролю підходять у своїх роботах зарубіжні дослідники: Д. Валадес, Г. Бребан, Б. Гурне, Ж. Зіллер та ін.

Зазначимо, що більшість учених розглядають контроль як функцію системи управління, зупиняючись на внутрішній формі контролю органів законодавчої, виконавчої та судової влади, а якщо й звертаються в процесі дослідження до проблематики зовнішнього громадського контролю, то обирають для цього вузький напрям дослідження. Наприклад, В. Зубар досліджує громадський контроль у сфері закупівель [1], О. Лисяк – види громадського контролю, здійснюваного профспілками [2], О. Федоровська – громадський контроль у галузі охорони довкілля [3].

Науковим розробкам у досліджуваній галузі бракує погляду на демократичний контроль як на цілісну систему. Відсутність наукового обґрунтування цієї сфери призводить до того, що більшість механізмів, які функціонують у межах системи народного контролю, потребують удосконалення. Тому **метою** нашого дослідження є розгляд виникнення, розвитку та сутності демократичного контролю.

Виклад основних положень. Хоча ідея відповідальності інститутів влади перед сувереном і реальний контроль племені, роду, громади над тими, кому було довірене право вирішувати суспільні питання, існувала вже у первісному суспільстві, уперше в досить розвинутому стані механізм соціально-класового контролю інститутів влади постає, як це не парадоксально звучить, в теорії і практиці політичного панування рабовласників.

У своїй праці «Політика» великий древній мислитель Арістотель розумів демократію як «такий устрій, коли вільно народжені й неімущі, становлячи більшість, матимуть владу в своїх руках» [4, с. 552]. Вперше термін «демократія» вжив відомий афінський стратег і правитель Перікл: «Ми називаємо себе демократією, оскільки наше управління перебуває в руках багатьох, а не кількох» [5, с. 22].

Ставлення тогочасних давньогрецьких філософів до демократії було неоднозначне, переважно – негативне. В.С. Нерсесянц щодо Платона зазначає, що давньогрецький філософ оцінював демократію, як «устрій приємний і різноманітний, але такий, що не має потрібного управління, рівність при демократії вирівнює рівних та нерівних. Платон розвивав концепцію «ідеальної держави», якою мали керувати наймудріші, найвихованіші, тобто аристократи» [6, с. 65].

Щодо античної демократії, то за характером вона була прямою, тобто усі громадяни мали право і були зобов'язані брати участь у прийнятті важливих для держави рішень. Крім цього, вони були наділені судовими та адміністративними функціями. Уявлення про універсальні громадянські, політичні чи інші права були відсутні, бо існували права громадян міст-полісу. Засуджувалося інакодумство (наприклад, остракізм), тобто існувала вимога одностайності при прийнятті рішень. До громадян входило лише обмежене коло осіб. Демократія була маломасштабною, тобто не поширювалася за межі міста-поліса та як такого демократичного контролю не було.

Принципи, певною мірою схожі з ранньою еллінською демократією, становили загально визнане, хоча й неписане, право на Русі ще у дохристиянську епоху. Прокопій писав, що слов'янами і антами «не править один муж, але здавна живуть вони громадським правлінням і всі справи, добрі чи лихі, вирішують спільно» [7, с. 77]. Провід у племенах належав «луччим» або «нарочистим» людям, представникам визнаних родів. Вони збиралися на «віче» – ради, де вирішували важливе питання життя племені, війни та миру. Ці віча, на думку більшості вітчизняних правознавців та істориків, були аналогічними сходами давніх швейцарців, що лягли в основу референдної демократії в кінці XV ст. у Швейцарії, і навіть сам термін «віче» – «віщати», «оповіщати» – має схожу етимологію з давньошвейцарським «ad referendum» – «те, що має бути повідомлене».

Так, В. Смолій підкреслював, що східні слов'яни мали «звичай скликати сходи, на яких вирішували найважливіші питання життя племені. В них могли брати участь, крім князя з його дружиною, всі вільні люди» [8, с. 8].

І.П. Крип'якевич про віче писав: «Це була народна рада, в якій брали участь не тільки бояри, але і все населення... Віче не складалося з обраних репрезентантів, а завжди мало випадковий характер, – збиралися на ньому люди, що були в найближчому місці... Це був тільки надзвичайний орган влади, що проявлявся тоді, коли авторитет князя

занепадав, а боярська дума також не була спроможна утримати провід» [9, с. 94].

На думку М.С. Грушевського, тогочасну «демократію» східних слов'ян можна було вважати демократією лише в протиставленні до візантійсько-римського монархізму, оскільки «в дійсності се був устрій скорше патріархально-аристократичний, де могли мати голос самі старійшини родів, як у пізніших історичних часах (XI–XII в.), із занепадом родового устрою, мали голос батьки родин» [10, с. 371].

Свою думку про віче висловлює і академік П. Толочко: «Ці та інші факти віча переконують у тому, що цей інститут, який сягає своїм корінням ще в додержавний період, ніколи не був органом народовладдя або широкої участі демократичних верств населення у державному управлінні. Керівна роль і переважне право представництва у ньому належали верхам суспільства. За сильного князя цей вузькостановий орган був слухняним придатком верховної влади, при слабкому – залежність могла бути і зворотною. Іншими словами, на Русі в X–XIII ст. існували, доповнюючи один одного, а нерідко і вступаючи у суперництво, орган феодальної демократії (віче) і представник монархічної влади (князь)» [11, с. 216].

Таким чином, упродовж багатьох віків традиції народовладдя залишились у східних слов'ян інституцією родової та воєнної демократії, а політична роль віча за літописами проявляється мало – князівська влада заглушила орган прямого народовладдя.

Щодо влади на початку розвитку Гетьманщини, то вона належала цілому народові, яку він здійснював безпосередньо на народному вічі – Генеральній Раді, що обирала гетьмана. На чолі Української держави стояв гетьман. Упродовж усього часу існування Української держави гетьмани обирались Генеральною радою, але і в самому порядку обрання не було твердих принципів, тому поволі Генеральні ради заступають ради старійшин [12, с. 115–116].

Рада старійшин зародилася в XVIII ст. і відповідали аналогічним інститутам Західної Європи: генеральним станам у Франції, снемам у Чехії, сеймам у Польщі. Характерною ознакою цих установ було представництво, яке замінило безпосередню участь народу. Але це не було представництво народу в цілому, а тільки окремих станів. Згодом ці інститути шляхом еволюції перероджуються на сенат, палату лордів тощо. Ці інститути створювалися за часів І. Самойловича та І. Мазепи і мали замало часу для оформлення.

Спроба зафіксувати звичай старійшинських з'їздів законом і зробити їх державною установою зроблено у так званій Конституції України 1710 р. гетьмана Пилипа Орлика, де було сказано, що всі поточні державні справи гетьман вирішує спільно з радою генеральної старшини; тричі на рік (на Різдво, Великдень і Покрову) відбувається генеральна рада, до якої належить генеральна старшина, городові полковники та по одному козакові з кожного полку; і старшина, і рада мають право виступити проти гетьмана, якщо він не шанує прав, полковники вибираються вільними голосами, і гетьман їх затверджує, так само проводять вибір сотників та ін. [13, с. 6].

Хоча ця Конституція не була реалізована, але все-таки має важливе значення, як показник того, в якому напрямку мали відбуватися державні реформи, адже на перше місце висувалися взаємні стосунки між гетьманом і народом, гетьманська влада мала бути обмежена і з постійною участю в управлінні генеральної старшини і генеральної ради.

З часу існування української козацької держави помалу консолідувалася Запорізька Січ, яка сформувалася як демократична республіка, де суверенну народну волю здійснювала Генеральна рада на принципах народоправства київської доби. Представництво було широко впроваджене в політичне життя Війська Запорізького, що було сприятливим для розвитку демократичного контролю в даний час. Д. Дорошенко писав: «Військо Запорізьке було тісно економічно, політично, культурно пов'язане з Гетьманщиною й жило спільним життям. Хоча Запорізька Січ й не мала якісно виробленого політичного ідеалу, але вона твердо дотримувалася своєрідних принципів про козацьку волю й берегла традиції свого демократичного устрою» [14, с. 29].

Отже, обмежена і неповна форма власної держави, якою була українська держава кінця XVII ст., не дала змогу українському народові розвивати демократичні засади власної державності, таким чином здійснювати народний контроль над владою. Така жорстока лінія суворого режиму щодо України підтримувалася упродовж царювання Петра I, Катерини I, Єлизавети та Катерини II і на тривалий час відходять у минуле багато демократичних інститутів української держави.

Історично «народовладдя» мало багато типів і форм (племінне, античне, буржуазне і соціалістичне, постіндустріальне та ін.), але ця категорія набуває сучасного змісту після формування теорії народного суверенітету в XVII ст. та нормативного закріплення положень про

пряме та опосередковане вираження цього суверенітету через безпосередні та представницькі форми демократії.

Засновником нового вчення про державу був Жан Боден, котрий уперше встановив поняття суверенітету як відмінну ознаку держави. Водночас Боден визначав демократію як таку державу, де більшість народу має суверенну владу [15, с. 124].

У цьому ж столітті Т. Гоббс, розвиваючи положення Ж. Бодена про суверенітет, проголошує про необмеженість влади монарха (суверена) не тільки в правовій, а й в інших сферах суспільного і державного життя [16, с. 141]. Він (Т. Гоббс) називає набуття влади «природним способом походження держави» [17, с. 345], але надає перевагу політичній державі, створеній одними людьми у своїх загальних інтересах.

Проте теорія суверенітету Ж. Бодена, Т. Гоббса та їх послідовників мала більш глибокі наслідки для європейської політико-правової думки, ніж це здається на перший погляд. Відділивши суверенітет монарха від суверенітету держави, Ж. Боден, Т. Гоббс створили умови для постановки питання про можливість існування декількох носіїв суверенітету в межах однієї держави.

Учення Бенедикта Спінози (XVII ст.) показує схильність його до демократії або народовладдя. Спіноза підкреслював, що демократія є «абсолютною» державою: «...верховна влада, яка перенесена на достатньо багато чисельну раду, являється абсолютною або ж найближчою до такої. Бо якщо і є яка-небудь абсолютна влада, то напевно це є та, якою володіє весь народ» [18, с. 344].

Класик політико-правової думки Шарль Луї де Монтеск'є, розрізняючи державу, як союз громадян, і державу, як сукупність посадових осіб, підкреслюючи, що суспільство не може існувати без уряду, водночас, зробив висновок, відповідно до якого наявність законів дає можливість підданам здійснювати контроль над діями уряду, а також одним посадовим особам – над діяльністю інших тільки за поміркованих форм правління [19, с. 167].

Достатньо швидко представники новонароджуваної школи природного права, зокрема Ж.-Ж. Руссо, виявили ще одного носія суверенітету в державі – народ як добровільну асоціацію індивідумів, об'єднаних у юридичну особу, яка, своєю чергою, є сувереном у державі і наділена «спільною волею» [20, с. 54]. При цьому первісно ідеї народного суверенітету не лише протиставлялися абсолютному суверенітету монарха, а навпаки, були тісно пов'язані з ним і становили

ли його першооснову. Але вже в XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо проголошує, що держава, заснована на принципах загального договору, є демократичною, бо втілює ідею народного суверенітету і керується у своїй діяльності загальною волею всіх громадян. Зміст такої спільної волі і верховенства закону Ж.-Ж. Руссо був виражений у формулі: «Народ, який підкоряється законам, має бути їх творцем». Його вчення про народний суверенітет стає основою та ідеологією для Європи й Північної Америки.

У практиці деяких країн по-різному сприймали теорію народного суверенітету. Так, наприклад, Конституція США 1787 р. встановлювала майновий ценз, який позбавляв виборчих прав білих бідняків, жінок. Ці заборони були скасовані лише в 1920, 1971 рр. До ідей народовладдя скептично ставився і А. Гамільтон. «Народ, – писав Гамільтон, – непевний і мінливий у своїх поглядах, йому рідко доступні правильні судження і рішення» [21, с. 39].

Критично оцінював принцип народовладдя М. Бердяєв, аналізуючи події 1917 р. у Росії. Учений зазначав: «Народовладдя – це людиновладдя. Людиновладдя не знає меж і посягає на свободу та права людини. Суверенний народ може відібрати від людини все, що захоче. Самодержавство народу – найстрашніше самодержавство, бо у ньому людина залежить від неосвіченої кількості» [22, с. 169].

Отже, розвиток теорії народного суверенітету і демократії загальною у період буржуазно-демократичних революцій сприяв розширенню, іноді штучному, системи форм демократичного контролю за рахунок виборів, народних ініціатив, народного вето та ін. Зміна середньовічної станово-представницької системи органів держави на загальнонаціональні та запровадження виборів як способу формування останніх, у поєднанні з подальшим розвитком національних теорій парламентаризму сприяли тому, що вибори і виборче право, пізніше об'єднанні в категорію «виборча демократія», стали визнаватися основною формою безпосередньої демократії. З часом теорії парламентаризму і виборчої демократії стали домінувати над ідеями безпосереднього прийняття законів народом.

Особливе місце у здійсненні демократичного контролю в Україні XIX ст. посіло створення різних об'єднань громадян (груп), що поглиблювали українську ідеологію і почали підготовлювати тогочасний націоналізм. Гуртки «свідомих українців», як вони себе називали, спершу були невеликі і без значного впливу.

Схожі об'єднання громадян створювалися і серед західно-української інтелігенції. До таких об'єднань входили народовці – політична течія ліберального напрямку, яка підтримувала різні студентські та учнівські організації, так звані Громади, а у 1885 році заснували свою політичну організацію – Народну Раду і розпочали самостійний виступ в галицькій політиці. Основними засадами діяльності цієї організації були розвиток народності та демократії. Згодом на основі народовців у 1899 році організувалася Українська Національно-Демократична Партія, яка виконала основну роль в уряді ЗУНР (Західна Українська народна Республіка) [23, с. 17].

Та, на жаль, всі організації працювали нелегально і не могли мати надто широкого впливу на державну владу, та позитивною стороною було те, що вони розповсюджували національну свідомість і надавали українській справі політичного характеру.

Великий внесок у розвиток демократії в Україні зробила Українська Народна Республіка. Про це можна зробити висновок на підставі правового аналізу «Закону про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки» [24, с. 12] та «Інструкції для користування розділом першим Закону про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки» від 11–16 листопада 1917 року [25]. Аналіз цих нормативних документів дає загальне уявлення про наявні на той час демократичні тенденції у розвитку демократичного контролю в Україні. Згідно із Законом Установчі Збори мали складатися з членів, обраних людьми на основі загального, прямого, рівного виборчого права і таємного голосування з дотриманням принципу пропорційного представництва, що свідчило про можливість у майбутньому контролювати народом діяльність влади.

Але наступні роки України були не сприятливі для розвитку демократії, адже в умовах диктатури пролетаріату запровадження демократичних принципів при формуванні державної влади було просто неможливим. Так, С.С. Дністрянський у 1933 р. писав: «Модерну політичну конструкцію Радянського Союзу годі зачислити до демократії – бо панування одної кляси над другими та підчинення народної більшості під меншість не можна погодити з правилами демократизму» [26, с. 246].

Тотальний контроль держави поширився також на усі сфери громадського життя, що супроводжувався його жорсткою ідеологізацією. Негативну роль у цьому виконали циркуляри як НКВС, так і циркуляри центральних та місцевих органів Комуністичної партії.

З часом радянська державно-правова наука створила цілісну і доволі складну доктрину демократії, що базувалася на охопленні широких мас у безпосередній участі в управлінні державними справами через вибори, зібрання, демонстрації, різноманітні форми народного контролю тощо. Влучно зазначає сучасний російський філософ-правознавець В.М. Руденко, що, звертаючись до досліджень безпосередньої демократії радянського періоду, необхідно враховувати особливості політичної системи колишнього радянського суспільства, що мала характер мобілізаційної політичної системи. Її зміст полягав у тому, щоб народ, «маси» активно брали участь у розбудові держави. Саме ця «активна участь» і вважалася радянською безпосередньою демократією, а правові форми здійснення такої «участі» – інститутами, формами безпосередньої демократії. При цьому до інститутів безпосередньої демократії в колишньому СРСР належали всі інститути, що забезпечували участь радянських громадян в управлінні державою, які не входили до системи інститутів представницької демократії [27, с. 39–40].

Лишень після проголошення Незалежності України, а згодом і прийняття Конституції України, розпочали створюватися теоретико-правові умови демократичного контролю в Україні.

Висновки. Історичний аналіз інституту демократії свідчить про те, що дослідження у різні роки, у тому числі й останніми роками, зовсім не зменшують актуальності розроблення як загальнотеоретичних, так і спеціальних питань, пов'язаних із демократичним контролем. Навпаки, проблема правового регулювання контролю як способу поєднання інститутів прямої і представницької демократії в теорії держави все ще не стала предметом глибокого аналізу. Вочевидь, недостатньо досліджені складні контрольні взаємозв'язки і в державному будівництві. Назріло обґрунтування демократичного контролю як окремого правового інституту в теорії держави і права.

1. Зубар В.М. Зобов'язання, що виникають з ведення чужих справ без доручення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Володимир Михайлович Зубар; Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корещького НАН України. – К., 2001. – 18 с.

2. Лисяк О.І. Правові форми участі профспілок у регулюванні трудових відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Олександр Іванович Лисяк; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004. – 20 с.

3. Федоровська О.Б. Правове забезпечення громадського екологічного контролю в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Ольга Борисівна Федоровська; НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2007. – 19 с.

4. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории / Аристотель. – Мн.: Литература, 1998. – 1392 с.

5. Основи демократії: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Ін-т вищої освіти. – К.: Ай Бі, 2002. – 684 с.

6. Нерсесянц В.С. Политические учения Древней Греции / Владик Сумбатович Нерсесянц. – М.: Наука, 1979. – 261 с.

7. Полонська-Василенко Н. Історія України: в 2-х т. / Наталія Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1. – 640 с.

8. Смолій В. Влада народу. Український парламентаризм: від віча Київської Русі до Верховної Ради / В. Смолій, В. Ричка // Україна. – 1997. – № 12. – С. 7–11.

9. Крип'якевич І.П. Історія України / Іван Петрович Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.

10. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. / Михайло Грушевський – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 736 с.

11. Толочко П.П. Київська Русь / Петро Петрович Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.

12. Дорошенко Д. Нарис історії України: в 2-х т. Репринтне вид. / Дмитро Дорошенко. – К.: Мюнхен: Глобус: Дніпрова хвиля, 1991. – Т. 2. – 349 с.

13. Орлик Пилип. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика, 1710 рік / [пер. з лат. та прим. М. Трофимука; предм. та заг. ред. О. Прицака; післяслово О.П. Трофимук та М.С. Трофимука; мал. О. Штанка]. – К.: Веселка, 1994. – 80 с.

14. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: в 2 т. Репринтне вид. / Дмитро Іванович Дорошенко. – К.: Мюнхен: Глобус: Дніпрова хвиля, 1991. – Т. 1. – 228 с.

15. Коркунов Н.М. История философии права: пособие к лекциям / [Соч.] Николая Михайловича Коркунова – 3-е изд. (без перемен). – СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1903. – 483 с.

16. Мееровский Б.В. Гоббс / Борис Владимирович Мееровский. – М.: Мысль, 1975. – 206 с.

17. Гоббс Томас. Сочинения в двух томах / Томас Гоббс; пер. с англ. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – 735 с.

18. Спиноза Б. Избранные произведения: в 2 т. / Бенедикт Спиноза. – М.: Государственное изд-во полит. литер., 1957. – Т. 2. – 726 с.

19. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения / Шарль Луи Монтескье; общ. ред. и вст. ст. М.П. Баскина. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1955. – 798 с.

20. Тимошенко В.І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.): монографія / Віра Іванівна Тимошенко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2004. – 357 с. – Примітки: с. 319–357.

21. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги / Карл Поппер. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 494 с.

22. Бердяев Н. Философия неравенства / Николай Александрович Бердяев. – М.: ИМА-пресс, 1990. – 288 с. – Библиогр.: с. 279–285

23. Терлецкий О. Москвофилы и народовцы в 70-х гг. / О. Терлецкий. – Львів: Б.в., 1902. – 61 с.

24. Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – № 5. – С. 1–15.

25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). – Фонд 1115 Українська Центральна Рада (УЦР) Київ, Житомир. – ОП. 1. – Спр. 1. – Арк. 39.

26. Дністрянський С.С. Демократія та її майбутнє: антологія української юридичної думки: в 6-ти т. / редкол. Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Конституційне (державне) право / упор. В.Ф. Погорілко, О.В. Батанов, В.Л. Федоренко; відп. ред. В.Ф. Погорілко. – К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2003. – Т. 4. – 599 с.

27. Руденко В.Н. Методология исследование институтов прямой демократии в современном обществе / В.Н. Руденко // Известие ВУЗов, Правоведение. – 2003. – №3. – С. 39–46.

Стаття надійшла 5 листопада 2010 р.

УДК 342.25 (477)

Л.В. Хомко

АВСТРІЙСЬКА ТА РОСІЙСЬКА МОДЕЛІ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Ідентифікація України як європейської країни можлива за умови визнання, відстоювання та захисту універсальних європейських цінностей на засадах збереження і розвитку національної своєрідності. Серед таких цінностей – місцеве самоврядування, історія якого спонукає до пошуків адекватних форм осмислення процесів децентралізації та демократизації влади.

Ключові слова: міське самоврядування, громада, влада, держава, конституція, порівняльно-історичне правознавство.

Идентификация Украины как европейской страны возможна при условии признания, отстаивания и защиты универсальных европейских ценностей на началах сохранения и развития национальной своеобразности. В числе ценностей – местное самоуправление, история которого побуждает к поискам адекватных форм осмысления процессов децентрализации и демократизации власти.

Ключевые слова: *городское самоуправление, община, власть, государство, конституция, сравнительно-историческое правоведение.*

Identification of Ukraine as the European state is possible under such circumstances as recognition, assertion and defence of the universal European values on the grounds of preservation and development of the national originality. Among these values there is the municipal government, the history of which impels to searching the adequate forms of comprehension of authority decentralization and democratization processes.

Key words: *municipal self-government, community, authority, state, constitution, comparative and historical jurisprudence.*

Постановка проблеми. Історико-правовий процес розвитку самоврядування в Україні є цивілізаційним вибором між двома способами самоорганізації суспільства: пірамідально-вертикальним із авторитарним лідером на чолі, чи горизонтально-демократичним із пріоритетом прав та свобод людей і їхніх об'єднань.

Загалом поняття «самоврядування» не є вузькоспеціалізованим, «технічним», за ним криється проблематика суспільного, політичного, правового регулювання в цілому. Водночас воно є сутнісно спірним поняттям, тобто поняттям, що характеризується відсутністю загальної згоди щодо самої своєї основи. Більше того, не існує єдиної доктрини самоврядування. В конкретно-історичних умовах були реалізовані, чи наразі реалізуються різні моделі самоврядування.

Серед них виокремлюють, насамперед, французьку, пруську (німецьку) та англійську. Проте завершеними є й інші моделі, зокрема австрійська та російська. Спільним знаменником для цих історичних моделей самоврядування було те, що їхнє становлення відбулося в Європі у XVIII–XIX ст., у період, коли абсолютні монархії почали трансформуватися у конституційні держави. Однак австрійська модель має істотні відмінності від російської, визначальною серед яких є ступінь реалізації права територіальної громади. Зрештою, історичний досвід реалізації цих моделей в українських містах істотно вплинув на історію самоврядування в Україні. Оцінити цей вплив можна на основі

різних методологічних підходів, з допомогою різних методів історико-правової науки. Актуальність порівняльного підходу зумовлена:

по-перше, традицією порівняльних досліджень в історії держави і права України;

по-друге, плюралізмом історико-правового досвіду, правових культур на історичних українських землях у складі різних держав;

по-третє, пошуком шляхів поєднання універсального та національно специфічного в розвитку вітчизняного самоврядування;

по-четверте, доцільністю виокремлення особливостей української традиції самоврядування, виявлення спорідненості української самоврядної культури з іншими європейськими культурами.

Відтак **мета** статті полягає в тому, щоб на основі порівняльного історико-правового дослідження оцінити роль австрійської та російської моделей

самоврядування другої половини XIX ст. в історії міського самоврядування в Україні.

Стан дослідження. Історіографія проблеми доводить, що в українській історико-правовій науці еволюційно реалізувався, умовно кажучи, логічний ланцюжок розвитку «порівняльне мислення» – «порівняльний підхід» – «методологія порівняльних досліджень» – «порівняльно-історичне правознавство». Зародження порівняльного мислення пов'язано з іменами таких вітчизняних учених-правознавців, як К.О. Неволін, М.Д. Іванішев, О.Ф. Кістяківський, М.К. Раннекамф, Ф.І. Леонтович, М.Ф. Владимирський-Буданов, М.М. Ковалевський, М.М. Ясинський, О.О. Малиновський, М.О. Максимейко, Ф.В. Тарановський, М. Фатеев, В.В. Богішич, С.С. Дністрянський та ін.

Таким чином, початки української науки історії держави і права безпосередньо пов'язані зі становленням порівняльно-історичного правознавства, яке поступово від порівняльно-правового мислення вчених піднялося на рівень методологічного підходу і самостійного наукового знання.

Порівняльний підхід поступово стає провідним методологічним підходом у дослідженнях міського права в Україні. Особливо виразно він виявляється у працях М. Владимирського-Буданова [1], Ф. Тарановського [2], С. Іваницького-Василенка [3].

Українські вчені XX століття забезпечили наступність цієї традиції. Відтак порівняльний підхід у дослідженні історії самоврядування та міського права в Україні знаходимо у працях В. Кульчицького, І. Нагаєвського, Я. Падоха, Б. Тищика, А. Яковліва, М. Кобилецького,

А. Бойка, О. Кресіна. Проте порівняльний підхід цими вченими в основному застосовується при вивченні історії магдебурзького права в Україні.

Порівняльні дослідження стали невід'ємною складовою історико-правового синтезу історії територіальної громади в Україні П. Гураля [4]. Порівняльне вивчення міського права Львова та Кракова у межах однієї австрійської моделі самоврядування запропонував В. Кіселичник [5]. Отже, обсяг порівняльно-правових досліджень історії міського самоврядування середини XIX – початку XX ст. обумовлює необхідність їх узагальнення, систематизації. Це потребує серед іншого і порівняння австрійської та російської моделей самоврядування в українських містах.

Виклад основних положень. Сучасна наука місцевого самоврядування підкреслює, що становлення територіальних громад і розвиток їх самоврядування було культурним досягненням універсального значення. Проте, на думку багатьох науковців, поняття «місцеве самоврядування» є «сутнісно спірним поняттям», тобто поняттям, що характеризується відсутністю загальної згоди щодо самої своєї основи. Одночасно неважко показати, що термін «місцеве самоврядування» позбавили сенсу ідеологічні зловживання ним, а також надто часто загальне вживання.

Отже, місцеве самоврядування сьогодні є політичним і правовим ідеалом, проте згоди щодо його точного значення немає. Існує порівняно короткий опис переконливих концепцій місцевого самоврядування, кожна з яких походить від певних історико-політичних і правових контекстів і має конкретні наслідки у вигляді реалізованих моделей самоврядування. Фундаментальні відмінності цих концепцій полягають у визначенні джерела місцевого самоврядування. «У питанні про джерело місцевого самоврядування вчені фактично поділилися на такі школи: громадську (громадівську) та державну. Цей поділ до певної міри умовний, зберігається і до сьогодні. Прихильники ідеї природного права сформуvalи громадську теорію, обґрунтовуючи вільність і незалежність громади від держави, вважаючи громаду єдиним джерелом територіального самоврядування» [5, с. 15–16].

Державна теорія місцевого самоврядування вважає його наслідком децентралізації державної влади.

Поєднати переваги цих концепцій та їх інтелектуальні здобутки намагається теорія муніципального дуалізму, або громадсько-державна концепція місцевого самоврядування. Слід усвідомлювати, що всі ро-

зуміння місцевого самоврядування формулюються абстрактно, їх зміст відкритий. Жодна з цих концепцій не була реалізована в ідеалі. Проте вони були ідейним підґрунтям тих історичних моделей місцевого самоврядування, початок розвитку яких датується кінцем XVIII – серединою XIX століття.

Загалом розвиток модерного місцевого самоврядування діалектично пов'язує з розвитком інших соціальних, політичних і правових явищ XIX століття, передусім з остаточним утвердженням нових соціально-економічних систем (про що свідчить скасування кріпосного права), переходом від абсолютистської держави до демократичної, становленням конституціоналізму, формуванням єдиного законодавства централізованих держав.

Хронологічно місцеве самоврядування Австрійської (згодом Австро-Угорської) та Російської імперій формувалося в один історичний час – у другій половині XIX століття. Зіставними були економічні та політичні умови – необхідність модернізації у всіх сферах життя, істотні міжнаціональні суперечності всередині імперій, нерівномірність економічного та соціального розвитку різних частин держав. Однак самоврядування, у тому числі й міське, розвивалося як один із чинників і результат становлення конституційної держави в Австро-Угорщині і як спроба зберегти самодержавство в Росії.

Відтак ідея самоврядування по-різному відображалася у законодавстві. В Австрії правова основа для розвитку місцевого самоврядування закладена ще в Конституції 1849 р. (Австрійська державна Конституція, схвалена 13 січня 1849 року конституційною комісією сейму, отримала назву Кромериська). Ідея свободи громади впродовж всього часу становлення австрійського конституціоналізму декларувалася в основних законах, зокрема у Цісарському указі від 4 березня 1849 р. № 150 про затвердження конституції Австрійської держави (розділ IV. Про гміни.) [6, с. 237–245]. Вона втілювалася у таких принципах, як право територіальної громади на власність, виборність, підзвітність і підконтрольність органів самоврядування, поділ сфери діяльності громади, визначеність повноважень громади та її органів. Щоправда, поділ сфери діяльності громади на власну (безпосередню) і делеговану (доручену), а також невизначеність обсягу делегованої (дорученої) діяльності суперечили ідеї повної свободи громади. Важливим положенням законодавства про громади та їх самоврядування була стаття XXII закону «Про основні засади організації громад», яка передбачала, що «столичне місто краю, а за бажанням інші важливі міста, а також важ-

ливі місця курортно-оздоровчого значення, відповідно до вимог крайового закону, можуть претендувати отримання окремих статутів, якщо вони таких ще не мають» [5, с. 244]. Серед сучасних українських міст такі статuti отримали Львів і Чернівці. Отже, австрійська модель самоврядування розвивалася, нехай і не поступово, на конституційній основі.

Російська модель міського самоврядування сформувалася в результаті міської реформи 1865 року, яка розтягнулася в Україні на 14 років. Вона не була результатом конституційного розвитку Російської імперії і розглядалася царським урядом як доцільне перенесення тягаря державної влади на місця. Відтак правовою основою для міського самоврядування стали ті ініціативи, що виходили від абсолютної влади (імператора). Основним серед них є «Городове положення», затверджене Олександром I 16 червня 1870 року. Передусім воно мало увійти в дію у дев'яти губернських і привілейованих до них містах України. В інших місцях реформа здійснювалася на розсуд міністра внутрішніх справ, з урахуванням місцевих особливостей. На Одесу дія міського положення з деякими змінами була поширена особливими Правилами, затвердженими 20 червня 1872 р., а на західні губернії – спеціальним законом від 29 квітня 1875 р. [7, с. 211].

Як бачимо, на відміну від Австрійської (Австро-Угорської імперії), де законодавство про громади було систематизованим і поширювалося на всі міські громади, російське законодавство було вибіркоким і не забезпечувало принципу верховенства закону щодо громад.

Це позначилося і на результатах міської реформи в Україні – міське управління було реформоване у 135 містах і посадах, а не реформованим воно залишилось у 25 містах і посадах, в тому числі в усіх восьми приватно-власницьких містах Правобережної України. Отже, міська реформа була не завершеною і в ній домінував принцип політичної доцільності. Саме тому процес реформування відбувався нерівномірно, починався з міст, які вважалися благонадійними у політичному аспекті.

Кроком вперед на шляху до місцевої демократії, безумовно, стала виборність органів самоврядування. Проте російське законодавство, скасувавши становий принцип, утвердило майновий ценз, який унеможливив участь у виборах більшої частини жителів міст.

На протигагу цьому закон «Про основні засади організації громад», який діяв на українських землях Австрійської монарха, безпосередньо таких цензів не встановлював. Стаття IX закону вказувала, що активне виборче право належить членам громади. «Виборчого права позбавляються: а) особи, визнані винними у вчиненні злочину; б) осо-

би, які вчинили злочин і перебувають під слідством до завершення слідства; в) особи, визнані винними у вчиненні злочинів, а саме: крадіжки, шахрайства, розтрата...» [5, с. 240]. Отже, ця норма встановлює принцип загальності виборів до представницьких органів громад. Однак статути та виборні ординації безпосередньо регулювали вибори органів конкретних міст, встановлювали для виборців різні цензи, в тому числі майновий. Так, параграф 1 Виборчої ординації для громади королівського столичного м. Львова встановлював, що право обирати мають громадяни і почесні громадяни м. Львова, а також особи, які мають право належності до громади, зокрема: а) власники чи позиттєві власники, які володіють у межах міста спадщиною, чи набули не менше одного року тому, нерухоме майно (землю, будинок), з якого сплачують земельний чи будинковий податок; б) які працюють у межах міста та сплачують зі свого заробітку щорічно податок у розмірі не менше восьми золотих римських, не враховуючи додатків до податків; в) які сплачують не менше року податок без додатків у м. Львові, в розмірі, який є не меншим 12 золотих римських. Проте майновий цenz не поширювався на духовенство, державних службовців та представників т. зв. вільних професій (адвокатів, нотаріусів, докторів усіх факультетів, магістрів хірургії і фармацевтики, головних редакторів політичних і наукових часописів) [5, с. 281]. Майновий цenz істотно впливав на кількість осіб, які брали участь у виборах органів самоврядування в українських містах обох імперій. Архівні матеріали засвідчують, що у виборах органів самоврядування, як правило, брали участь не більше однієї п'ятої від загальної кількості повнолітніх мешканців міст чи членів громад. Склад виборців значною мірою визначав і склад представницьких органів громад. У Російській імперії серед членів дум переважали представники торгового стану (купці). В українських містах Австро-Угорщини, особливо у Львові, значну частину становили представники вільних професій. Цікавим є те, що впродовж декількох каденцій міської ради Львова від двадцяти до тридцяти відсотків її складу становили доктори наук [8]. Російський уряд всіляко намагався впливати на склад органів самоврядування, у тому числі й шляхом законодавчих змін. Зокрема, новим міським положенням 1892 р. прикажчики та дрібні торговці були позбавлені права обрання до міських дум. Відтак, у органах самоврядування штучно завищувалася роль дворянства – соціальної основи царської влади. Суперечливими виборчі процеси були і в Австро-Угорщині. Проте розвиток конституціоналізму тут підштовхував до реалізації загального виборчого права при формуванні органів міського

самоврядування. Наприклад, показовим є те, що австрійський монарх тричі не санкціонував проект статуту міста Львова через ущемлення виборчих прав львів'ян-юдеїв [9, с. 38].

Проте зміст моделі самоврядування визначають не спосіб формування органів самоврядування чи навіть їх система. Зміст визначають сфера діяльності та повноваження громади. З середини ХІХ століття у теорії місцевого самоврядування усталилася ідея про поділ сфер діяльності громади на власну (безпосередню) і делеговану (доручену). Ця ідея реалізується і в законодавстві порівнюваних нами держав. Так ст. IV Закону «Про основні засади організації громад» визначає, що «сфера діяльності громади має два напрями: а) власний (безпосередній) і б) делегований (доручений)» [5, с. 238]. Проте саме співвідношення власної та делегованої сфери визначають відношення центрального уряду до самоврядування громад. Царський уряд розглядав делеговану сферу як можливість перекласти на міські громади значну частину державних функцій і, відповідно, видатків. На самоврядування було покладено багато справ загальнодержавного характеру, які не мали прямого відношення до місцевих потреб (витрати на утримання поліції, закладів позбавлення волі, обслуговування військових потреб тощо). В Україні на це витрачалася майже третина усіх міських коштів, міські ж потреби задовольнялися за «залишковим» принципом [7, с. 213].

Основоположною була норма австрійського законодавства, що тільки закони визначають доручену сферу повноважень громади. Проте громади боролися з цією тенденцією, використовуючи принцип верховенства закону та інші конституційні механізми. Однак відсутність єдиного закону, який би встановлював межі делегованих повноважень, сприяли зловживанням центральної влади.

Важливим для розуміння відмінностей між австрійською та російською моделями міського самоврядування є порівняння механізму нагляду та контролю уряду за громадами. Формальні відмінності тут були незначними. І австрійський, і російський уряд наглядали за законністю діяльності та рішень міських громад. Вони могли розпустити органи самоврядування у випадку порушення законодавства. Щоправда, порядок прийняття рішень і їх оскарження відрізнявся з огляду на те, що Австро-Угорщина була дуалістичною монархією. Аналіз численних прикладів розпуску органів самоврядування та усунення міських голів засвідчив, що в Російській імперії превалював політичний чинник, а в Австро-Угорщині – дисциплінарний (насамперед, порушення закону, у тому числі кримінальні злочини).

Висновки. В українських містах Австро-Угорщини та Росії у другій половині XIX – на початку XX століття були реалізовані дві моделі міського самоврядування, які умовно можна назвати моделлю «відносної автономії міської громади» та моделлю «господарського самоврядування міської громади». Австрійська модель відносної автономії громади базувалася на конституційному праві громад на самоврядування та законодавчо дозволеній самостійній діяльності громади. Російська модель ґрунтувалася на засадах децентралізації влади, усуненні громад від політичної діяльності та виконанні ними передусім господарських функцій.

У загальній історії самоврядування в Україні австрійська модель виконували більш значну роль, ніж російська, оскільки була зразком сучасного самоврядування, врегульованого законами, допомагала українським громадам зберегти традиції самоврядування.

1. Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві: [Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. Частина друга] / М. Владимирський-Буданов. – Львів, 1904. – 146 с.

2. Тарановский Ф.В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи / Ф.В. Тарановский. – Варшава, 1897.

3. Іваницький-Василенко С.М. Джерела Магдебурзького права в Західній Русі й Гетьманщині / С.М. Іваницький-Василенко // Правова держава. Щорічник наукових праць. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2001. – 158 с.

4. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні. Історико-правове дослідження / П.Ф. Гураль. – Львів: ЛьвДУВС; «Край», 2008. – 468 с.

5. Кіселичник В. Міське право та самоврядування Львова (друга половина XIX – початок XX століття): монографія / В. Кіселичник. – Львів: ЛьвДУВС; «Край», 2008. – 352 с.

6. Петрів Р. Австрійські, Австро-Угорські і Галицькі конституції (кінець XVIII – XIX ст.) / Р. Петрів. – Івано-Франківськ, 2005. – 284 с.

7. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні. Історико-правове дослідження: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук / П.Ф. Гураль. – Львів, 2009.

8. Miasto Lwow w okresie samorządu (1870–1895). – Lwow, 1896. – S. 1–51.

9. Merunowicz T. Wyniki samorządu w Galicji / T. Merunowicz. – Lwow, 1916. – 72 s.

Стаття надійшла 8 листопада 2010 р.

АВТЕНТИЧНЕ ТЛУМАЧЕННЯ

Аналізується поняття автентичного тлумачення, висвітлюються його проблемні моменти та акцентується на вирішенні проблем із автентичним тлумаченням в Україні.

Ключові слова: *автентичне тлумачення, нормативне тлумачення, конституційне тлумачення, Конституційний Суд України.*

Анализируется понятие аутентичного толкования, освещаются его проблемные моменты и акцентируется на решении проблем с аутентичным толкованием в Украине.

Ключевые слова: *аутентичное толкование, нормативное толкование, конституционное толкование, Конституционный Суд Украины.*

This scientific article is dedicated to the concept of authentic interpretation, its problem moments and the track of a solution to this problem in Ukraine.

Key words: *authentic interpretation, legal interpretation, constitutional interpretation, Constitutional Court of Ukraine.*

Постановка проблеми. Автентичне тлумачення здійснюється самим автором нормативного акта. Деякі учені-конституціоналісти висловлюють думку про те, що у випадках, коли конституцію приймає парламент, незалежно від того, чи має парламент право тлумачити конституцію, чи не має, воно йому належить. Їхні погляди базуються на загальнотеоретичних визначеннях типу «жоден не має права заборонити законодавцеві можливості автентичного тлумачення правових норм» і, безперечно, мають підставу [1, с. 107].

На перший погляд проблема автентичного тлумачення Конституції та його співвідношення з судовим тлумаченням не є нагальною та дуже актуальною. Проте це тільки на перший погляд, адже в деяких країнах (Китай, Куба, Киргизстан, Білорусь та ін.) тлумачення Конституції здійснює законодавчий орган. Щоб висвітлити це питання, вдамося до аналізу різновидів нормативного тлумачення Конституції – автентичного (авторського) й делегованого.

Виклад основних положень. Світова практика з давніх часів з дуже великою обережністю ставилася до автентичного тлумачення

ня. «Автентичне тлумачення не є справжнім тлумаченням: так називають роз'яснення норми права, яке дає законодавча влада. Таке роз'яснення само по собі є нормою права: значення його ґрунтується не на внутрішніх цінностях, а на велінні влади. Єдина відмінність його від інших норм полягає в тому, що йому надається зворотна сила». Учений-правознавець В.М. Хвостов досить вдало відзначив цікаву особливість автентичного тлумачення – надання зворотної сили приписам легіслатури. Щодо зворотної сили як аспекту автентичного тлумачення висловлювався М.М. Коркунов: «...І практичне значення цього безглузлого виразу – законодавче тлумачення закону зводиться до того, що деколи, прикриваючись ним, надають закону зворотну силу». Навіть у більш пізні часи Сабо писав: «Під виглядом легального (воно ж автентичне) тлумачення законодавець має можливість створити нову норму й надати їй зворотну силу, обходячи при цьому принцип «закон зворотної сили не має». Отже, що ми маємо «як результат автентичного тлумачення конституції»? Можливість створення нових «наднорм» зі зворотною дією, які не є результатом правотворчої діяльності й порушують при цьому десяток загальних принципів права [1, с. 108–111].

Це питання торкнулося і України. Деякі науковці стверджували, що якщо можливі різні інтерпретації тих чи інших положень Конституції України або законів України і ці тлумачення не суперечать Конституції, вирішувати такі питання конкретизувати такі положення повинен парламент. У іншому випадку, своїм тлумаченням вказаних положень Конституції або законів України Конституційний Суд України обмежував би повноваження Верховної Ради України. [2, с. 124] І, як свідчить, знову ж таки, світовий досвід, користуючись правом тлумачення, інколи витлумачують Конституцію так, що від неї мало що залишається. Про це свідчить досвід Німеччини (добре відомо, що веймарську Конституцію не було скасовано), та й досвід інших держав, що мали тоталітарні режими. Тому є небезпека – вважати автором постійно один і той самий орган, політичні сили в якому змінюються. І це загроза, і велика загроза, стабільності Конституції [3].

Як показує досвід, особливо цінним нормативне тлумачення конституції є в період реформ, коли держава та суспільство характеризуються значним рівнем ентропії внутрішніх процесів, і таке тлумачення сприяє зниженню цього рівня. Цінним нормативне тлумачення є й тому, що це добрий спосіб для гармонійної імплементації норм щой-

но прийнятої конституції у правовий масив, як це має місце в Україні або Росії. Воно також є найбільш дієвим способом реалізації цих норм [1, с. 105–107]. Найбільш важливим є рішення Конституційного Суду України у справі щодо конституційного тлумачення Верховної Ради України. Саме це рішення закріпило, що логічним наслідком певних положень Конституції стало наділення повноваженням офіційного тлумачення Конституції України замість Верховної Ради України Конституційного Суду України як органу незалежної судової влади. Конституційний Суд України робить висновок, що відповідно до пункту б розділу XV «Перехідні положення» Конституції України Верховна Рада України тимчасово, на період до створення Конституційного Суду України, мала право здійснювати тлумачення лише законів України і не мала права тлумачити Конституцію України [4, п. 4, 5].

Але найважливіший наслідок полягає в тому, що це рішення остаточно закріпило компетенцію Верховної Ради й Конституційного Суду щодо пристосування Конституції до потреб держави й суспільства. Для Верховної Ради єдиним таким інструментом є внесення змін до Конституції України, але в жодному разі не інтерпретація її положень. Відомий той факт, що «тлумачення не вносить і не може вносити поправки, доповнення або зміни у правові норми, що інтерпретуються». Таким чином, вирішується питання щодо розподілу інструментарію цих органів відповідно до їхньої правової природи й повноважень [1, с. 105–107]

Збереження за Верховною Радою України функції офіційного тлумачення (роз'яснення) Конституції України та законів України не тільки створювало б небезпеку внесення змін у зміст цих нормативно-правових актів з метою надання їм зворотної дії, але й позбавило б остаточної рішення Конституційного Суду України, вело б до їх перегляду та скасування, підривало б стабільність законодавства [2, с. 124]. Також виникає питання і стосовно того, як узгодити традиційне розуміння автентичного тлумачення з принципом розподілу влади. Адже необхідність тлумачення виникає тоді, коли виникає спір. Причому, спір досить часто виникає між законодавчою і виконавчою владою. І якщо виникає такий спір, то, звичайно, орган, який є стороною в цьому спорі, не може вирішувати питання щодо тлумачень – не можна бути суддею у своїй власній справі. Все ж таки, тлумачення має бути прерогативою судової, а не законодавчої влади [3]. Якщо Верховна Рада України має намір створити нові правові норми, то вона може це зробити за допомогою прийняття закону.

Деякі формалісти висували ще один аргумент на користь автентичного тлумачення Конституції України: прийнявши Конституцію, Верховна Рада фактично усунула народ України від прийняття головного документа держави й суспільства, узурпувавши таким чином владу.

Проте Конституційний Суд України у справі щодо конституційності тлумачення Верховною Радою ст. 98 Конституції України зазначив: Конституція України прийнята Верховною Радою України від імені Українського народу, який відповідно до ст. 5 Конституції України має виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні. Це право не може бути узурповане державою чи її органами. Отже, прийняття Конституції України Верховною Радою України було безпосереднім актом реалізації суверенітету народу, який лише одразу уповноважив Верховну Раду України на її прийняття [4, п. 4].

Висновок. Основною небезпекою застосування автентичного тлумачення є надання нормі зворотної сили. Конституційний Суд України вирішив дискусію з приводу автентичного тлумачення. Отже, тлумачення є прерогативою судової влади, а законодавча – може вносити правки до вже існуючого законодавства чи приймати нові закони.

1. Сліденко І.Д. Тлумачення конституцій: питання теорії і практики в контексті світового досвіду / Ігор Дмитрович Сліденко; Одес. нац. юрид. академія. – Одеса: Фенікс, 2003. – 234 с.

2. Актуальні проблеми конституційного права та державотворення: зб. наук. пр. / за заг. ред. В.М. Олуйка. – Хмельницький: Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2008, частина 1. – 356 с.

3. Козюбра М.І. Науково-практичні проблеми тлумачення законів України, роз'яснень Пленуму Верховного Суду / М.І. Козюбра // Вісник програми сприяння парламенту України. – 1997. – № 6 (28). – 16 червня.

4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 1 жовтня 1996 року «Про тлумачення статті 98 Конституції України» (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) від 11 липня 1997 року № 3-зп/1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/>

Стаття надійшла 2 березня 2011 р.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК: 34.316.624.3

Т.З. Гарасимів

ДО ПИТАННЯ МОТИВАЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТА

Висвітлено питання агресивної поведінки суб'єкта як однієї із форм девіантного відхилення, зокрема, проаналізовано мотиваційні детермінанти її формування.

Ключові слова: *агресія, девіація, особа, мотивація, поведінка.*

Освещено вопросы агрессивного поведения субъекта как одной из форм девиантного отклонения, в частности, проанализированы мотивационные детерминанты ее формирования.

Ключевые слова: *агрессия, девиация, лицо, мотивация, поведение.*

The problems of a subject's aggressive conduct as one of the forms of deviant rejection are investigated in the article, and also motivational determinants of its formation are analyzed.

Key words: *aggression, deviation, a person, motivation, conduct.*

Постановка проблеми. Агресія – форма активності суб'єкта, детермінована певними причинами, які не завжди мають усвідомлюваний характер. Мотиви будь-якої активності найчастіше пов'язані з глибинними першопричинами, тому їх важко спостерігати безпосередньо. Складність психокорекції агресивної поведінки полягає у тому, що для того, щоб розуміти мотивацію вчинку, дії або поведінки людини, практичному психологу недостатньо бути життєво досвідченим і фахово ґрудованим. Необхідно мати відповідні професійні знання рефлексивного характеру, розвинуті інтуїцію та соціально-перцептивний інтелект, що залежить від його особистісної психокорекції.

Стан дослідження. Слід відзначити, що проблеми агресивної девіантності становили в різний час науковий інтерес таких зарубіжних учених, як Р. Мертон, І. Гофман, Ф. Танненбаум, Е. Саттерленд, Е. Лемерт, Г. Беккер, Н. Смелзер, Е. Еріксон, Е. Уїлсон, Г. Салліван, А. Маслоу, А. Бандура, Ч. Ломброзо, У. Шелдон, Г. Хард, У. Пірс, П. Уїткін, У. Гоув, Х. Айзенк, А. Коен.

Метою статті є з'ясування передумов виникнення агресії з точки зору психологічної мотивації суб'єкта.

Виклад основних положень. На важливість феномена мотивації у пізнанні психічних явищ вказувало багато учених. Згідно із сучасними теоріями особистості у психології, розуміння мотивації може сприяти глибшому розумінню психіки суб'єкта в її цілісних проявах, насамперед, його актуальної поведінки, не обмежуючись пізнанням індивідуальних особливостей. Мотивація пов'язана з двома важливими механізмами психіки, що мають в основі тенденцію «до сили» – прагнення до досягнення бажаного результату, успіху, або ж бажання уникнення невдач, помилок.

Хайнц Хекхаузен визначає мотивацію як когнітивне утворення, гіпотетичні процеси, «...що пояснюють комплекс зв'язків «якщо... то...», з якими ми маємо справу у конкретній поведінковій ситуації...», а індивідуальні особливості гіпотетичного процесу називає мотивом [1, с. 38]. У психологічній науці мотив визначають як певну суб'єктивну гіпотезу для пояснення індивідуально-неповторних відмінностей, закономірностей розвитку психіки, які проявляються в актуальній діяльності суб'єктів, що відбувається в ідентичних умовах. Мотивація – більш містке поняття, що являє собою сукупність мотивів, які визначають, детермінують зміст, спрямованість та характер діяльності особистості [2, с. 113]. Вирізняють також поняття «мотивування», яке стосується раціонального пояснення самим суб'єктом будь-якої поведінки, за допомогою якої він «намагається зберегти свій статус, своє «Я», задовольнити актуалізовану потребу, виглядати кращим серед оточуючих, а нерідко і перед самим собою при здійсненні недобрих, аморальних вчинків», з метою «уникнення або зменшення психотравмуючих факторів» [2, с. 112].

Коли вивчаються проблеми агресивності, то шляхом аналізу мотивів можна віднайти взаємозв'язки між першопочатковими умовами її виникнення, конкретною ситуацією та наступною агресивною дією. Поєднанням понять «мотив» і «мотивація» можна пояснювати та прогнозувати виникнення агресивної поведінки, що є необхідним моментом у контексті пізнання внутрішніх глибинних психологічних детермінант поведінки. Якщо мотиваційний фактор задіяний на функцію прогнозування, то його розуміння є надзвичайно важливе у контексті запобігання агресивним діям.

Поняття «агресія» окреслює велику кількість різноманітних дій, які «порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини (або

групи людей), спричиняють матеріальні збитки, перешкоджають здійсненню її намірів, протидіють її інтересам або ведуть до їх знищення» [3, с. 365]. Е. Фромм відзначав, що багатозначність слова «агресія» створює плутанину у літературі, адже цим поняттям позначаються також характеристики сексуальної поведінки. Дж. Доллард визначає агресію як акт, метою якого є нанесення шкоди живому організму [1]. Тому агресія завжди має антисоціальний відтінок, і може проявлятися як у дитячій сварці, так і у війнах державного масштабу. Дж. Тедеші, Р. Сміт та Р. Броун відносять дію до категорії агресивності, якщо вона «включає в себе обмеження можливостей поведінки іншого (найбільш явно – шляхом використання влади, примусу та покарання); спостерігач сприймає дію як таку, що навмисно наносить шкоду його інтересам або інтересам об'єкта впливу (тобто як зловмисну та егоїстичну дію) незалежно від того, чи прагнув свідомо суб'єкт до нанесення шкоди; дія видається спостерігачеві як така, що суперечить нормам та є протизаконною, зокрема, якщо вона виглядає неспровокованою, образливою та неадекватною приводу, який її викликав» [1, с. 57].

На феномен агресії вчені звернули увагу ще в античні часи. Він пояснювався як вроджений потяг до зла, а також як набута форма поведінки та реакція на напружену життєву ситуацію. Ж.-Ж. Руссо, намагаючись пояснити агресивність, вбачав причиною зла та деструктивності суспільство та його устрій, а не людську природу [4, с. 486]. Згідно з його концепцією, людина народжується доброю та розумною, і якщо у ній розвиваються деструктивні нахили, то їх спричиняють насамперед негативні обставини та неадекватне виховання. Т. Гоббс вказував на необхідність дотримання соціальних норм та обмежень, щоб контролювати деструктивну людську природу, оскільки агресивні імпульси є вродженими і вони важко піддаються переорієнтації [4, с. 486]. На неминучість вродженої агресивності вказували З. Фрейд, К. Лоренц та інші учені представники психоаналітичного спрямування. На сьогодні маємо дуже багато наукових публікацій з проблеми агресії та агресивності, проте все ж недостатньо висвітлені аспекти глибиннопсихологічної детермінації агресії. Це пояснюється, очевидно, складністю та неоднозначністю цієї проблеми, яка, безумовно, потребує нових шляхів наукового дослідження та розробки практичних засад її психологічного пізнання та корекції.

Сучасні науковці на противагу вченню З. Фрейда про потяг до агресії виділяють просоціальну, конструктивну, альтруїстичну спрямованість суб'єкта, яка може виражатися, зокрема, у «мотиви допомо-

ги». Якщо агресія має на меті завдання шкоди суб'єкту, руйнації, то конструктивна допомога спрямовується на користь іншій людині. Дж. Маккоулі і Л. Берковіц поряд із феноменом агресії розглядають альтруїзм як певну поведінку заради добробуту іншої людини, без очікування будь-якої винагороди [1, с. 559].

Ми схильні вважати, що оскільки поняттям «агресія» окреслюються майже усі деструктивні тенденції, то є небезпека втратити з поля зору першопочатковий імпульс (мотив), у результаті якого відбувається руйнівна дія. Агресивні тенденції досить різноманітні, психіка у кожного суб'єкта індивідуально-неповторна, тому складність може полягати у диференціюванні агресивних проявів, що важливо враховувати при дослідженні мотивації агресії. До того ж слід розрізняти тенденцію до агресії та агресивний прояв.

Слід віддати належне сучасним науковцям, які дещо прояснили суть агресії. За їх визначенням агресивні дії розподіляються як: спрямування на руйнацію та як дії, призначені для захисту, тобто пов'язані з конструктивною метою. Проблема, на наш погляд, полягає у визначенні об'єктивних і суб'єктивних критеріїв оцінки цих дій. Адже з суб'єктивної точки зору будь-яка особа може за допомогою захисного механізму раціоналізації означити власний потяг до руйнації як захисний або такий, що має конструктивну (часто просоціальну) мету. До того ж навіть зовнішньому, об'єктивному спостерігачеві досить важко визначити деструктивну тенденцію до руйнування через її замаскованість.

Науковці виділяють наступні форми агресії: відкрита та замаскована, інтраворожа або екстраворожа; інструментальні, просоціальні та анти-соціальні форми агресії. Д. Майерс виділяє соціальну агресію, що характеризується демонстративними вибухами люті, та мовчазну, подібну до тієї, яку проявляє хижак, підкрадаючись до жертви [4]. Витоком ворожої агресії вважається злість, тому така агресія є самоціллю, а її основна мета – нанести шкоду суб'єкту. Інструментальна агресія стає засобом досягнення будь-якої позитивної мети. Ворожу агресію ще називають «гарячою», інструментальну – «холодною». Інструментальна агресія, як правило, мотивована ситуацією і може відповідати просоціальним цілям. Проте досить складно провести межу між ворожою та інструментальною агресією, оскільки ворожі наміри часто у соціальній ситуації маскуються інструментальною формою агресії, що не обов'язково виражається емоційно. Тому агресивні та неагресивні дії не варто розрізняти лише за показником наявності чи відсутності емоційної експресії (вибуху люті). Дослідник С. Фешбах поряд із ворожою та інструментальною виділяє ще

експресивну агресію, яка є невимушеним вибухом гніву та люті і має тенденцію до швидкого припинення, а детермінанта агресивності не обов'язково пов'язана з нападом (наприклад, приступи впертості у маленьких дітей) [5]. Інструментальну агресію С. Фешбах поділяє на індивідуально та соціально мотивовану.

У зв'язку з тим, що агресія завжди була глобальною проблемою психологічних досліджень і привертала увагу науковців різних психологічних шкіл і напрямів, існує декілька теорій дослідження агресії: теорія потягу (або інстинкту), соціального навчання та фрустраційна. У контексті нашого дослідження важливо відзначити, що у З. Фрейда теорія мотивації в її завершеному вигляді сформульована 1915 р. у праці «Потяги та їх долі», де внутрішній світ людини представлено як динаміку конфліктів [6]. Перша його класифікація мотивів базувалася на потребах «Я» (або «підтримки власного існування») та сексуального потягу (лібідо). Пізніше потреби «Я» були замінені на агресивні потреби (мортідо), що започаткувало існування антагоністичних потягів: до життя (лібідо) та до смерті (танатос); агресивність же розглядалася як вираження останнього.

Таким чином, З. Фрейд увів у свою теорію «потягу до смерті» самостійний агресивний тип. Він писав, що спрямування потужної агресивності всередину суб'єкта може призвести до фізичного захворювання, а стримування (подавлення) агресивних імпульсів призводить до невротизації особистості. «У випадку люті людина часто демонструє, як подавлена та спрямована всередину агресивність призводить до саморуйнування; вона часто рве на собі волосся або б'є себе по обличчю кулаками, хоча цілком очевидно, що вона віддала б перевагу спрямуванню цих дій проти когось іншого» [7, с. 16]. Поняття «комплекс Едіпа», на думку вченого, є першопочатково навантаженим агресивною тенденцією, яка спричиняється полярністю між любов'ю (ніжністю) до батьків (або одного з них) та ненавистю (агресивністю) щодо них, а водночас притаманне суб'єкту. З. Фрейд зазначав, що інстинкт самозбереження потребує агресивності, а сумління – не що інше, як переорієнтація агресії всередину самого суб'єкта. Тому у будь-якої людини існує потенційна готовність до агресії, яка у поведінці може проявлятися у примітивних (регресивних) формах [7, с. 14–15]. Ця думка підтверджується у багатьох життєвих ситуаціях (наприклад, у стосунках між дітьми вибух агресії може припинити напади з боку однолітків і таким чином сприяти закріпленню агресії як необхідної умови виживання та збереження поваги до себе). М. Кляйн висловила припущення, що у чистому вигляді агресивність не існує, обов'язково є

взаємодія між агресивними та лібідіозними тенденціями, що лише виявляється у кожного суб'єкта і в будь-якій ситуації у різних пропорціях [7, с. 14]. Психоаналітики А. Адлер та С. Шпильрейн вказували на наявність потягу до деструктивності, а В. Штекель зазначав, що ненависть як різновид агресивності є первинною, порівняно з любов'ю [7, с. 15]. К. Хорні виділяла серед типів особистості за характером агресивний, вороже налаштований до інших людей, що вважає потенційними ворогами, а навколишній світ сприймає як арену боротьби усіх проти всіх. Е. Фромм, досліджуючи типи агресії, розрізняє доброякісну агресію (тобто таку, яка сприяє адаптації до життя) та злоякісну (не пов'язану зі збереженням життя). Доброякісна агресія проявляється у самообороні як відповіді на загрозу життю, а злоякісна – у прагненні владарювати над іншими людьми, наносячи їм шкоду, знищуючи собі подібних. Французький психоаналітик Ж. Лакан наголошував на необхідності розрізнення понять агресивності та агресії [7, с. 16]. На його думку, агресія – це потенційна, екзистенційна тенденція, яка є швидше уявною, віртуальною, аніж реальною. Тому вона може і не перетворитись на агресивність як акт поведінки.

Агресія являє собою складний комплекс, до якого входять енергетичні, мотиваційні та поведінкові аспекти, проте дехто з науковців схильний спрощено ставитися до проблеми агресії. Основна увага приділяється виділенню у людському мозку «центру агресивності», на формування якого впливає спадкова чутливість нервової системи до збудників агресії та хімічний склад крові, у якому наявна велика кількість чоловічого гормону – тестостерону. Цим пояснюють той факт, що суб'єкта у стані алкогольного сп'яніння можна легше спровокувати на агресивний акт поведінки.

Виникнення агресії може визначатися такими чинниками: невинне приписування потенційному нападнику деструктивних намірів; очікування помсти за здійснену агресію; задоволення, що виникає в результаті агресії; самооцінка агресії за власними критеріями (почуття провини) та оцінка з боку оточуючих людей (нормативні цінності). Часто для виникнення агресії достатньо лише уявного припущення того, що інший суб'єкт має ворожі наміри. Такі «приписування» є здебільшого наслідком проекції власних агресивних тенденцій, які приховуються від свідомості суб'єкта, а також викликаються дією механізму «негативного переносу». За таких умов легко виникає реакція гніву як потік явної агресії, який практично неможливо зупинити. Така реакція може бути спрямована на сам об'єкт агресії (сварка, крик, тілесні ушкодження) або ж на заміщуючі об'єкти (биття посуду). Якщо пряме

вираження агресії неможливе, вона придушується, але згодом можуть мати місце її рецидиви або завуальовані прояви.

Висновки. Таким чином, агресія – це енергетика, в якій поєднуються різноспрямовані імпульси добра і зла, яку неможливо нівелювати, глобально змінити та переорієнтувати. Суб'єкт усвідомлює агресивні потяги, але не усвідомлює їх енергетичної детермінації, тому зберігається спонтанна тенденція об'єктивування її у поведінці. Агресія пов'язана з лібідними аспектами, які поряд з агресивними тенденціями супроводжують суб'єкта упродовж його життя. Психокорекція допомагає вивільнити конструктивний потенціал особистості з-під утисків агресії (руйнації) та невинного інфантилізму, який блокує наближення до ідеалу «Я». Важливо розуміти, що усвідомлене спрямування деструктивної енергетики не знімає її дієвості, однак послаблює її імперативність. Останнє відкриває можливість приєднання її до конструктивних намірів суб'єкта, що гармонізуються з реальними вчинками, спрямованими на добро та конструктивну взаємодію. За таких умов суб'єкт попереджує себе від психологічно руйнівних дій, які призводять до самотності та ускладнюють процес самореалізації. У подоланні агресії велику роль відіграє когнітивний аспект – здатність зрозуміти, об'єктивно побачити результат деструктивних учинків, а також розвиток шляхів сублімації та творчої діяльності, яка має оздоровчий ефект, сприяє особистісному зростанню та оптимізації взаємин з іншими людьми.

1. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. / Хайнц Хекхаузен; под ред. Б.М. Величковського. – М.: Педагогика, 1986. –Т. 1.

2. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека / Витис Казиса Вилюнас. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990.

3. Конюхов Н.И. Словарь-справочник практического психолога / Николай Иванович Конюхов. – Воронеж: ППО «МОДСК», 1996. – 224 с.

4. Майерс Д. Социальная психология: интенсивный курс / Дэвид Майерс; пер. с англ. – 4-е междунар. изд. – СПб.; М.: Прайм-Еврознак; Олма-Пресс, 2004. - 510 с.

5. Berkowitz L. Aggression: Its causes, consequences, and control / Leonard Berkowitz; by L. Berkowitz. – New York, McGraw-Hill, 1993. – 485 p.

6. Фрейд З. Влечения и их судьбы / Зигмунд Фрейд. – Минск: ООО «Попурри», 1997. – 606 с.

7. Психоанализ: Популярная энциклопедия / сост. научн. ред. П.С. Гуревич. – М.: Олимп, 1998.

Стаття надійшла 9 листопада 2010 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО КУЛЬТУРУ РОЗУМІННЯ ЮРИДИЧНОГО ТЕКСТУ

Зроблено спробу поглянути на загальновідому проблему – неоднакове, а часто на побутовому рівні протилежне тлумачення норм права, що призводить до суперечливості, протистоянь різних суб'єктів права, конфронтації. Актуалізується потреба вироблення науково обґрунтованих підходів до герменевтичної складової юридичної практики.

Ключові слова: *«передрозуміння», тлумачення норми, юридичний текст, юридичний символ, смислове навантаження, правовий дискурс, комунікативний процес, неоднорідність смислів.*

Сделана попытка оценить общеизвестную проблему – неодинаковую, а часто на бытовом уровне противоположную трактовку норм права, которая приводит к спору, противостояниям разных субъектов права, конфронтации. Актуализируется необходимость выработки научно обоснованных подходов к герменевтической составной юридической практики.

Ключевые слова: *«предпонимание», разъяснение нормы, юридический текст, юридический символ, смысловое наполнение, правовой дискурс, коммуникативный процесс, неоднородность смыслов.*

The article makes an attempt to settle a well-known problem that is various and very often opposite interpretation of ordinary norms of law that cause controversies, oppositions of different subjects of law, confrontations. The need in making scientific and grounded approaches to hermeneutic integral part of juridical practice is actualized.

Key words: *«preunderstanding», interpretation, norms of law, legal text, legal symbol, legal discourse, communicative process, formity of meanings, semantic loading, heterogeneity.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільне буття має кілька ознак: глобальне поглинання будь-якої інформації і глобальне обговорення подій та резонансних фактів та явищ. До цих універсалізованих часом і людьми констант додаємо одну із визначальних ознак, яка виразно простежується у буттєвому зв'язку між кожною подією на державному рівні та оцінкою її у контексті права, законодавчих вимог. Це проблема правозастосовної практики, яка пов'язана із тлумаченням

законів та нормативних актів. Якраз вони і є всеохопними, глобально-динамічними та водночас такими, що породжують різноінтерпретації, дебати, через «дисонанс смислів написаного і прийнятого» [1]. Ця проблема не нова, однак кожного разу вона постає не абстрактною ознакою демократичних процесів розвитку суспільства, а навпаки: на піку протистоянь політичних сил переростає у елемент подразнення, збурення громадської думки, а не предметної дискусії. Хоча й «право – явище інтерсуб'єктивне, результат безперервної людської комунікації, яке набуває правового значення при інтерпретації інституціоналізованих правових текстів як таких, що встановлюють права і обов'язки суб'єктів соціальної взаємодії» [2, с. 1]. Однак існують межі, про які мали б нагадувати нам традиції і цінності загальної та політичної культури. Такі спроби вже зроблені, однак недостатньо. Прогалини юридичної герменевтики позначаються, наприклад, на рівні осмислення сучасних конституційних змін на основі так званої «дискреції» (права тлумачення «букви і духу» Конституції), в результаті якого офіційний текст Основного закону зневажливо називають «писаною» Конституцією, а набір тлумачень Конституції відповідним судовим органом – «живою», «реальною» Конституцією [3, с. 6].

Потреба герменевтичного аналізу зумовлена значною мірою ускладненням комунікативних зв'язків, широким спектром використання комунікаційних систем, упровадження новітніх технологій впливу на громадську думку, використанням складних знакових систем. У зв'язку з цим стрімка непередбачувана трансформація комунікативної перцепції виникає на основі значного розриву досвіду світосприймання навколишніх подій і фактів із рівнем розвитку правових відносин.

Стан дослідження. Юридична герменевтика ґрунтується на працях філософської і соціологічної герменевтики таких учених, як М. Бахтін, Н. Бердяєв, О. Лосєв, В. Дильтей, М. Хайдегер, Х. Гадамер, П. Рікер, Л. Петражицький, Г. Зиммель, Ю. Хабермас, Г. Сковорода, П. Сорокін, О. Юркевич, П. Юркевич, Г. Шпет та ін.

Серед імен зазначених тут корифеїв різних наукових галузей є ті, які заклали основи герменевтики, праворозуміння, філософії права та ін. Однак швидкоплинне буття доводить, що як змінюється спосіб людського існування, так трансформуються і наукові засади й оцінки, якими б вони досконаліми на певному етапі розвитку не були.

Все гостріше постає проблема цілісного (інтегрального) праворозуміння, можливості існування інтегративної теорії права (юриспруденції, праворозуміння), а з ним активізується потреба правового мис-

лення, правової культури. Справа в тому, що вони спричиняють зворотну реакцію: розуміння і тлумачення. Відтак проблема починається із «генерального завдання – тлумачення права із основоустрою його буття. Тим самим робиться заявка на те, щоб визначити певну сутність – право – не шляхом відсилання до іншого суцього, але через посередництво витлумачення його буттєвої структури, якою і зумовлений правовий статус того чи іншого суцього» [4, с. 177].

Метою нашої статті є: особливості тлумачення норм права і розуміння юридичних текстів із якнайменшою похибкою від істинної його сутності.

Об'єктом дослідження є інтерпретаційна сутність правової і юридичної комунікації.

Матеріалом для дослідження стала теорія герменевтики.

Виклад основних положень. Отже, актуалізується й надалі «неосяжний горизонт посткласичного дискурсу» із несформованою досі «культурою розуміння». Проблема полягає в тому, що поки що єдиної цілісної і раціональної теорії розуміння і трактування не створено, відтак застосування принципів філософської герменевтики у галузі юридичної герменевтики може призводити до суб'єктивізму і неконтрольованості у процесі правозастосування [5].

У правовій комунікації суб'єкти інтерпретують тексти права, реалізуючи належні їм права та обов'язки. Тлумачення законів і нормативних актів становить основу правозастосовної практики. Кожний правовий і юридичний дискурс, які є різновидом інституційного дискурсу (поряд із політичним, економічним та ін.), у широкому розумінні відображають загальні особливості певного дискурсивного співтовариства, особливі умови комунікації його конкретних учасників. Юридичний дискурс трактують як текст права в динаміці, у процесі тлумачення і роз'яснення [1]. Учасниками юридичного дискурсу є, з одного боку, автор (професіонал-юрист) і, з іншого боку, реципієнт (читач). Перший створює інформаційне повідомлення, інший сприймає та інтерпретує повідомлення.

Часто через неадекватність структурування понятійного обсягу деяких лексичних одиниць виникає не наукове, а багатозначне розуміння і трактування термінів, що і створює герменевтичне «зміщення» – неоднозначне (побутове) тлумачення. Наприклад, так буває із термінами «показання» і «покази» чи «службовий» і «посадовий» та ін. Текст являє собою багатоманіття смислів, поверхневих і глибинних, авторських і читачьких. Багатоманіття смислів і значень викликані дією інтерпретативної функції, багатозначністю елементів, із яких складається текст.

Юридичний текст не є у цьому розумінні винятком. Набуває ваги «комплект технік» практичного тлумачення юридичних документів (договорів, актів, законів і ін.). Інтерпретаційна діяльність є розумінням смислу в комунікації у правовому і юридичному дискурсі, крім того, вона сприяє системному аналізу юридичної мови і мовлення. Інтерпретація текстів права розуміється як інтерпретація 1) психологічна; 2) історична; 3) філологічна. Процес інтерпретації передбачає вивчення лексико-семантичних особливостей правового чи юридичного дискурсу та професійних методів його тлумачення. Йдеться про розуміння і взаєморозуміння суб'єктів, які беруть участь у правовому чи юридичному дискурсі. У зв'язку із цим основною категорією є лінгвістичне розуміння, що існує у граматичній, стилістичній та типологічній інтерпретації.

Оскільки «не існує однієї для всіх істини», а наявна сукупність інтерпретацій, які проливають світло на численні світи розуміння (світорозуміння) і породжують особливі смисли у процесі цих інтерпретацій, то звернемося до розкриття питання не про наявність смислового багатоманіття, а до умов чи причин, які це багатоманіття породжують. Під цими умовами, за твердженням О. Юркевич, треба розуміти не лише «культурне середовище», в якому відбувається розуміння та інтерпретація (тобто, зовнішнє для процесу розуміння і інтерпретації оточення), а зумовлену цим культурним середовищем практику культивування здатності розуміти, яка породжує особливий порядок розуміння. Таким чином, йдеться про національно-культурну детермінацію і специфіку розуміння (а не про розуміння культури, як це підкреслює дослідниця) [6, с. 8].

Оскільки розуміння є предметом герменевтики, то зупинимося на її методологічних засадах, які концептуалізують розуміння правового дискурс-аналізу. Герменевтичне поле трактуємо як семантичний (змістовий) простір, у межах якого розвиваються і функціонують смислові інтерпретації фактів і явищ суспільного, у т. ч. і міжнародного життя.

Проблема трактування правового і юридичного тексту тісно переплітається із юридичною семіотикою і юридичною психологією, що, як наслідок, виникає зі зв'язку між мовою, мовленням і мисленням.

Смислове навантаження юридичних символів, їхнє семантичне дешифрування належить розпізнавати юридичній герменевтиці. Якщо юридична комунікація здійснюється через посередництво юридичних символів (семіотики), які трактуються, своєю чергою, юридичною герменевтикою через призму юридичної аксіології, то праворозуміння як всеохопне і глобально-динамічне явище формується зусиллями всіх комунікантів, які творять дискурс у процесі комунікативного акту. До

речі, усі суб'єкти (нації) привносять у нього свій вплив на всі держави і народи [5, с. 162].

О. Юркевич вперше вводить у науковий обіг термін «культура розуміння», чим передбачає «відміну» загальнотеоретичної універсалії розуміння як людської здатності, яка реалізується за однаковою схемою (але різною мірою) у кожній окремій людині, й згідно з якою єдність логіки розуміння зумовлює і єдність результату – наявність лише одного смислу. На противагу цьому, як зазначає дослідниця, – запровадження цього терміна відкриває можливості дослідження багатьох культур розуміння, які зумовлюють багатоманіття і неоднорідність смислів, проблеми міжлюдського спілкування, міжкультурної комунікації та ін. [6, с. 233].

Хайдегер трактував розуміння як екзистенціаль (фундаментальну даність, спосіб людського існування, конститутивний елемент цілісності людського буття). До умов герменевтичного розуміння, з чим ми цілком погоджуємося, відносять часову дистанцію між інтерпретатором і інтерпретованим явищем. Важче погодитися із тим, що «поки історичне явище ще живе для нас, воно не може бути правильно зрозуміле і осмислене». Такий «часовий» підхід виключає правовий міжнародний дискурс. Його розуміння формується, безперечно, спираючись на історичну традицію (за Гадамером) контактів, зв'язків. «Людське розуміння завжди занурене в історичну традицію, а, отже, воно завжди рухається в колі» [7, с. 334]. Щось інтерпретуючи, ми беремо за основу власне «передрозуміння», зумовлене системою наших очікувань, установок. Попереднє розуміння означає судження, яке вноситься до остаточної перевірки всіх предметно-визначальних моментів. Деяка установка свідомості завжди супроводжує пізнавальні акти у якості анонімних смислових горизонтів, які ніби визначають їхню спрямованість [7, с. 335].

Тому текст, правовий і юридичний дискурс у тому числі, можна розглядати як модель соціального явища, а принципи його інтерпретації – у якості методологічної парадигми.

Щоб виявити «глибинну семантику правового тексту, слід вдаватися до використання моделі інтерпретації тексту: цей процес починається із викладу інтерпретатором певної гіпотези про передбачуваний зміст тексту, а герменевтичні правила слугують інструментами перевірки такої гіпотези» [7, с. 338]. На думку дослідника, інтерпретація тексту – це діалогічна ситуація, в якій йдеться не просто про виявлення замислу мовця (об'єктивного змісту тексту), але також про висловлювання власної позиції щодо речей, явищ, які обговорюються в ньому. Всі ці характеристики супроводжують кожен соціальну дію [7, с. 338–339].

Проблема порозуміння постає через призму проблем «інтерпретації та осмислення результатів духовної діяльності людей різних культур і різних епох, їхньої взаємодії і взаємозбагачення». Тому дослідники [7] розглядають «розуміння» як «категорію культури, яка виражає цілісно-смислову сторону людського буття, духовну спільність життя людей, історичний зв'язок поколінь і епох» [7, с. 346–347].

Пізнавальна діяльність часто зводиться до розміщення чужих думок і «ніби чужих слів», що пояснюється його діалогічною природою. Сутність гуманітарного мислення – це «завжди стенограма діалогу особливого виду: складні взаємовідносини тексту (предмет вивчення і обміркування) і створюваного контексту (питального, заперечувального і т. п.), в якому реалізується пізнавальна і оцінна думка»... Це зустріч двох текстів: готового і створюваного реагуючого тексту, – відповідно, зустріч двох суб'єктів...» [7, с. 282].

Іншими словами, дух, свідомість, мислення людини постає у формі текстів у мовно-знаковому вираженні. Відтак для юридичної герменевтики це питання, з одного боку, – основа основ, а з іншого – об'єкт для перспективних пошуків концепту. Загальнометодологічними принципами у сфері юриспруденції є, по-перше, наявність розуміння (у цьому випадку правотворчості), що збігається із психічними процесами, на основі яких складалася певна соціальна дія як у самого діяча, так і в інтерпретатора; по-друге, всяке розуміння є співвіднесення даного тексту з іншими текстами, відтак «норма права в якості тексту живе лише стикуючись з іншим текстом (контекстом), а зрозуміти можна норму права лише в «точці діалогічного контакту між текстами» [5, с. 129].

Так званий «діалогічний підхід» до герменевтичних особливостей тексту, засновниками якого є Гадамер і Рікер, одночасно класифікує засадничі ідеї інтерпретації дискурсу і тут же переконує у множинності трактувань.

1. Істина тексту не пов'язана із концепцією істини як відповідності між розумінням інтерпретатора і намірами автора. Істину треба шукати не стільки у самому тексті, скільки у його сприйнятті інтерпретатором.

2. Заглиблення в історичний контекст творення тексту важливо, але воно не вичерпує повністю завдання тлумачення. Не менш важливо змусити текст «говорити» у відповідності із ситуацією інтерпретатора.

3. Констатована значна кількість неправильних трактувань тексту, проте існує більш ніж одне «правильне» тлумачення тексту. Однак тлумачення не є повністю суб'єктивним, оскільки текст сам створює межі свого розуміння.

4. Історико-лінгвістичні підходи сприяють осмисленню інтерпретатором своїх упереджень, однак ці підходи не усувають кінцево всіх упереджень. Повністю подолати свої упередження з метою розуміння тексту у відповідності до стандартів часу і місця його створення неможливо ніколи.

5. З урахуванням різниці між «значущістю» і «значенням» тексту значення не може бути повністю осягнутим, оскільки воно завжди визначається значущістю.

6. Герменевтичне коло означає, що інтерпретатор проектує певне значення на текст, а текст або підтверджує, або протистоїть цьому значенню. Проектоване значення зумовлене переконаннями інтерпретатора, його «передрозумінням» і «забобонами», тоді як текст може являти собою цілком інший від цього передрозуміння і забобонів історико-культурний горизонт.

7. Успішне тлумачення включає, за Гадамером, «злиття горизонтів», якщо одні погляди інтерпретатора продуктивні з погляду тлумачення, то інші – ні. Вирішення питання про продуктивність того чи іншого сприйняття відбувається у конкретній герменевтичній ситуації.

8. Різні погляди щодо значення тексту не завжди зводяться до єдиної точки зору, а значить треба визнати можливість різних інтерпретацій одного і того ж тексту.

9. Текст завжди випереджає наміри автора, йде далі від них [5, с. 125–127].

«У комунікативних і культурних вченнях тепер існує консенсус в тому, що значення текстів частково створюється у процесі їхньої інтерпретації». Тексти мають декілька потенціалів значення, які можуть суперечити один одному, і можуть бути відкритими для кількох різних інтерпретацій [8, с. 121]. Такою є герменевтична сутність тексту, що розкривається через вчення Феркло.

Герменевтика – це не лише філософія розуміння текстів. Згідно з В.А. Канке, у ХХ ст. культивуються дві форми філософської герменевтики: герменевтика свідомості (Шлейермахера-Дильтея) і герменевтика буття (Гадамера). Згідно з герменевтикою свідомості, розуміння – це «вживання у психологічний світ іншого, форма співпереживання (конгеніальності, психологічної родинності суб'єктів). Відповідно до герменевтики буття, розуміння є смисл людського досвіду, який реалізується у справах і мовленні індивідуумів» [9, с. 116]. Представників новітньої герменевтики свідомості цікавить не свідомість як така, а співпереживання особистостей, їхній діалог, своєрідність, унікальність цього діалогу;

герменевтиків буття цікавить діяння і мовленнєва практика. Однак такий ракурс дослідження комунікативної правової і юридичної практики ще не набув свого поширення, хоча саме у таких двояких вимірах воно (дослідження) містить перспективні змістові підходи.

Підсумовуючи, можемо зробити однозначний **висновок**: проблеми герменевтики пов'язані зі складністю розуміння правових і юридичних текстів як продуктів зі значною кількістю смислів і залежать як від автора (комунікатора), так і від комуніканта в умовах їх специфічної «соціокультурної визначеності». Оскільки, на думку дослідників, виникла проблема трактування смислу дискурсу і його розуміння, то природно передбачити: нові можливості розвитку пов'язані із послідовним дослідженням герменевтичних основ критицизму із використанням відповідних методологічних підходів у сфері гуманітарного пізнання. Відбувається усвідомлення проблеми універсальності герменевтики, наявності всюди, де «не відбувається безпосереднього розуміння, або де доводиться брати до уваги можливість непорозуміння» під час усної чи письмової комунікації вести розумний, аргументований і не заангажований на політиці діалог з метою пошуку і встановлення істини.

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://revolution.allbest.ru>.
2. Поляков А.В. Российский правовой дискурс и идея коммуникации: учеб. пособие / А.В. Поляков. – СПб., 2008. – С. 1.
3. Мусіяка В. Будь-яка влада – результат узурпації? / В. Мусіяка // Дзеркало тижня. – 2010. – № 40 (820). – 30 жовтня. – С. 6.
4. Стовба А.В. Вернер Майхофер: «от бытия и времени» к «праву и бытию» / А.В. Стовба // Российский ежегодник теории права. – 2008. – № 1. – С. 175–186.
5. Мережко А.А. Введение в философию международного права. Гносеология международного права / Александр Александрович Мережко. – К.: Юстиниан, 2002. – 192 с.
6. Юркевич Е.Н. Герменевтические идеи в восточнославянской философской традиции. – Х.: Изд-во ХНУ им. В.Н. Каразина, 2002. – 254 с.
7. Коршунов А.М. Диалектика социального познания / А.М. Коршунов, В.В. Мантатов. – М.: Политиздат, 1988. – 382 с.
8. Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. История и метод / Л.Дж. Филлипс, М.В. Йоргенсен; пер. с англ. – Х.: изд. Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.
9. Horn Dieter. Rechtssprache und Kommunikation: Grundlegung einer semantischen Kommunikationstheorie / Dieter Horn. – Berlin: Duncker & Humblot.

Стаття надійшла 22 грудня 2010 р.

КОНОТАЦІЯ У ПРАВІ

З'ясовується можливість і доцільність застосування методу конотації у праві; обґрунтовується присутність конотативності у мові права. Подано вузьке і широке розуміння конотації у праві.

Ключові слова: денотація, значення, конотація, право, семантика, символічний дискурс, функціональність.

Выясняется возможность и целесообразность применения метода коннотации в праве; доказывается присутствие коннотативности в языке права. Подано узкое и широкое понимание коннотации в праве.

Ключевые слова: денотация, значение, коннотация, право, семантика, символический дискурс, функциональность.

It's turned out, that application of connotative method in a law is possibility and expedience; it is proved, that a connotation exists in the language of law. Narrow and wide understanding of connotation in a law is given in this article.

Key words: denotation, valuation, connotation, law, semantics, symbolic discourse, functionality.

Постановка проблеми. Сприйняття права як певної структурної моделі комунікації передбачає наявність двох супутніх процесів омовлення правової реальності – денотації та конотації, що відтворюють співвідношення між знаком і його референтом. Денотацію трактують як певне або буквальне значення знаку; конотація вказує на його соціокультурні та особистісні асоціації (ідеологічні, емоційні і т. д.). Ми трактуємо денотацію у праві як процес закладення у право-знаки тих значень, що відображають предмети, дії, події або явища об'єктивної дійсності та утворюють понятійну сутність, з якою даний знак співвідноситься як символ із об'єктом означування. Про денотацію (що передбачає називання одним знаком одного об'єкта) йдеться, коли маємо справу з конкретним правоприпадком, якщо ж говоримо про нормативно-правовий знак (як результат узагальнення), слід розуміти, що цей знак є результатом десигнації (знакове відтворення родового поняття, тобто цілого класу

однорідних об'єктів). Так, десигнатом у праві є вся правова реальність, відтворена в узагальнених поняттях (наприклад, називання у правовій нормі злочину як такого без уточнення), а денотатом – конкретний право-випадок.

Якщо денотація (або десигнація) є омовленням буквального (або узагальненого) значення право-знаку, то конотація передбачає відтворення основних семантичних функцій цього знаку.

Стан дослідження. Питання конотації у праві не досліджував ніхто із філософів, лінгвістів, юристів чи інших фахівців, яких могла би зацікавити сфера семіотики права. Однак конотацію неодмінно згадують науковці-семіотики з інших галузей знань. У. Еко досліджував конотацію в архітектурі [1, с. 216–217]; Ю.С. Степанов вказує конотативність як ознаку одного із трьох вимірів мови – семантики – в контексті семіотичних проблем лінгвістики, філософії та мистецтва [2, с. 9–92]; О. Шейгал використовує конотативне маркування у комплексному аналізі семіотики політичного дискурсу [3, с. 104–108]; Л.Г. Бергер звертався до конотації у дослідженні просторового образу світу в структурі художнього стилю [4]; А. Белий у своєму есе «Магія слів» також описував сам процес мовленнєвого означування реальності, хоча і не називаючи його конотацією [5, с. 131–142]; Ю. Лотман аналізував принцип скріплення слова з річчю, знаку з позазнаковим світом, визначаючи при цьому основною функцією семантики змістову інтерпретацію семіотичних моделей, що зберігаються в пам'яті певної культури [6]; до посередництва пам'яті в символічному універсумі вдавався й А.І. Макаров, розглядаючи роль права у подоланні минулого [7]; В.П. Кретов фокусує увагу на смислових зв'язках свідомості, що можуть опредмечуватися у процесі пізнання в речі, які оточують людину [8].

Спираючись на праці цих та інших учених із різних наукових галузей, ми ставимо собі за мету з'ясувати можливість і доцільність застосування методу конотації у праві.

Виклад основних положень. Вичерпних визначень поняття «конотація» не подає ніхто зі згадуваних дослідників; немає його також у філософських, психологічних, тим більше юридичних словниках. Натомість у Словнику літературознавчих термінів зазначено: «конотація (лат. cum, con – разом, notare – відмічати, позначати) – додаткове до основного, денотативного (денотат); значення знака, що містить інформацію про експресивну силу та оцінку вартість даного

знака, а також емоції та волевиявлення, що супроводжують його використання» [9]. Схоже визначення дає Вікіпедія: «Конотація – сумарне чи тотальне значення слова, як описове, так і емоційне. У лінгвістиці використовується для опису супутнього емоційно-експресивного значення мовної одиниці, пов’язаного та доповнюючого описове значення. У філософії та логіці використовується у дещо вужчому значенні, а саме конотацією терміну є набір властивостей, що їх посідають усі об’єкти із розширення терміну (множини об’єктів, які він описує)» [10].

Зважаючи на те, що конотативними вважають значення слів із пестливо-зменшувальною (демініутивною) та згрубіло-збільшувальною (аугментативною) семантикою [9], деякі науковці, особливо філологи, схильні обстоювати позицію, що мова права не може бути конотативною. На їхню думку, «тексти офіційних документів мають певні спільні ознаки з науковими: це сухість, логічність, лаконічність, об’єктивність, яскраво виражена формаліше, *відсутність конотативності* [курсив наш – О.Б.] та неідіоматичність» [11, с. 48]. Однак, згідно з принципами, які сформулювала дослідниця функціональної стилістики Н.М. Разінкіна [12, с. 93], офіційно-документальний стиль є гармонійним, впорядкованим, єдиним цілим, яке характеризується певною неоднорідністю. Ця неоднорідність, на її думку, проявляється у сукупності таких ознак, як жанровість, чинник комуніканта, сфера використання документів.

Що стосується сфери права, то його функціональна стилістика загалом вписується в означену схему неоднорідності. Навіть така ознака, як жанровість, що, на перший погляд, властива тільки творам мистецтва, проявляється у мові прав як своєрідний спосіб, стиль, манера викладу тексту, сукупність прийомів тощо. Жанри, що у мистецтві набувають одних форм (нарис, репортаж, коментар, есе та інше – у журналістиці; епос, лірика, драма – у літературі; блюз, джаз, кантрі, рок, поп, народний, класичний стиль тощо – у музиці; комедія, бойовик, вестерн, детектив, мелодрама – у кіно і т. д.), у мові права проявляються як нормативно-правові акти (закони та підзаконні, серед яких, наприклад, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, накази міністерств та відомств, рішення суду тощо). Але на відміну від мистецтва жанр (тобто стиль) правового тексту має бути побудований тільки у словесній формі за певними правилами державної мови країни, волевиявлення якої він відображає, має не-

сти певне змістове навантаження, що виключало би двозначність чи варіативність тлумачення.

Мова права вирізняється абсолютною функціональністю, зорієнтованою виключно на сферу правовідносин. А вже будучи вираженим такою функціональною, уніфікованою мовою, право стає «невідворотно антикритичним і антидіалектичним», як зазначає Г. Маркузе [13, с. 127].

Крім цього, мову права можна вважати закритою, тобто такою, що «не показує і не пояснює, а доводить до відома рішення, позицію, наказ; і там, де вона визначає, визначення стає «відокремленням добра від зла»; вона беззаперечно встановлює праве і неправе, утверджує одну цінність як основу іншої». Таку мову Г. Маркузе називає «ритуально-авторитарною», суть якої полягає «в альтернативних техніках маніпулювання і контролю» [13, с. 134]. Причому, зауважимо, мова права не лише відображає ці форми контролю, а й сама стає інструментом контролю. Маркузе навіть пропонує засоби, за допомогою яких здійснюється мовленнєвий контроль – «скорочення мовленнєвих форм і символів рефлексії, абстрагування, розвиток і суперечливість...» [13, с. 134–135]. Тобто, мова права має бути небагатослівною, чітко стилізованою, право-символічною, конкретною, статичною і неваріативною. Це, зі свого боку, забезпечить правильне розуміння змісту права і сприйняття його як регулятора правової поведінки.

Варто врахувати ще одну особливість мови права – вона є термінологічною. Процес термінологізації права неминучий та обов'язковий, адже специфіка застосування право-норм вимагає перетворення слів живого мовлення, що побутує у соціумі, на правові терміни, що «обслуговують» виключно сферу правовідносин, відтворюють чітко окреслені специфічні аспекти права. Філософсько-правове трактування поняття «термін» можливе через сприйняття його не лише в граматичному і формально-логічному, а й у матеріальному значенні. Йдеться про дослівне сприйняття омонімічного перекладу слова «термін» (лат. – *terminalus* від *terminus*) як «межа», «закінчення», «обмеження», де правовий термін покликаний не лише відображати й називати специфіку правового поля і правових відносин, а й установлювати чіткі межі дій і вчинків право-споживача з метою регулювання його правової поведінки.

Термін – це своєрідний мовленнєвий прояв, певна пропозиційно-функційна функція [14, с. 228], що відтворює річ, факт, явище, дію чи

подію (або групу цих феноменів). Усі «терміни наділені значеннями в модусі денотації (екстенсії) ... та конотації (інтенсії)» [14, с. 229]. Оскільки нас у даному випадку більше цікавить конотативний аспект, то, додержуючи антологічної позиції семіотиків, зауважимо, що традиційно функціональна сутність терміну полягає у вказуванні на ту властивість названого об'єкта (речі, факту, явища, дії чи події), що стосується саме конотації (інтенціоналу) терміна. Тут конотація – це означення певних властивостей, характеристик змісту відтвореного в терміні об'єкта. У цьому контексті можна сказати, що конотацією терміну «злочин» є набір ознак, властивих усім суспільно небезпечним діям (чи бездіянню), що передбачені кримінальним законодавством.

При цьому доречним є зауваження філологів, що «конотативність властива компонентам термінів-словосполучень, а не значенню» [15, с. 215]. Цього висновку дійшла Ю.В. Теглівець, вивчаючи такий компонент значення слів, як сема (сема – диференціальна семантична ознака, що проявляється у зіставленні значень різних слів [16, с. 347]: наприклад, слова «добро» і «зло» різняться семою заперечення). Процедура виокремлення сем у значенні слів називається компонентним аналізом (який дає можливість виявляти так звані семантичні поля) і здійснюється шляхом побудови бінарних опозицій як універсального засобу раціонального опису світу, коли одночасно розглядаються два протилежні поняття (до речі, саме бінарність є однією з перманентних ознак сфери правовідносин, де право реалізується у правомірній та протиправній поведінці соціальних суб'єктів).

Структурування право-понять за семами могло би стати початком створення ідеографічного юридичного словника, в якому можна було б дізнатися все про будь-яке значення (наприклад, коли знаєш зміст, значення певного об'єкта, але не знаєш його термінологічного відповідника, тоді ідеографічний словник – найбільш надійний порадник, яким терміном можна висловити певне значення). І саме конотативність мови права у цьому випадку відіграла б основну роль.

Крім семічного (похідне від «сема») підходу до означення термінів, Ю.В. Теглівець вважає, що високу інформативність термінологічної лексики зумовлює низка ознак [15, с. 216], серед яких, на нашу думку, визначальними є функціональність (ідеться про те, що терміни мають не лише номінативну, а й дефінітивну функцію, за до-

помогою якої можна точніше відобразити зміст поняття, виділити ті ознаки, які дозволяють розмежувати одне поняття від іншого та поставити його в певний класифікаційний ряд) і наявність складених назв (продуктивність багатослівних термінів у різних сферах сучасної української літературної мови, зокрема у сфері права, робить актуальним питання про межі складеного спеціального найменування, здатність певної вербальної конструкції виступати цілісним позначенням). Обидві названі ознаки є конотативними, а для сфери побутування мови права вони стали визначальними: функціональна дефінітивність (визначеність) і складеність (неоднослівність) юридичної термінології відносять мову права до спеціального типу мовлення.

Другою ознакою, що відображає неоднорідність офіційно-документального стилю (за вже згадуваною Н.М. Разінкіною [12, с. 93]), до якого, на нашу думку, належать і мова права, є чинник комуніканта. Сфера правовідносин вирізняється з-поміж інших комунікативних середовищ, адже і адресат і адресант, з одного боку, є абстрактними, еталонними носіями мови, а з іншого – конкретними індивідами. Абстрактність полягає в тому, що говорити про право-творця в однині можна хіба що в узагальненому розумінні об'єднаного прообразу особи – представника того колегіального органу, який створив певний документ (якщо говоримо про творця закону, маємо на увазі народних депутатів, якщо про постанову Кабінету Міністрів – осіб із його складу, якщо про рішення міської ради народних депутатів – саме цих представників місцевої громади і так далі). Навіть механізм прийняття одноосібних нормативно-правових документів (скажімо, указів Президента чи наказів ректора університету) чітко регулюється нормами попередньо прийнятих юрисдикційно вищих правових актів. У цьому випадку конотативність право-творця проявляється у характеристиках того нормативного акта, який він (знову ж таки наголосимо, що в даному випадку це узагальнений, безособовий займенник) прийняв. Тому розрізняють законотворця і нормотворця – поняття, конотативність яких розкривається в контексті розуміння всієї сукупності функціональних ознак результатів, відповідно, законотворчості та нормотворення. Крім того, що право-творець є поняттям конотативно абстрактним, він є ще й еталонним: функціональна стилістика його діяльності обов'язково враховує екстралінгвістичні (позамовні) чинники та їх вплив на

функції мови права, додержуючи при цьому точного зразка установленої нормативності й водночас будучи мірилом для подальшого правотворення.

Аналогічно абстрактним та еталонним є значення поняття право-споживача. Норми права як результат адресного звернення право-творця бачать не конкретного адресата (особу), а знову ж таки узагальненого соціального суб'єкта (всезагальність є однією з основних ознак норм права, бо вони стосуються всіх громадян, осіб без громадянства, іноземців, які перебувають на території країни, що прийняла ці норми). Конотативність (функціональне значення, а радше – призначення) право-споживача полягає в обов'язковості розуміння і сприйняття ним звернених до нього норм права; саме право-споживач розкриває функціональний зміст поняття «право-розуміння». Конотація право-споживача – це наближення до розкриття ідентичності замислу право-творця, законодавця; конструювання моделей трактування право-норм у процесі продукування правової поведінки. Причому рівень наближеності змісту, закладеного у «текст» права автором (знову це збірна поняття), і змісту, інтерпретованого учасниками правовідносин (також узагальнена дефініція), визначається злиттям двох «горизонтів» право-розуміння. Чим ближчі за своєю соціокультурною основою їхні позиції, тим ширший «спільний горизонт» і адекватніше розуміння [17, с. 312].

Тобто згадуваний попередньо чинник комуніканта в нашому випадку означає наявність активних учасників правової комунікації в межах вектору «право-творець – право-сприймач». Тут комунікація передбачає насамперед готовність до взаємопорозуміння і взаємонавчання, що веде до можливого коригування першопочаткових поглядів: правова комунікація, що включає когнітивну функцію право-мовлення, орієнтована на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння авторів право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правомірність.

Третя ознака, що доводить дотичність характеристики конотативності до офіційно-документального стилю загалом і мови права зокрема, як ми вже зазначали, – це сфера використання документів [12, с. 93]. Ця ознака тісно пов'язана з першою, адже стосовно нормативно-правових актів сфера використання залежить від авторства: якщо це закон, то його юрисдикція поширюється на

всіх громадян держави, якщо наказ міністерства чи відомства – на підвідомчих працівників, якщо розпорядження органів місцевої влади – на жителів цього регіону і т. д. І тут конотація також має важливе значення, бо конотативність мови медичного права не буде зрозумілою (а навіть якщо і зрозуміло, то не стосуватиметься), скажімо, для приватних підприємців чи шахтарів, а нормативне регулювання діяльності адміністративних органів – для медиків чи моряків. Функціональна стилістика, про яку ми згадували раніше, демонструє конотацію у праві як культурно-історичне і до певної міри навіть психосоціальне явище [18, с. 31]. Конотація правових терміно-понять може змінюватися зі зміною культурного тла, може бути різною в різних культурно-соціальних середовищах, іноді мати індивідуально-психологічну специфіку, бути специфічно значущою для конкретного адресата. Тобто залежно від того, хто сприймає ці терміно-поняття, їхні означувані характеристики можуть по-різному проявлятися або, навпаки, нівелюватися. Так, дещо по-різному оцінять поняття «купівля-продаж» ринковий продавець (для нього важливий збут товару), оптовий покупець (крім великої партії товару, його цікавить нижча, ніж роздрібна, ціна), нотаріус (який завірятиме відповідний договір), суддя (який розглядатиме справу про порушення умов угоди кимось із учасників правовідносин), обидві сторони купівлі-продажу (залежно від того, що було предметом цього процесу – земля, нерухомість, цінні папери, енергопостачання тощо).

Функціонування мови права можна також сприймати як «рух текстів у біполярному семіотичному полі» (за Ю. Лотманом [19, с. 596]), оскільки правовідносини якраз і є тим біполярним простором, у якому споконвічно протистоять право і не-право. Причому право і його реалізатори функціонально знаходяться з одного боку, а ті, хто ним нехтує або відверто порушує – по інший: не співпадають їхні семіотичні полюси правової культури. Саме семіотичний підхід дає можливість дослідити будь-які системи (зокрема, право-творців, право-реалізаторів, право-сприймачів) як самодостатні цілісні утворення в єдності їх іманентних характеристик, побачити взаємозалежність та взаємозумовленість опозицій (у випадку протиправної поведінки). «Семіотичний підхід дозволяє визначити загальні умови, за яких соціальна система спроможна генерувати та транслювати культурні смисли, інформацію, що є продуктом самоорганізації

соціуму. Досягнення сучасної семіотики дають можливість дослідити механізми, які дозволяють протистояти хаотизації дійсності, визначають умови збереження надбань соціуму та перспективи його подальшого розвитку» [20, с. 5].

В цьому аспекті можна говорити про конотацію права, закладену в історичній пам'яті соціуму, який зберігає певні правові образи, концепти, символи. У цьому контексті доречно згадати ейдетичну семантику (або просто ейдетику: від грецького слова «ейдос», що означає «образ»), пов'язану з образами, символами, знаками, асоціаціями. Здебільшого тут ідеться про зорові образи. У сфері правовідносин наочність (публічність, демонстративність) покарання має однозначно сильний емоційний, а отже, і функціональний вплив (від примітивного виклику страху – до асоціативного змушування переосмислення правових дій чи бездіяльності з подальшою орієнтацією їх у бік правомірності). Можливо, тому історично пам'ятними залишаються привселюдні спалювання жертв інквізиції, відрубання руки злодіям, таврування розпусних жінок і рабів. І навпаки, зовсім неасоціативними є наслідки застосування так званого «закону про сім колосків» (за яким карали за підібране на полі зерно як за розкрадання соціалістичного майна) чи зрада народу (за яку розстрілювали без суду і слідства): коли виконання вироку було прихованим, іноді навіть невідомим до моменту виконання для самого звинуваченого. Єдина асоціація з тими подіями – безслідне зникнення «винних». На основі таких прикладів формується символічний правовий універсум нації, народу, держави.

Автори праці «Соціальне конструювання реальності» П. Бергер і Т. Лукман розуміють символічний універсум «як матрицю всіх соціально об'єктивованих і суб'єктивно реальних значень»; історичне суспільство, як і індивідуальну біографію, вони розглядають як «явища, що відбуваються в межах символічного універсуму» [21, с. 158]. Загалом, на думку цих дослідників, символічні універсуми – це соціально-історичні продукти, і щоб зрозуміти їх значення, треба зрозуміти історію їх створення. Тобто джерела символічного універсуму (у тому числі й правового) закорінені у свідомості людини у формі образно-функціонального означення предметів, явищ, дій, подій із реальності.

«Людина живе віднині не лише у фізичному, а й у символічному універсумі. Мова, міф, мистецтво, релігія [право – додамо ми] – частини цього універсуму, ті різні нитки, з яких

сплітається символічна сітка, складна тканина людського досвіду...» – підсумовує Касієрові міркування про символічний характер феномену людської культури П.В. Кретов [8]. За такого підходу конотація права дає змогу конституювати у свідомості логіко-змістові вербальні конструкції, що відтворюють правову реальність. Тобто конотацією права можна вважати процес продуктивного відтворення семантичного значення реальних предметів, що у сукупності створюють певне перцептивне поле функціонування правової комунікації та передбачення тенденцій розвитку права як основи соціокультурної життєдіяльності людини.

При цьому «символічні конотації називаються функціональними не метафорично, оскільки вони повідомляють про можливість використання предмета, що виходить за межі його вузького значення» [1, с. 217]. Конотативне значення правових норм розкривається через функціональність їх комунікативного призначення, зокрема у контексті реалізації таких функцій мови права, як: *комунікативна* (називання, позначення предметів, явищ, подій, властивостей правової реальності, що забезпечує обмін правовою інформацією і створює своєрідний правовий інформаційний простір); *рефлексивна* (відображення стану правового поля, вираження певних характерних його властивостей, відтворення картини правової реальності); *психологічна* (означає, що закон є результатом мислення, інтелекту, волі, емоційної системи соціального суб'єкта); *уніфікаційна* (зведення правових норм до єдиної форми, системи, що забезпечує йому об'єктивність при регулюванні правової поведінки соціальних суб'єктів); *екзистенціальна* (безпосередньо пов'язана із буттям, існуванням соціального суб'єкта у правовому полі, це свого роду протиставлення соціального суб'єкта правовому оточенню); *антропоцентрична* (визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю); *статична* (означає збереження стану термінологічної рівноваги; запровадження і необхідність додержання так званого юридичного термінологічного етикету); *еволюційна* (пов'язана з безперервністю, поступовістю розвитку правового поля і відображає якісні зміни, що відбуваються в ньому); *волютативна* (означає спонукальність до виконання всіх зазначених у законі правових норм, першопочтовх до формування правового мислення через своєрідний примус виконання правових зобов'язань). Іншими словами, конотація права – це відтворення (омовлення) основних його функцій, закладених у мові.

Аналізуючи конотативне маркування сфери політики, О. Шейгал вдало адаптує теорію Х. Ласвела, виділяючи два пласти знаків, текстів і подій: перший («чудесний») об'єднує гімни, прапори, урочисті церемонії, національних героїв і т. д.; другий («символи віри») – конституції, хартії, офіційні декларації тощо [3, с. 105]. Тобто право, попри всю його «черствість», уособлює низку оцінювальних, емотивних конотацій. При цьому необхідно зауважити, що правові конотації завжди мають груповий характер, вони базуються на групових цінностях і стереотипах.

Висновки. Отже, конотативність у праві присутня, попри відверті заперечення лінгвістів, які вважають, що мова права не може бути емотивною, оцінною, експресивною. Конотація у праві передбачає відтворення загальнолюдських ціннісних орієнтацій – рівності, справедливості, гуманізму, демократизму тощо – завдяки пропозиціонально-функціональній стилістиці мовленнєвих засобів, які завдяки повторюваності їх використання стають «ритуально-авторитарними» (за Г. Маркузе). У вузькому значенні конотація права – це означення певних властивостей, характеристик змісту, відтвореного в терміні об'єкта правовідносин. У широкому значенні конотація права – це механізм створення символічного універсуму, вербального відображення і семантичного конституювання предметів правової реальності, що у сукупності створюють певне перцептивне поле функціонування правової комунікації та передбачення тенденцій розвитку права як основи соціокультурної життєдіяльності людини у біполярному семиотичному полі з урахуванням культурно-соціального середовища та індивідуально-психологічної специфіки конкретного адресата.

1. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко; пер. с итал. В. Резник и А. Погоняйло. – СПб.: Симпозиум, 2006. – 544 с.

2. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Ю.С. Степанов; отв. ред. В.Н. Нерознак. – изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 336 с.

3. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса / Е.И. Шейгал. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 326 с.

4. Бергер Л.Г. Пространственный образ мира в структуре художественного стиля: дис. ... кандидата филос. наук: 09.00.04 / Л.Г. Бергер. – М., 1994. – 166 с.

5. Белый А. Символизм как миропонимание / А. Белый; сост., вступ. ст. и прим. Л.А. Сугай. – М.: Республика, 1994. – 528 с.
6. Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – СПб.: Искусство-СП, 2000. – 704 с.
7. Макаров А.И. Феномен надындивидуальной памяти (образы – концепты – рефлексия): монография / А.И. Макаров; науч. ред. А.А. Грякалов. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2009. – 216 с.
8. Кретов П.В. Гносеологічний аспект філософського символізму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.02 «Діалектика і методологія пізнання» / П.В. Кретов. – О., 2000. – 20 с.
9. Словник літературознавчих термінів: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrlit.vn.ua/info/dict/619yl.html.
10. Конотація // Вільна енциклопедія: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Конотація.
11. Саенко Л.Н. О структурно-семантических особенностях юридических документов / Л.Н. Саенко // Вестник Киевского университета. Романо-герм. фил. – Вып. 24. – К.: Лыбидь, 1990. – С. 47–49.
12. Разинкина И.М. Функциональная стилистика / И.М. Разинкина. – М.: Высшая школа, 1989. – 180 с.
13. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе. – М.: REFL-book, 1994. – 368 с.
14. Льюис К.И. Модусы значения // Семиотика: Антология / сост. Ю.С. Степанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с.
15. Теглівець Ю.В. Конотативність термінів із семою «вода» / Ю.В. Теглівець // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. – Вип. 4; відп. ред. Л.О. Симоненко. – К., 2005. – С. 215–217.
16. Новиков Л.А. Сема / Л.А. Новиков // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1990. – С. 437–438.
17. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
18. Демьянков В.З. Новая книга по семиологии языка / В.З. Демьянков // НТИ. – Сер. 2. – М., 1986. – С. 31–32
19. Лотман Ю.М. Асимметрия и диалог / Ю.М. Лотман // Семиосфера. – СПб.: Искусство-СП, 2000. – 704 с.
20. Чантурія А.В. Семіотичні аспекти дослідження соціальної реальності: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / А.В. Чантурія. – Луганськ, 2006. – 174 с.
21. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.

Стаття надійшла 2 лютого 2011 р.

МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ ЯК ПРОЯВ ДЕСТРУКТИВНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Проаналізовано психологічні аспекти міжнародного тероризму, досліджено методи, що передбачають залякування нечітко визначеного кола осіб, розглянуто тероризм як прояв деструктивної правосвідомості, при цьому виявлено особливості способу мислення носіїв такого типу світосприйняття.

Ключові слова: *тероризм, нелегітимне насильство, деструктивні процеси глобалізації, деструктивна правосвідомість, психологічний вплив, об'єктивні причини тероризму, суб'єктивні причини тероризму.*

Проанализировано психологические аспекты международного терроризма, исследовано методы, которые подразумевают устрашение нечетко определенного круга людей, рассмотрено терроризм как проявление деструктивного правосознания, при этом выявлено особенности способа мышления носителей такого типа мировосприятия.

Ключевые слова: *терроризм, нелегитимное насилие, деструктивные процессы глобализации, деструктивное правосознание, психологическое влияние, объективные причины терроризма, субъективные причины терроризма.*

Psychological aspects of international terrorism are analyzed; methods of frightening vague circle of people are investigated. Terrorism is considered as a display of destructive law-consciousness, and peculiarities of the mode of thinking of such people are determined.

Key words: *terrorism, illegitimate violence, destructive process of globalization, destructive consciousness, psychological influence, objective causes of terrorism, subjective causes of terrorism.*

Постановка проблеми. Насильство, застосоване при тероризмі, згідно з думками багатьох дослідників цієї проблеми, характеризується не лише жорстокістю, а й найвищим ступенем аморальності. Іншими словами, в суспільстві відбувається підриг основних регуляторів поведінки людей – моралі та права, оскільки терористичний акт вже сам собою виступає актом зневаги до існуючих морально-правових норм. Водночас правосвідомість будь-якого суспільства має низку

запобіжних заходів проти негативних впливів, спричинених терористичною діяльністю.

Стан досліджень. Аналіз наукових джерел закордонних і вітчизняних авторів, а саме: В. Антипенко, Л. Багрій-Шахматов, О. Бардін, П. Біленчук, Д. Вексман, Р. Дарендорф, А. Деменко, Ю. Іванов, Л. Моджорян, Б. Нетаньяху, В. Остроухов, О. Сахань, М. Требін, П. Уїлкінсон, Г. Яворська, С. Яценко та інших, дозволяє зробити висновок про те, що правосвідомість терориста (або групи терористів) у більшості випадків є деформованою, оскільки ними визнаються тільки їх права та вимоги. Вони позбавляють основних природних прав тих людей, проти яких здійснюється терористичний акт: права на життя, на власний світогляд, на безпеку. Терористи завдають своїми діями руйнівний вплив на суспільну та індивідуальну правосвідомість, підриваючи віру людини у правопорядок, надійність правоохоронної системи тощо.

Мета статті полягає у дослідженні терористичних методів, що передбачають залякування нечітко визначеного кола осіб, яке досягається, по-перше, надзвичайною жорстокістю, по-друге, вчиненням терористичних дій щодо випадкових, невинних людей. Новим є те, що тероризм розглядається як прояв деструктивної правосвідомості, виявляються при цьому особливості способу мислення та мотиваційні механізми носіїв такого типу світосприйняття.

Виклад основних положень. Досі явище тероризму ще не було предметом повноцінного наукового аналізу з точки зору психології. Якщо говорити широко, то осмислювати тероризм слід не лише як суспільно-політичне явище, але й як психологічне, оскільки психологія вивчає відносини між людьми, а тероризм – це певний вид взаємодії між людьми. У вузькому розумінні тероризм є одним із радикальних способів розв'язання соціального конфлікту. У такому ракурсі, розуміння явища тероризму дає змогу окреслити ефективні шляхи боротьби з ним та методи протидії, створити дієву систему засобів його подолання. Як свідчать останні події в світі, така система ще не створена. Одним із чинників, що знижують результативність боротьби з тероризмом, є відсутність чіткого його тлумачення. Зокрема, у науковій психологічній літературі не існує жодного трактування терміна «тероризм», навіть можна сказати, що не існує такого трактування тероризму, яке давало б можливість вивчати його психологічними методами та прийомами, а використовуються трактування з інших галузей суспільних наук. На наш погляд, слушною є

думка про те, що «... розмаїття форм тероризму, причин та умов, що його породжують, а також неоднаковість обставин, у яких він проявляється, обумовлюють багатоаспектність підходів щодо оцінок тероризму» [1, с. 92]. Це ускладнює спроби дослідників виробити загальноприйнятну дефініцію цього явища.

Необхідно підкреслити, що ефективність психологічного впливу на суспільство, його залякування залежить від двох груп специфічних чинників, а саме: а) масштабність, види зброї, частота терактів, якість та інші їх складники, які здатні залякати громадян; б) орієнтація на засоби масової інформації, розігрування їх з допомогою специфічного «спектаклю». Засоби масової інформації, поширюючи інформацію про тероризм і теракти, збільшують кількість об'єктів залякування. За словами англійського філософа, який працює у кримінологічному центрі Гарварда, Я. Шрайбера, сила тероризму, що став невід'ємною частиною сучасного політичного життя, корениться не в кількості та вміннях терористів, а в громадській думці. Учений стверджує, що тероризм викликає складний комплекс почуттів – ненависть, захоплення, відчай, надію та страх. Це – криве дзеркало, але з потужним підсилювачем, яким виступають мас-медіа [2, с. 369]. Газети та телебачення зробили з тероризму та злочинності справжній «університет мільйонів», всесвітнє шоу. А головне для терористів, як для більшості злочинців, – це жадова аудиторія, глядачів. Без телебачення, особливо показу терактів у прямому ефірі, у терористів не було б шансів сподіватися на здатність своїх жертв, їх родичів та частини населення висувати владі вимоги, що збігаються із вимогами самих терористів. Трансляція терористичних актів із усіма подробицями й відповідними коментарями – це своєрідна форма політичного послання, ультиматум. На конференції «Євроатлантичне товариство – товариство цінностей» у Салоніках (грудень, 2002 рік) було підкреслено, що тероризм – це діяльність недержавного актора, який завдає шкоду недержавним організаціям для нанесення шкоди державі. Терористи воюють із державою через війну з населенням без шансу стати державним лицедієм.

Отже, тероризм має публічний характер. Велика аудиторія, широкий розголос, максимальний резонанс для терористів є інколи важливішим, аніж убивство лідера держави чи взагалі наявність людських жертв. Для них є дуже важливим поширення деструктивного способу мислення у громадській та індивідуальній правосвідомості. Через це терористи посилюють свій вплив на соціум, який, своєю чергою, може здійснювати тиск на органи державного управління.

Для членів терористичної організації не завжди обов'язкове негайне виконання їх вимог (які, до речі, можуть і не одразу декларуватися) під час захоплення заручників чи після будь-якого терористичного акту. Вони цього і не очікують. Для такої організації важливіше створити атмосферу тотального страху, напруженості, пригніченості, незахищеності, деморалізувати населення, підірвати почуття безпеки й довіри до влади, що сприятиме виконанню їхніх вимог.

Щоб ґрунтовніше проаналізувати природу та сутність деструктивної правосвідомості, на нашу думку, варто звернутися до причин, що породжують тероризм. При всій умовності будь-якої класифікації видів останнього, вчені вирізняють об'єктивні та суб'єктивні причини, які викликає це соціально-політичне явище, що розкриває більші можливості для аналізу тероризму та пошуку шляхів боротьби з ним [3, с. 65–67].

Серед об'єктивних причин цього складного, суперечливого явища сучасного світу, насамперед, називають:

а) нерозв'язаність соціальних (у тому числі й територіальних, як, наприклад, конфлікт у Нагорному Карабаху між вірменами та азербайджанцями у 80-их–90-их роках ХХ сторіччя в СРСР), національних чи релігійних проблем, що мають для конкретної соціальної, національної, релігійної чи іншої групи суттєве значення, пов'язане з її самоощінокю і самосприйняттям, традиціями та звичаями;

б) війна або військовий конфлікт, у межах якого терористичні акти стають частиною воєнних дій (Чеченська війна в Росії);

в) наявність країн чи соціальних, національних, релігійних або інших груп, що відрізняються від своїх близьких і далеких сусідів високим рівнем матеріального добробуту й культури, і, відповідно до політичної, економічної та військової могутності або інших можливостей диктують свою волю іншим країнам чи соціальним групам (відносини США з деякими країнами світу, наприклад, з Іраком);

г) існування таємних і напівтаємних організацій, зокрема релігійних, сектантських (наприклад, секта в Японії «АУМ Сінріке»), які наділяють себе магічними та месіанськими здібностями, виробляють єдино правильне, на їх переконання, вчення порятунку людства, докорінного покращення його життя, створення ладу загального добра, справедливості та добробуту або вічного порятунку душі тощо;

ґ) невирішеність економічних і фінансових питань, падіння життєвого рівня, стан психологічного дискомфорту, тривоги й безвихідності, загострене почуття соціальної справедливості, незахищеності;

д) слабкість державної влади, її установ та інститутів, нездатність правоохоронних органів вчасно виявляти і знешкоджувати терористів та тих, хто готує терористичні акти;

е) порушення прав і свобод людини та громадянина, представників певної соціальної, національної чи релігійної групи, принизливе, зневажливе ставлення до них, нежиття необхідних заходів для їх економічного та духовного розвитку;

є) відносна доступність бойового потенціалу тощо.

Серед суб'єктивних причин, що породжують сучасний тероризм, найбільш актуальними вважаються:

а) наявність визнаних (можливо, частково виправданих чи обґрунтованих) владних намагань окремих осіб (наприклад, Усама Бен Ладен), груп чи організацій (прибічники радикального ісламського фундаменталізму), соціальних спільнот, коли їх намагання вступають у конфлікт із соціальною, релігійною, національною чи іншою групою, нормами моралі та права, що перешкоджають реалізації відповідних намагань;

б) свідомий вибір терористичного насильства для масової пропаганди своїх намагань і якнайбільш ефективної зброї в боротьбі за владу з опонентом (політика більшовицької влади за часів встановлення соціалістичного ладу після Жовтневого перевороту 1917 р., діяльність єврейських екстремістських груп «Штерн» та «Ірнун» у визвольній боротьбі з протекторатом Великобританії в Палестині й завоювання політичної незалежності та визнання держави Ізраїль);

в) підтримуюче, позитивне ставлення до терористів їх соціального оточення, населення, окремих груп; посилення впливу неформальних норм, що криміналізують суспільні відносини, при яких закон перестає забезпечувати необхідний рівень соціального захисту значної частини населення;

г) зміна понять про порядок і справедливість, утвердження принципів поведінки, в межах яких насильство стає «законним» засобом досягнення політичних та інших цілей (так званий судовий терор, опричина за часів Івана Грозного на Русі; судові процеси 1934–1954 рр. у СРСР над «ворогами народу»; диктатура чорних полковників у Греції, за часів дії якої страчено близько 60 тис. осіб в середині 60-х років ХХ ст.; у 70-ті роки минулого століття під час керівництва КНР Мао Цзедуну знищено понад 50 млн. громадян; у 80-ті роки в Чилі при Піночеті – близько 30-ти тис. осіб і в ті ж роки в Камбоджі при Пол Поті – 7 млн. населення країни тощо);

г) звернення до духовної спадщини політичних, релігійних та інших організацій екстремістської спрямованості, у яких культ сили та зброї вважається обов'язковим елементом побуту і способу життя (як це відбувалося у фашистській Німеччині за часів правління А. Гітлера);

д) усвідомлення себе окремими національними та релігійними спільнотами, як пригноблених, позбавлених прав і свобод, відчуття ними необхідності захисту будь-якими засобами;

е) створення образу ворога, що стає об'єднувальним підґрунтям для осіб, схильних до екстремістських дій;

є) бажання продемонструвати іншій соціальній, національній, релігійній групі свою перевагу й одночасно залякати її, руйнування історичних, культурних, моральних, гуманістичних цінностей тощо.

Таким чином, можемо стверджувати, що у терориста (або групи) виникає «особливий» тип правосвідомості, який передбачає визнання тільки власних прав і нехтування правами інших. Правосвідомість терориста сконцентрована не на правових, а на деструктивних методах вирішення існуючих протиріч. Як зазначає український дослідник В.В. Остроухов, тероризм, як специфічний різновид соціальної дії насильства, однією з передумов свого існування має суттєву трансформацію морально-світоглядних чинників суспільної та індивідуальної свідомості. Сутність цієї трансформації виявляється в необґрунтованому розширеному уявленні про застосування насильства з боку влади, у зміні світогляду, за яким відбувається поділ людей на «своїх» і «чужих», а також в обґрунтуванні фізичного знищення супротивників, примітивізації суспільних відносин, можливості порушення правових норм і в занедбанні загальнолюдської моралі, месіанських претензіях лідерів окремих суспільних груп [4, с. 20].

Деструктивна правосвідомість терориста містить певний алгоритм формування, який у кожному конкретному випадку має свою специфіку. Механізм терору закладено в людині дуже глибоко, він замаскований пластами мовних обґрунтувань. Найчастіше терористичними діями володіє почуття безвихідності ситуації (у яку потрапила певна меншість), психологічного дискомфорту, що підштовхує її оцінювати свій стан як драматичний. Це може бути національна меншість (як, скажімо, баски, корсиканці, бретонці, ірландці) або меншість, що поєднана за ідеологічними переконаннями або релігійними мотивами. В усіх випадках мотивація подібна: наш народ, культура, мова, віра знаходяться на межі зникнення, а оскільки ці аргументи ніхто не бере до уваги, нам залишається лише насильство.

Але й тут треба відрізнити реальність від її сприйняття. Понад 30 років тому у Великобританії виникла таємна «Бригада гніву», яка на зразок італійських «Червоних бригад» оголосила війну існуючому ладу й вчинила два десятки вибухів у публічних місцях. Через рік Скотланд-Ярдом було заарештовано весь її склад – чотирьох терористів. Але від цього тероризм не стає менш небезпечним. Достатньо пригадати секту «АУМ Сінріке»: якщо б її перша атака в токійському метро вдалася повною мірою, загинуло б 40 тисяч осіб. Як бачимо, за сучасних технологій впливу на суспільну правосвідомість невелика за чисельністю терористична група здатна дестабілізувати життя всієї країни (регіону).

В умовах постійних політико-економічних труднощів, конфліктної соціальної ситуації; відсутності обмеження пропаганди кримінальних форм поведінки у засобах масової інформації, кіно- та відеострічках, романтизація кримінального способу життя, численні сцени насильства, жорстокості на телебаченні; потурання та байдужість з боку більшості людей до проявів протиправних дій, якщо це не стосується їх особисто; зростання кількості безпритульних, економічна і фінансова криза, підвищення цін на продукти харчування та інше породжують, з одного боку, масовий депресивний стан населення, а з іншого – призводять до збоченого уявлення про припустимість агресивної чи кримінальної поведінки, особливо серед підлітків та молоді.

Сьогодні більшість засобів масової інформації прямо або опосередковано впливають на формування деструктивної правосвідомості, що в майбутньому може стати підґрунтям для кримінальних або терористичних дій. Так, підліткам 14–16 років притаманні два види кримінальної мотивації – корислива і насильницько-егоїстична, а для повнолітньої особи властиві, в основному, корисливо-егоїстичні мотиви поведінки. Причини злочинності різні, але три чверті злочинів мають ситуативно-імпульсивний характер. Отже, злочинність, як одна з ланок тероризму, це, по-перше, форма пристосування до соціальних і психологічних реалій середовища, в якому вчиняється злочин (хоча вона й засуджується суспільством за свій екстремізм), по-друге, реакція на соціально-економічні та політичні чинники, особливо в період гострих соціальних потрясінь.

Психологічним підґрунтям для деструктивної правосвідомості на індивідуальному рівні є те, що для особистості терориста характерне негативне світосприйняття, яке виникає під впливом низки чинників. Насамперед до них відносять невідповідність між образами ідеальної моделі світу і самого себе в реальній дійсності за відсутності

можливостей для самореалізації. Це протиріччя з ідеалом трансформується в суб'єктивне сприйняття особистої й соціальної неадекватності. У результаті для особистості терориста є характерною позиція: «Я хороший, а світ поганий», яка стає засобом морального самозахисту, що дозволяє виправдовувати будь-які свої деструктивні дії. Ось у такий спосіб діяльність терористів набуває характеру деструктивної самореалізації. При цьому, через заперечення світу зароджується нова концепція впевненості у своїй правоті, що зводить до мінімуму можливості позитивного впливу на терористичну групу чи окремого терориста.

Як правило, деструктивна правосвідомість виникає не тільки на підставі індивідуальних психологічних настанов, але й на ґрунті тоталітарних ідеологій, релігійних культів, у яких закладені в різних формах ксенофобські ідеї. У кінцевому ж підсумку виникають релігійні або політичні деструктивні культури як система світогляду і світосприйняття. В основі їх детермінації містяться етнопсихологічні, релігійні та класові протиріччя, пов'язані з конфліктами різних етносів, класів і конфесій. Ядро деструктивних культів становлять зазвичай щирі фанатики, готові йти на смерть заради своїх переконань, а їх участь у терористичній діяльності виступає засобом парадоксальної адаптації до реальної соціальної дійсності.

Можна із значною впевненістю стверджувати, що терористи мають доступ до багатьох досягнень сучасних наукових технологій і можуть застосовувати їх у своїх злочинних діях. Вони використовують різносторонню інформацію та можливості розгалуженої банківської системи. Залишається загроза використання ними зброї масового ураження, насамперед хімічної та бактеріологічної. Терористи розробляють або використовують вже існуючі в комунікаційному просторі сценарії застосування звичайних цивільних, відносно доступних і дешевих технологічних розробок, застосування яких з руйнівною метою можна порівняти з наслідками війни. Вони здатні вплинути на загальнонаціональний рівень свідомості та «перепрограмувати» націю на неадекватну поведінку (наприклад, викликати ненависть до окремих соціальних груп або цілих народів). Так, лише за 3 дні після вибуху федерального будинку в Оклахома-Сіті у США (у квітні 1995 р.) було здійснено 222 напади на мусульман [5, с. 16]. Деструктивна правосвідомість може поширюватися і серед пересічних громадян під впливом трагічних подій, що, своєю чергою, призводить до антисоціальної поведінки окремих осіб або цілих суспільних груп.

Природа тероризму є дивною сумішшю конспірації та прагнення до широкого висвітлення своїх дій у засобах масової інформації, щоб вони одержали якомога більший резонанс, вплинули на значну частину населення і за допомогою залякування сприяли б впливу на уряди. У цю систему вписуються й такі дії, як публікація в засобах масової інформації різного роду маніфестів, декларацій, комюніке, листівок. Усе це стає невід'ємним складником терористичних операцій.

На сучасному етапі чітко визначилися кінцеві цілі терористичних актів: а) дестабілізація становища у світі; б) докорінні зміни глобального характеру міжнародних зв'язків і відносин; в) утвердження політичного панування реакційно-расистських ідей. Можна констатувати, що терористи ведуть боротьбу одночасно у багатьох напрямках, одним із яких є намагання змінити свідомість людей, упевнити їх у тому, що нехтування мораллю, правами і свободами інших осіб вважається нормальним явищем.

Як показує аналіз терористичних акцій, останні здійснювалися здебільшого з використанням прикриття легального характеру. Сюди варто віднести дипломатичні зв'язки, різного роду контакти з політичними інститутами держав, політичними партіями та громадськими організаціями. Значну підтримку терористичні організації отримують від реакційних релігійно-політичних сил і рухів, а також мафіозно-кримінальних кланів і груп, що мають міжнародний характер.

Географія сучасного тероризму, на жаль, має тенденцію до постійного розширення. Однією з причин цього виступають соціальні протиріччя та конфлікти, викликані майновим і соціальним розшаруванням. Поки що достеменно невідомо, яким чином вплине на поведінку міжнародного тероризму світова фінансово-економічна криза, яка тільки набирає обертів, але ще Р. Дарендорф писав, що економічна нерівність і влада продовжують бути могутніми чинниками зіткнення інтересів і боротьби [6, с. 47], а Пак Хан Хун на підставі аналітичних матеріалів із 62 країн світу зробив висновок, що нерівність у доходах – найважливіша причина політичного насильства [7, с. 8].

Висновок. Отже, стає цілком очевидним, що носіями деструктивної правосвідомості найчастіше стають особи, які незадоволені своїм соціально-економічним становищем, а тому вони і є більш схильними до протиправної поведінки.

У той же час найважливіший висновок щодо аналізу деструктивної правосвідомості, як підґрунтя сучасного тероризму,

зводиться до того, що цей феномен аж ніяк не є продуктом певної етнічної або релігійної культури, а має універсальне значення. Тероризм – явище інтернаціональне, що не має ні громадянства, ні релігійної ідентичності. Йому властиво набувати різних форм: священної війни, класової боротьби, національного відродження тощо. Однак, які б зовнішні атрибути не використовував тероризм, його суть залишається антигуманною. Його стратегії дискредитують будь-яку ідею, руйнують всі шляхетні цілі, шлях терору – це завжди деградація.

На нашу думку, щоб запобігти поширенню деструктивної правосвідомості у будь-якій державі, зокрема, в Україні, необхідно активніше боротися зі злочинністю, забезпечувати правову й соціальну захищеність населення, надавати рівні можливості в отриманні освіти, медичному обслуговуванні всім верствам населення незалежно від соціального становища та етнічного походження. Держава через системи освіти та виховання повинна формувати певні цінності й настанови щодо запобігання виникненню злочинних мотивів у способі життя та поведінці громадян (особливо молоді), обмежувати пропаганду й романтизацію злочинних форм поведінки у засобах масової інформації, контролювати зміст відеопродукції.

1. Антипенко В.Ф. Зближення воєнних та терористичних форм і методів боротьби / В.Ф. Антипенко // Тероризм і боротьба з ним / під ред. А.І. Комарової, Ю.В. Землянського. – К., 2000. – Т. 19 (1). – 610 с.

2. Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – СПб.: Питер, 2002. – 640 с.

3. Деменко А.М. Причини, що породжують тероризм у сучасному суспільстві / А.М. Деменко // Соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності: зб. наук. тез (за матер. XV Харків. політолог. читань). – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2004. – С. 65–67.

4. Остроухов В.В. Філософські проблеми дослідження насильства і терору / В.В. Остроухов. – К.: Укр. центр духовної культури, 2000. – 248 с.

5. Waxman Dov. Terrorizing Democracies / Dov Waxman // The Washington Quarterly. – 2000. – Vol. 23. – № 1. – P. 11–23.

6. Darhrendorf R. The Modern Social Conflict: an Essay on the Politics of Liberty / R. Darhrendorf. – London, 1988. – 547 p.

7. Inequality and Contemporary Revolutions / ed. by M. Midlarsky. – Denver, 1986. – 498 p.

Стаття надійшла 25 січня 2011 р.

ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ПОВЕДІНКУ ЛЮДИНИ В АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

З'ясовано історичні аспекти розвитку концепції правової поведінки в античній філософії. Поведінка людини у той час розглядалась через призму розуму, свободи і відповідальності. У філософії античності відображалось двоєдине розуміння свободи: як проблеми створення соціальних інститутів, які змогли б захистити людину від порушень її прав, а також як проблеми громадянської свідомості і відповідальності людини за свою поведінку.

Ключові слова: поведінка людини, свобода, розум, відповідальність.

Исследуются исторические аспекты развития концепции правового поведения в Античной философии. Поведение человека в то время рассматривалась через призму разума, свободы и ответственности. В философии античности отражалось двуединое понимание свободы: как проблемы создания социальных институтов, которые смогли бы защитить человека от нарушений его прав, а также как проблемы гражданского сознания и ответственности человека за свое поведение.

Ключевые слова: поведение человека, свобода, разум, ответственность.

The article deals with the historical aspects of the concept of legal behavior in antique philosophy. Human behavior at those times was considered in the light of intellect, freedom and responsibility. The philosophy of antiquity included double understanding of freedom: as the problem of creation of social institutions that could protect people from violations of their rights as well as the problem of civil awareness and person's responsibility for their behavior.

Key words: human behavior, freedom, intellect, responsibility.

Постановка проблеми. У філософії Давньої Греції зустрічаються перші спроби наукового обґрунтування специфіки поведінки людини, що пов'язувалася з процесом самовдосконалення особистості, вмінням розрізняти добро і зло, розумом та почуттями, свободою, справедливістю та рівністю. Крім того, постало питання про форму-

вання у свідомості людей моральних цінностей, які б стали регулятором поведінки людини, становили основу моральних та правових норм та забезпечували соціальний порядок.

Антична філософія вважається джерелом європейського гуманізму, оскільки ця культура вперше відкрила для себе людину. Саме завдяки мислителям античної Греції було зроблено перехід до раціонально-логічного способу пізнання і пояснення навколишнього світу та суспільних явищ. Слід погодитись, що у багатоманітності форм філософсько-правових уявлень давньогрецьких мислителів можна простежити ідеї, які пізніше розвиваються і стають визначальними в європейській і світовій правовій та політичній думці. Особливо велика цінність античної політичної та правової думки полягає у тому, що вона оформилася і розвивалася як ідеологія вільних людей [1]. Тому давньогрецькій філософії властиве тлумачення права як виразника свободи, системи норм поведінки вільних і рівних людей, метою якого є належне забезпечення інтересів полісу та його членів.

Стан дослідження. Поведінка людини і правова поведінка зокрема є предметом вивчення філософії та філософії права ще з давніх часів. На перших етапах розвитку античності право існує як система норм регулювання відносин між базовими сферами життєдіяльності суспільства, що визначається натурфілософськими світоглядними орієнтаціями. Завдяки звичаєвому праву формується поняття предмета права як взаємоузгодженим сферам, формам та засобам його впливу, а також системі базових норм регулювання суспільних відносин. Право визначає критерії регулювання як правомірної, так і протиправної спочатку поведінки людини, а згодом і дії взагалі. Таким чином, звичаєве право поступово переводить право з біхевіористичного до соціально орієнтованого засобу регулювання правових відносин. Наступний рівень розвитку правовідносин часів античності характеризується розвитком софістики і риторики, а тому право стає письмово вираженим і тим самим всебічно сприяє подальшому вдосконаленню суспільних відносин на шляху взаємодії між базовими сферами життєдіяльності суспільства, врегулювання поведінки людей. Завершальний етап античності пов'язаний з розвитком первинного громадянського суспільства, на якому право поступово переходить у розряд безособових, абсолютних, космологічних за природою законів, базові елементи яких відображають гармонійні зв'язки між рівними і відповідно до цього рівноцінними елементами буття, та регулюють поведінку між ними [17]. Створення цілісної концепції правової поведінки вимагає дослі-

дження праць античних філософів, зокрема Арістотеля, Геракліта, Гомера, Демокріта, Епікура, Піфагора, Платона, Сократа, Цицерона та ін., що і стало метою нашого дослідження.

Виклад основних положень. На сьогодні немає відповіді, коли людина відчула необхідність свідомо контролювати свою поведінку. Висловлюються припущення, що об'єктивні умови існування первісного суспільства створили жорстку детермінацію поведінки, що не допускає відхилень: дії, вчинки окремої людини зумовлювались колективною волею та природними потребами [20, с. 5]. Домінуючою є думка, що перші моральні норми проявлялися в табу, які виступали як засоби приборкання тваринного в людині і корегували її поведінку. Порушник табу почувався відповідальним за свою поведінку, оскільки первісна людина не відрізняла себе від інших, а її самосвідомість проявлялася як групова самосвідомість. Страх перед невідомим в той час був одним із мотивів відповідальної поведінки, яка була детермінована взаємовідносинами людини і суспільства. Її формування пов'язане з розвитком людини як соціальної істоти, суспільних відносин, коли поведінка особи набуває суспільної значущості і тому починає регулюватися за допомогою соціальних норм [23].

Перші спроби філософського осмислення поведінки можна відшукати в творах Гомера, котрий спочатку поведінку людей, їх помилки, перемоги та поразки пояснює волею богів. Однак у пізніший період, філософ підтримує ідею людини, котра вчиняє свої дії обдумано і відповідає за свої вчинки [24, с. 10]. Слід погодитись, що в поемах Гомера існують суперечності, адже його герої моральні, борються за благо свого народу, але поряд з цим, у його творах відсутні елементи системи моральних норм, дотримання яких би вважалось критерієм моральності. Моральність у Гомера не опосередкована етичною рефлексією, зовні фіксованими нормами, а є результатом вибору, внутрішніх мук і відрізняється безпосередністю [7, с. 40]. Поведінка героїв Гомера була результатом власних рішень. Вони не відчувають відповідальності перед іншими людьми, не говорячи вже про відповідальність перед собою. З іншого боку, така поведінка була вмотивована не сумлінням, а страхом перед гнівом богів, тобто мала місце відсутність внутрішньої мотивації поведінки.

Нове обґрунтування поведінки людини з'являється у зв'язку із становленням і розвитком класичної древньогрецької полісної держави та з виникненням моральних норм і правил. Одні з перших моральних норм ми зустрічаємо у вченні Піфагора (580–500 р. до н.е.), на думку

якого після Бога слід найбільше поважати батьків і закони, підкоряючись їм за переконанням, а не зовнішньо та удавано. Закони філософ вважав великою цінністю, а законослухняність, належну поведінку людини – високою чеснотою. Найбільшим злом, за Протагором, є безвладдя, оскільки людина за своєю природою не може обійтися без керівництва і належного виховання. Метою виховання й управління має бути упорядкування індивідуальних і спільних справ, гармонізація людських відносин, оскільки порядок і симетрія прекрасні і корисні, безпорядок й асиметрія жакливі і шкідливі [1].

Геракліт (близько 554–483 рр. до н.е.) продовжив дослідження проблеми відповідності поведінки людей законам, джерелом яких є божественне начало. Поведінка людини, вважав філософ, відбувається з певною закономірністю, що тотожна необхідності – загальному закону Логосу. Обов'язок людини полягає в тому, щоб твердо знати своє місце у світовому порядку, не прагнути в ньому змін та узгоджувати своє життя і діяльність із законом Логосу: «потрібно слідувати всезагальному» [8, с. 12]. Отже, вчення Геракліта фіксує можливість вибору людиною своєї поведінки, а всі недоліки людства і все зло пояснюється відхиленням від Логосу. Цю ідею продовжив Софокл, котрий у своїй трагедії «Антигона» стверджував: «недаремно славне мовить прислів'я мудре: хто лихе вважає добрим, того вже ведуть боги на манівці безтямні, – недовго йому ждати тягарів недолі».

Протагор запропонував прогресивну і нову на свій час тезу, що людина є мірою всіх існуючих речей, як вони існують, а неіснуючих, як вони не існують. Його уточнив Демокріт (460–360 рр. до н.е.), доповнивши, що людина мудра є мірою всіх існуючих речей. Філософ стверджував, що за допомогою почуттів людина є мірою речей, що сприймаються чуттєво, а за допомогою розуму є мірою речей, що осягаються розумом. Найвищим благом людини філософ вважав блаженство, що досягається приборканням бажань і помірністю способу життя. З мудрості витікають три важливі здатності людини: приймати прекрасні рішення, безпомилково говорити і робити те, що слід. Таким чином, мудрим є той, хто не переживає про те, чого не має, але радіє тому, що має і відповідно корегує свою поведінку [4, с. 18].

Демокріт одним із перших в античній філософії звернувся до внутрішнього світу людини і заклав основи традиції в етичній думці, яка полягала в розрізненні мотиву і поведінки людини: «бути доброю людиною значить не тільки не чинити несправедливості, а й не бажати цього... Чесна й нечесна людина пізнається не лише з того, що вона

робить, а й із того, чого вона бажає». Істинно добродесний спосіб життя пов'язаний з високим рівнем самосвідомості людини: «вчись значно більше соромитися самого себе, ніж інших...». Звідси й особлива роль, яка відводиться переконанням, коли дається оцінка моральної значущості особистості, оскільки: «кращим з точки зору добродесності буде той, хто спонукається до неї внутрішнім потягом і словесним переконанням, ніж той, хто спонукається до неї законом і силою» [13].

Демокріт пов'язував активність людини із задоволенням потреб, які вважав основною рушійною силою розвитку людського суспільства. Серед потреб філософ особливо виділяв добрий стан духу. Цю потребу мислитель вважав метою життя, котра не тотожна із задоволенням, але такий стан, при якому душа живе безтурботно і спокійно, не переймаючись жодним страхом: ні страхом перед демонами, ні будь-якою іншою пристрастю. При цьому жити неморально, нерозумно, нестримано і нечесливо – означає не погано жити, а повільно вмирати [21, с. 27–29].

Велику увагу проблемі поведінки людини приділяв Сократ, який вважав, що поведінка людини визначається її душею. Тому сутність людини є не в тілі, а в душі. Це була перша спроба введення поняття «особа», ствердження того, що становлення особи є наслідком формування її душі [10, с. 22]. Сократ стверджував, що душа підпорядковує собі людські інстинкти та потреби і управляє ними, таким чином окресливши поняття свобода.

Входження знання у сферу розуму людини означає раціоналізацію сфери духа і підставу для наступної раціоналізації поведінки людини. Основні етичні поняття «добро» і «зло» як регулятори поведінки, Сократ виводив із знання, при цьому вважаючи, що добро є ознакою знання, а зло є свідчення незнання. Людина на підставі знання здобуває свободу, тобто владу над собою і своїми пристрастями, проте інколи скоює зло через незнання. Це зумовлює принцип засвоєння розумом людини морального знання і регулювання ним поведінки. Людина, яка засвоїла знання про мораль, стає морально освіченою, але тоді може діяти всупереч її приписам, що призводить до парадоксу морально освіченої людини. Тобто, набуваючи морального знання, людина водночас вільна і невільна [9, с. 102].

Переконання у Сократа тільки тоді стають міцною опорою поведінки людини, коли усвідомлюються нею як істинні, тобто зведення добродесності до знання й ототожнення її зі знанням стають формою утвердження моральної суверенності особистості. «Якщо традиційне

виховання виходило з розуміння моральних норм як установлених волею предків чи навіть самими богами, то, згідно з Сократом, ці норми перш ніж стати регуляторами поведінки людей у суспільстві повинні бути обґрунтовані з допомогою розуму людини. Не сліпе схиляння перед авторитетом, але здатність керуватися свідомо за-своєним переконанням, уміння протистояти, спираючись на істинні знання, помилковій думці інших є бажаним результатом морально-го виховання» [13].

Крім того, філософ переконував, що поняття про добро і зло лежать глибоко на дні людської свідомості, в сумлінні і дрімоті, у кожній людській індивідуальності. Сократ наголошував, що люди не дотримуються моральних норм, бо не знають їх, а без знання відмінностей між благочестям і безбожництвом, честю й безчестям, правдою і неправдою, мужністю й боягузтвом людина не може дійти до незнання й усвідомлення обов'язкових для всіх моральних правил, не може спрямовувати свої зусилля в житті на власне моральне самовдосконалення. Здатність до правильного морального вибору Сократ пов'язував з пізнанням людиною свого внутрішнього світу, усвідомленням того, що «найвищу цінність і благо складають свідоме життя, духовне здоров'я, гармонія внутрішнього світу із зовнішньою діяльністю, задоволення від моральної поведінки» [10, с. 101].

Сократ довів, що істинний філософ має жити і померти у згоді зі своїм власним сумлінням і вченням, в чому проявилась характерна риса античної філософії – мудрість і знання, і форма поведінки, і ставлення до світу. Проголошуєш моральні ідеї, сам маєш бути моральною особистістю, підтверджувати свої погляди власною поведінкою. Якщо досократівська філософія пояснювала людину та її вчинки, виходячи із світу, то Сократ пояснює дії людини її мисленням. Коли б людина слідувала природі, то не змогла б вийти за межі тих дій, які властиві тваринам. Сократ вперше відкрив творчий характер людського мислення, проте абсолютизував його, проголосивши, що загальне визначає одиничне, що в людській душі закладені поняття, які визначають всі дії і вчинки людини [18].

Відкривши у людині розум, філософ закликав «пізнати самого себе», оскільки внутрішній закон, якому підкоряється людина, відрізняється від законів природи і суспільства. Внутрішній закон піднімає людину над власною обмеженістю, спонукає думати і долучатися до всезагального духовного начала. Возвеличити, привести людину до Бога може лише активна діяльність та праця над со-

бою, що скерована розумом може забезпечити людині можливість піднятися над обмеженою людською природою та виконати свою місію [11, с. 44–48].

Ідеї Сократа розвивались і деталізувались багатьма мислителями, серед яких слід виокремити Платона, який запровадив у суспільно-політичне життя діалоги як новий метод пізнання. Через діалоги він шукав спосіб поєднання індивідуальної добродетності і суспільної справедливості, висловлюючи необхідність узгодження індивідуальної добродетності людини з її участю у політичному житті, стверджуючи потребу взаємно поступатися своїми інтересами людини і держави. Для досягнення цієї мети слід створити закони, які б регламентували індивідуальне та соціальне життя людей, однак слід пам'ятати, що надмірне звуження свободи людини має своїм наслідком розгортання деспотизму держави. Для забезпечення цієї ідеї філософ пропонує сконструювати ідеальний тип держави, в якій би соціальна реальність була солідаризована і раціонально правильна [15, с. 100–105].

Платон виправдовував стану нерівність, підкреслював роль працьовитості і зазначав, що люди розрізняються природними задатками хоча всі члени держави брати, але, бог у тих, хто здатний правити, домівив при народженні золото, і тому вони найбільш цінні, в помічників їх – срібло, а залізо і мідь – у землеробів і ремісників [16, с. 623]. Філософ вважав, що станова нерівність веде до справедливості, оскільки в поєднанні з рівноправністю забезпечує рівність по гідності і чеснотах, а отже рівновагу й благополуччя в полісі. Займатися кожному своєю справою і не втручатися в чужі є справедливим, тоді гідно живуть всі стани [2, с. 79].

Платон вважав, що людська душа складалась з трьох частин (ідеально-розумної, вольової та інстинктивно-афектної). Залежно від того, яка з цих частин домінує, залежить доля людини, спрямованість її діяльності, значення її життя. Більшість людей знаходиться у владі емоцій і пристрастей, керується в своїй поведінці егоїстичними мотивами, а не істиною, справедливістю і розумом. У Платона потреби, потяги і пристрасті утворюють «пристрасну», або «низьку» душу, котра подібна до тваринного стада і вимагає керівництва зі сторони «розумної і благородної душі» [5, с. 18]. Тому філософ прагнув до подолання егоїзму людей і досягнення єдності інтересів в суспільстві та державі [19]. Отже, ідеалізм Платона намагається пережити попередню традиційну політичну культуру, яка

супроводжується періодичними війнами, боротьбою за владу і пануванням то тиранії, то аристократичної деспотії, то демократично-го свавілля. Тому саме він значною мірою визначив долю майбутньої європейської цивілізації з її свободою і моральною відповідальністю суспільства за діяльність влади [12].

Дослідження поведінки людини безпосередньо пов'язані з вченням Арістотеля (384–322 до н. е.), який запропонував етичну концепцію, котра стала однією з найвизначніших спроб філософського осмислення сутності людини, суспільства і держави. Філософ прагнув теоретично обґрунтувати ідеал філософського знання шляхом критичного переосмислення ідейно-міфологічного розуміння світу, розробленого Платоном. Відомою є теза Арістотеля «поліс належить до природного утворення і людина є політичною твариною».

Арістотель багато уваги приділяв визначенню шляхів, які ведуть людину до досягнення блага, та дослідженню проблеми доброчесності. Філософ вважав, що доброчесність є набута, а не природжена, якість душі, оскільки свою назву етична доброчесність отримала від слова «вдача», «звичай», а тому етична доброчесність називається так за співзвучністю зі словом «звичка». Таким чином, жодна чеснота позарозумної частини душі не виникає від природи, однак, незважаючи на всю спільність доброчесності та звички, їх необхідно розрізняти. Якщо звичка формується ненавмисно, то чесноти виникають свідомо і є серединою між протилежними пристрастями. Найдосконалішою формою поведінки в такому випадку буде та, в якій схильності й афекти керуються розумом, а почуття правильно спрямовані, узгоджуються з розумом. Суперечливий характер поведінки людини закладений у її почуттях, схильностях і пристрастях. Тому моральне виховання (формування моральних чеснот) виступає як процес переборення природного, певна вправа, здійснення відповідних дій. «Тобто не знати, що за певної діяльності виникають певні моральні підвалини, може тільки той, хто глухий і сліпий». І, отже, «ми по своїй волі буваємо доброчесні чи порочні», а чесноти є прижиттєвими надбаннями людини [13].

Центральним поняття у філософії Арістотеля є доброчесність, якою володіє не кожна людина, а лише та, яка зуміла її знайти, яка активно діє. Добррозичливість має інтелектуальний та етичний компоненти: інтелектуальний виникає здебільшого шляхом навчання, а етичний завдяки звичці. За Арістотелем, людина одержує вищу насолоду не в матеріальних благах, не в почестях, не в діяльності для користі, а в

самому процесі діяльності [3, с. 305]. «Доброчесність – свідомо обраний склад душі, сутність якого полягає в оволодінні серединою щодо нас. Серединою володіють між двома видами хиб, один із яких – від перенасичення, інший – від нестачі» [3, с. 8]. Арістотель наголошував, що людина як у своїх пристрастях, так і в хибних вчинках переступає через загальноприйняте, традиційне або в бік перенасичення, або ж у бік нестачі. Доброчесна ж людина здатна знайти середину. Тому Арістотель робить висновок, що «... згідно з сутністю й поняттям, яке визначає її буття, доброчесність є володіння серединою, а з точки зору вищого блага й досконалості – володіння вершиною» [3, с. 87]. Філософ наголошував і на тому, що доброчесність людини або, навпаки, її розбещеність залежить від неї самої: «коли від нас залежить здійснити вчинок прекрасний, то від нас же – коли він ганебний. А коли від нас залежить здійснювати, таким же чином і не здійснювати, прекрасні й ганебні вчинки (і діяти так чи інакше), то це означає, як ми бачимо, бути доброчесними чи порочними, тобто від нас залежить, чи бути нам добрими, чи поганими» [3, с. 105].

Арістотель надавав виняткового значення моральному вихованню, проте не вважав, що доброчесність у людини може бути лише наслідком знань. Пізнання не може бути самоціллю, тобто набуття «знань заради знань», оскільки теоретичні знання потрібні людині для реалізації нею в житті певного ідеалу. На думку філософа, людині недостатньо лише знати про добродійність, потрібно виявити ще й наполегливість в оволодінні нею, прагнути здійснити її або «будь-яким іншим шляхом стати гарною людиною». У «Нікомаховій етиці» Арістотель виокремив таке поняття, як «моральна діяльність», під якою розумів здатність людини до розвитку її духовно-моральних сил, до вдосконалення власного життя й самореалізації. Таким чином, людина може обрати й утворити себе як моральна й розумна істота, здатна до моделювання своєї поведінки й організації способу життя з власними уявленнями про добро чи зло або згідно з обраним нею моральним ідеалом [6].

Слід погодитись, що у філософії Арістотеля об'єднуються дві антропологічні тенденції: релігійно-етична, для якої характерний розділ людини і природи, та космологічно-натуралістична, яка нерозривно пов'язувала людину зі світом. Головною відмінністю людини від тварини є здатність до інтелектуального життя, яке передбачає моральну позицію, виконання певних правил та норм, тобто усвідомлена

поведінка, на підставі сприйняття таких понять, як добро і зло, справедливість та несправедливість та ін. [19].

У подальшій грецькій філософії моральність людини відривається від її громадянського, політичного життя, що відповідним чином відображається на розумінні поведінки людини. В етичних системах скептицизму, стоїцизму та епікуреїзму людині надається значення самоцілі. Вона розкриває свої можливості і досягає блаженного стану через протиставлення, заперечення, відсутність інтересу до реального світу. Обґрунтовується, що особа може знайти щастя лише у внутрішньому спокої [7, с. 62]. Це знайшло своє відображення у творах Епікура (341–270 рр. до н.е.), котрий великого значення надавав проблемі індивідуальної свободи людини, її відповідальності за вибір своєї поведінки. Свобода розглядається ним поза необхідністю, оскільки необхідність не підлягає відповідальності, а є нещастям, однак, як продовжує філософ, немає ніякої необхідності жити з необхідністю. Визнаючи і необхідність, і випадковість, Епікур у загальних законах природи вбачав підставу свободи й щастя, оскільки ідучи за природою, людина стає вільною.

У період еллінізму виокремилась школа стоїків, котрі закликали людину уподібнитися до цілісного і впорядкованого Всесвіту, що постійно занурений в свої думки і спостереження. Людина повинна бути достойною прекрасного і гармонійного Всесвіту, жити за його законами, навчитися відмежовуватися від тривоги та хаосу життя. Поведінка людини може бути керованою завдяки тривалому і наполегливому вихованню. Вона може підкоритися розуму, не піддаватися афектам, які викликають тривогу і страх [14]. Стоїки, на відміну від Епікура, як послідовні детерміністи, вважали, що в природі немає нічого, крім необхідності. Отже, людина не вільна ні в чому, крім свого відношення до законів і сил, які її визначають. Поведінка людини, що є усвідомленою, здійсненою за власною волею уподібнює її до Бога-Логоса. Лише таку людину зовнішні сили не можуть позбавити можливості вільно приймати рішення, вона подібна до мудреця, який, розуміючи, що не в змозі змінити обставини, підкоряється долі, тоді як нерозумного доля тягне за собою [11, с. 63].

За Ціцероном існує універсальний закон природи, котрий є вічним, виявляється в здоровому глузді і стосується усіх людей, оскільки тим, кому природа дарувала розум, вона дарувала і здоровий глузд. Звідси випливає, що вона їм дарувала і закон, який є здоровим глуздом – як у веліннях, так і в заборонах [22, с. 169]. Ціцерон одним із

перших започаткував уявлення про те, що, перебуваючи під дією спільних природних законів, люди покликані бути рівними громадянами у державі. Рівність Ціцерон пов'язував із справедливістю, що розглядається як мета організації людей у державі, оскільки ніщо так не важливе, як повне розуміння того, що люди народжені для справедливості і що не на міркуваннях людей, а на природі ґрунтується право. Це стане очевидним, якщо ми заглибимось у сутність людського суспільства та зв'язки між людьми [22, с. 167]. Ціцерон вважав, що справедливість, рівність та всі інші чесноти мають моральну природу і відображаються у поведінці людей, які за своєю природою схильні любити людей, що є основою права [22, с. 174].

Висновки. Античні мислителі розглядали поведінку людини через призму того, що вона народжується вільною, при цьому свобода громадянина означала відповідальність за свою поведінку. Однак античне розуміння свободи поведінки людини не вбачало в кожній людині неповторної індивідуальності. Це була свобода абстрактна, слабо зорієнтована на інтереси людини та пізнання нею сенсу життя. Саме у філософії античності віддзеркалювалось двоєдине розуміння свободи як проблеми створення соціально-політичних інституцій, які змогли б захистити людину від зазіхань тиранії, а з іншого боку – як проблеми громадянської свідомості, відповідальності людини за свою поведінку.

1. Андрусак Т.Г. Історія політичних та правових вчень / Т.Г. Андрусак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://buklib.net/component/option,com_jbook/task/view/Itemid,99999999/catid,81/id,780/

2. Анисимов А.Л. Честь, достоинство, деловая репутация: гражданско-правовая защита / А.Л. Анисимов. – М.: Юристъ, 1994.

3. Аристотель. Сочинения: в 4-х т. / пер. с древнегреч.; общ. ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.

4. Борзенко И.М. Человечность человека: Основы современного гуманизма: учебное пособие для вузов / И.М. Борзенко, В.А. Кувакин, А.А. Кудишина; под ред. А.Г. Круглова и В.А. Кувакина. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Рос. гуманист. о-во, 2005. – 390 с.

5. Гарасимів Т.З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: монографія / Тарас Зеновійович Гарасимів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 524 с.

6. Говорун А.В. Ідеї морального виховання в античній філософії / А.В. Говорун [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu_tmnniv/2008_22/04.html

7. Гусейнов А.А. Введение в этику / А.А. Гусейнов. – М., 1985.
8. Иванов Е.А. Социальная философия для юристов. Очерк истории: учеб. пособие для студентов юридических вузов и факультетов / Е.А. Иванов. – М.: Волтерс Клівер, 2007. – 904 с.
9. Карамішева Н. Знання і розум / Н. Карамішева // Вісник львівського університету. – Філософські науки. – 2007. – Вип. 10. – С. 100–110.
10. Кессиди Ф.Х. Сократ / Ф.Х. Кессиди. – М.: Мысль, 1988. – 220 с.
11. Кириленко Г.Г. Философия / Г.Г. Кириленко, Е.В. Шевцов. – М.: Филологическое общество «Слово», ООО «Фирма «Изд-во АСТ», 1999. – 672 с.
12. Климончук С. Суспільно-політична думка стародавньої Греції про свободу і моральну відповідальність / С. Климончук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/natural/Nvu/PSF/2009_12/Klymonchuk.pdf
13. Коробейнік В.А. Проблема морального виховання та самовдосконалення особистості в античній філософії / В.А. Коробейнік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gnvp/2009_47/32.pdf
14. Коропецька О. Постановка проблеми самореалізації у філософській перспективі / О. Коропецька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/Portal/soc_gum/znpfsp/2009_14_2/14-2-11-Koropecka.pdf
15. Куманецкий К. История культуры древней Греции и Рима / К. Куманецкий. – М.: Высшая школа, 1990. – 456 с.
16. Платон. Сочинение в 3-х т. / Платон. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1.
17. Решетніченко А.В. Генеза розвитку права від протосоціуму до середньовіччя / А.В. Решетніченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Grani/2010_5/F-9.pdf
18. Розова Т. Антропологізм античного світу / Т. Розова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2009_6/6.pdf
19. Скакун І.О. Антропоцентричні аспекти в давньосхідній та античній філософській думці / І.О. Скакун [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/FilosNauk/2009/135.pdf
20. Сперанский В.И. Основания ответственности: методологический и праксиологический аспекты / В.И. Сперанский. – Новосибирск: Изд. СибГУТИ, 2003. – 69 с.
21. Хрестоматия по философии: учеб. пособие для высших учебных заведений. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.
22. Цицерон Марк Туллий. Про державу. Про закони. Про природу Богів / Марк Туллий Цицерон. – К.: Основи, 1998. – 477 с.
23. Чепульченко Т.О. Соціальна відповідальність: поняття та суть / Т.О. Чепульченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/natural/vkpi/Soc/2010_1/Chepulychenko.pdf
24. Ярхо В.Н. Проблема ответственности и внутренний мир гомеровского человека / В.Н. Ярхо // Вестник древней истории. – 1963. – № 2. – С. 3–26.

Стаття надійшла 6 січня 2011 р.

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ КУРСАНТІВ І СТУДЕНТІВ ВНЗ МВС У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Аналізується роль і місце соціально-гуманітарних дисциплін у національно-патріотичному вихованні курсантів і студентів.

Ключові слова: *виховання, патріотизм, соціально-гуманітарні дисципліни, навчальний процес, світогляд, духовність, героїзм, свобода, теорія, практика.*

Анализируется роль и место социально-гуманитарных дисциплин в национально-патриотическом воспитании курсантов и студентов.

Ключевые слова: *воспитание, патриотизм, социально-гуманитарные дисциплины, учебный процесс, мировоззрение, духовность, героизм, свобода, теория, практика.*

The role and the place of socio-humanity subjects in the process of national patriotic education of cadets and students are analyzed in the article.

Key words: *education, patriotism, training, outlook, heroism, freedom, theory, practice.*

Постановка проблеми. Розбудова суверенної демократичної України ставить перед нами надзвичайно важливе і невідкладне завдання – виховання справжнього громадянина, патріота рідної землі. Актуальність цієї проблем пов'язана, по-перше, з соціальними, морально-духовними проблемами, які хвилюють суспільство: зниження рівня моралі, агресивність молоді, наркоманія та інші недоліки, що призводять до деградації особистості та її антисуспільної поведінки. По-друге, з метою протистояння цим негативним явищам у суспільстві повинна формуватись та протилежна сила, яка своєю ідейністю, духовністю і патріотизмом здатна не тільки протистояти негативним процесам у поведінці та психології окремих прошарків суспільства, але своєю діяльністю і поведінкою зберегти морально-патріотичний фонд української нації – нову генерацію, яка навчається у вищих навчальних закладах, серед яких чільне місце посідають курсанти і студенти. Як підтверджують соціологічні дослідження, «значна кількість студентів (35% із 950 опитаних осіб) недостатньо усвідомлюють відповідальність за долю держави, своєї приналежності до українського народу; байдуже ставлять до національних багатств культури та мистецтва; поверхнево знають історію рідного краю тощо» [1, с. 1].

У розвитку і зміцненні духовного, національного потенціалу майбутніх правоохоронців важливу роль виконує патріотичне виховання, спрямоване на формування у майбутніх правоохоронців високої національної самосвідомості, любові до рідної землі, готовності стояти на захисті прав, свободи громадян, вести непримиренну боротьбу зі злочинністю. У цьому аспекті значні інтелектуально-духовні можливості студентів та курсантів розвивають соціально-гуманітарні дисципліни, серед яких: історія України, філософія, етика, естетика, логіка, релігієзнавство, політологія, соціологія.

Стан дослідження. Проблема національно-патріотичного виховання в навчальних закладах досліджувалася українськими педагогами: Г. Ващенком, А. Макаренком, С. Русовою, В. Сухомлинським. Їхні видатні попередники, вчені та педагоги Києво-Могилянської академії – мислителі Г. Сковорода, О. Духнович, Т. Шевченко, І. Франко, К. Ушинський, Я. Чепіга – у своїх творах значне місце відводили вихованню любові до рідної землі, малої та великої Батьківщини, рідної мови; поваги до історичного минулого, формуванню національної свідомості.

Методологічні та теоретичні основи формування особистості з глибоким почуттям патріотизму, любові до Батьківщини розкриті у працях І. Беха, Г. Біленької, А. Бойко, М. Боришевського, Г. Ваценка, Ю. Завалевського, П. Ігнатенка, Г. Касяновича, В. Каюкова, Б. Кобзаря, В. Коваля, М. Левківського, І. Матюши, О. Сухомлинської, Д. Чижевського, П. Щербаня та ін.

Проблеми патріотизму, національних цінностей та особливостей їх формування в учнівської молоді досліджували О.А. Абрамчук, В. Борисова, Л. Білас, А. Веремчук, Т. Гавлітіна, О. Гевко, І. Грязнова, В. Дзюба, Ю. Каюков, В. Кіндрат, О. Кириченко, Ю. Красимник, Г. Піреєва, Ю. Руденко, Є. Франків, А. Фрідріх та ін.

Віддаючи належне цим дослідникам, вкажемо на те, що проблема національно-патріотичного виховання курсантсько-студентської молоді в процесі викладання соціально-гуманітарних дисциплін практично не досліджувалась, що спонукає до її аналізу. Зрозуміло, в межах цієї статті неможливо її всебічне висвітлення. Ця тема є надзвичайно актуальною і вона повинна знаходитись в центрі уваги всього професорсько-викладацького складу ВНЗ України.

Вищі навчальні заклади України володіють величезним потенціалом у формуванні патріотизму майбутніх фахівців. Патріотизм виявляється насамперед в емоційно піднесеному ставленні до Батьківщини і виступає як найважливіша складова духовного багатства суспі-

льства. Істинний патріотизм завжди поєднує духовність, громадянську зрілість і соціальну активність суспільства, є дієвою рушійною силою і реалізується в його діяльності на користь Вітчизни.

Виклад основних положень. Відродження України як демократичної соціальної держави неможливе без пробудження національно-патріотичної думки українського народу, насамперед молодого покоління, яке повинно усвідомити себе частиною народу, його історії, культури і традиції.

У формуванні духовного світу особистості, її морально-патріотичних цінностей надзвичайно важливу роль виконує філософія, її теоретико-методологічна і світоглядна функція. Філософія виконує аксеологічну функцію, у якій патріотизм розглядається як важлива цінність. Любов до Батьківщини, свого народу є однією з найвищих людських цінностей.

Методологічною основою патріотичного виховання виступають базисні положення теорії пізнання, філософські положення про діалектичний зв'язок процесів і явищ об'єктивної та суб'єктивної дійсності, про особистість як суб'єкт пізнання, теоретичної та практичної діяльності.

Формування світогляду майбутніх фахівців створює надійне підґрунтя для синтезу знань, отриманих під час вивчення соціально-гуманітарних дисциплін. У свідомості курсантів і студентів формуються морально-патріотичні цінності. Від знань та системи ціннісних орієнтацій залежить поведінка майбутнього фахівця, його життєва позиція, яка може бути як творчо активною, так і пасивно пристосовницькою.

На нашу думку, справжній патріот не той, хто кричить про це, а той, хто постійно працює над збагаченням свого духовно-інтелектуального потенціалу, спрямованого на розбудову та захист своєї Батьківщини.

Видатний український педагог і вчений В.О. Сухомлинський закликав: «жити долею Вітчизни: з болем і гордістю, з хвилюванням і захопленням, з роздумами про особисту причетність до долі народу читати й перечитувати кожний рядок героїчної історії народу. Історія – це почуття, вічно жива сила, що створює громадянина. Я вважаю вихідним ідеалом те, щоб розум і душа кожного мого виховання тяглися до кожного рядка, до кожної книжки про Вітчизну» [4, с. 357].

Звертаючись до молоді, Сухомлинський говорив: «Ви повинні знати історію свого народу; у ваші душі мають ввійти кращі народні традиції, стати для вас святим знаком [4, с. 177].

За допомогою педагогічної діяльності талановитий учений не тільки передавав учням знання, але формував у них особистість, громадянина-патріота. Життя і діяльність В.О. Сухомлинського – яскравий приклад для педагогів ВНЗ МВС України, адже обов'язком учителя є формування патріотизму у майбутніх правоохоронців.

Отже, філософія методологічно озброює соціально-гуманітарні науки методами, які забезпечують всебічний аналіз процесів суспільного життя, в тому числі педагогічними методами і прийомами формування національно-патріотичної свідомості майбутніх правоохоронців.

Вагомий внесок у відродження духовності, патріотизму та традицій українського народу зробили видатні мислителі: Г.С. Сковорода, Т.Г. Шевченко, І.Я. Франко, М.П. Драгоманов, Леся Українка, Д.І. Чижевський та ін.

Великий мислитель і патріот України І. Франко писав: *«від свого імені і імені своїх однодумців, що якщо б прийшлося віддати життя в обороні високих принципів людськості, в обороні свободи і добра народу, ми ані на хвилину не завагуємось се вчинити»* [2, с. 245–248].

Каменяр гостро критикував так званих «патріотів», які «деруть шкуру з власного народу і п'ють його соки», прикриваючись порожніми фразами про його благо і любов до нього.

І. Франко проголошував, що формулювати патріотизм потрібно насамперед у молоді, аби вона прагнула до опанування *«всього знання теоретичного, повинна, як ті пчолы, літати по всіх нивах людської освіти і культури, збираючи все, що піднімає і окрилює людський ум і облагороднює серце, тямлячи тільки одно, що практичне життя жде її серед рідного народу і що все, чим багата і сильна людськість, буде вданім часі придатне і позиточне і для нашого народу»* [2, с. 245–248].

Про роль і місце освіти в національно-патріотичному вихованні І. Франко зазначав: *«Нині не ті часи, щоб ми з своїм народом могли відгородитись від Європи китайським муром». «Мій патріотизм, – підкреслює Франко, – це тяжке ярмо, вложене долею на мої плечі. Я можу здригатись, можу стиха проклинати долю, що вложила мені на плечі се ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням»* [3, с. 114].

Це, по суті, заповіт Великого Каменяра майбутнім поколінням українців, істинним патріотам своєї Батьківщини.

Величезний потенціал формування національно-патріотичної свідомості курсантів і студентів закладений у вивченні історії України.

Відомі історичні події, героїчна боротьба українського народу за своє соціальне і національне визволення прищеплюють почуття національної гордості за героїчне минуле. Багато зразків високого героїзму дала історія України, і всі вони є підтвердженням того, що в його основі був патріотизм, велика любов до народу і Батьківщини. Яскравим прикладом цього є такі видатні історичні постаті, як Святослав, Володимир Мономах, Данило Галицький. Численних героїв дала й Козацька доба нашої історії. Імена Наливайка, Сагайдачного, Сірка, Хмельницького, Богуна, Нечая, Кривоноса, а у XVIII ст. Гонти, Залізняка і багато інших надовго залишаться в пам'яті нашого народу.

Традиції захисту рідної землі Батьківщини передавались із покоління в покоління. Яскравим прикладом цього є слава історія Запорізької Січі – козацької республіки, що не знала аналогів у всесвітній історії. З метою акцентування уваги на цій темі наведено деякі історичні факти.

Охарактеризовуючи запорожців, Г. Боплан, французький інженер та картограф, безпосередній свідок тодішніх подій в Україні, писав: *«Вони кмітливі і проникливі, дотепні, і надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь тискають... Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави»* [4, с. 138].

«На війні, – писав Д. Яворницький, – запорозький козак визначався весь час розумом, хитрістю, вмінням у противника вигідно скористатися ситуацією», скоропостижно на нього напасти і несподівано заманити, вржава ворога великою відвагою, дивовижним терпінням і рідкою здатністю переносити важкі втрати і жах смерті» [5, с. 235].

Найбільш героїчною і трагічною сторінкою в історії українського народу була Велика Вітчизняна війна.

За даними головної редакції зведеної Книги Пам'яті України, український народ дав збройним силам країн антигітлерівської коаліції понад 7 млн. бійців і командирів. За питомою вагою воїни-українці посідали друге місце у Збройних Силах СРСР (після росіян). За мужність і відвагу українці отримали 2,5 млн. орденів і медалей (із 7 млн. нагород, що були вручені воїнам-фронтовикам). Героями стали

2070 українців, тобто 18,2% від усього загалу кавалерів вищої відзнаки СРСР. Українська земля дала Збройним Силам сотні видатних полководців та воєначальників. Достатньо сказати, що з 15 фронтів, які діяли в період радянсько-німецької війни 1941–1945 рр., більша половина була очолена маршалами і генералами, українцями за походженнями [7, с. 195].

Вивчаючи історію України, новій генерації слід прищеплювати не тільки патріотизм, але й високу духовність і гуманізм, увагу до тих учасників війни, які нині ще живі.

Кращі патріотичні традиції старшого покоління нині продовжують правоохоронці України. І сьогодні, захищаючи правопорядок, життя і безпеку громадян, віддають своє життя кращі сини народу – працівники міліції. «Починаючи з 1991 року під час виконання службових обов'язків загинуло 982 працівники органів внутрішніх справ та поранено 6993» [8, с. 3].

Отже, історія України є скарбницею досвіду українського народу, має велике значення для розбудови Української держави. Національно-патріотичне виховання курсантської і студентської молоді є основою гуманітарного виховання громадської свідомості. Вивчення історії України дає можливість зрозуміти основні явища та процеси суспільного життя українського народу та народів, які населяли Україну.

Отже, важливу роль у вихованні патріотизму виконує історія України, яка знайомить нас з минулим нашої Батьківщини, з видатними діячами, що зробили вагомий внесок у розвиток української науки, культури та мистецтва.

Значний потенціал у формуванні національної самосвідомості, гідності та патріотизму закладено в змісті етики та естетики.

У своїх етичних творах видатний український філософ Г. Сковорода, замислюючись над етичними проблемами морального самовдосконалення людини, робив висновок, що ідеальним є те суспільство, яке здатне забезпечити людині реалізацію її природних і творчих можливостей. А істинним патріотом є той, хто своєю невтомною працею і моральними вчинками шанує і любить свій народ, робить все можливе щодо самовдосконалення та служіння Богові.

Геній української нації Т. Шевченко проблемі національної самосвідомості, боротьбі народу за свою соціальну і національну незалежність присвятив всю свою творчість. Морально-стратегічним напрямком ідей Т. Шевченка є гасло «любить Україну, як матір».

Чимало зробив Велетень культури і літератури України І. Франко для пробудження і розвитку соціальної та національної самосвідомості українського народу, його патріотизму. У програмі етики і естетики слід звернути увагу на те, що у своїй художній творчості Каменяр постійно прагнув осмислити «морально-етичні проблеми, розкривав моральний потенціал простих людей» [9, с. 390].

Аналізуючи роль і місце української літератури і мистецтва в духовному, патріотичному вихованні, І.Я. Франко особливо цінував талановитих українських письменників Івана Нечуй-Левицького, Панааса Мирного, Василя Стефаника та багатьох інших, які своєю творчістю пробуджували національну свідомість та патріотизм.

Під час викладання естетики викладачі мають широкий спектр для впливу і озброєння курсантів і студентів не тільки морально-патріотичним ідеями, але й сприяють формуванню духовності й естетичного сприйняття навколишнього світу майбутніх правоохоронців.

У цьому аспекті важливими чинниками є художня література і мистецтво. Художня література є неоціненним джерелом саморозвитку, осмислення історії та свого місця в ній. У скарбниці світової культури українська література посідає гідне місце. Впродовж століть вона була чи не єдиним засобом збереження національної самосвідомості, самобутності та консолідації народу, його природно естетичної краси. На наш погляд, слід акцентувати увагу слухачів на тому, що в період тоталітаризму кращі сини-патріоти вели боротьбу за свободу і незалежність України. Трагічно склалася доля багатьох борців-патріотів за правду, за соціальну справедливість і свободу українського народу проти авторитарно-бюрократичної системи колишнього СРСР, а саме: І. Багряного, М. Куліша, Є. Плужника, В. Стуса, М. Хвильового. Цей список можна продовжити. Серед борців-патріотів були не тільки письменники, але й чимало представників творчої інтелігенції. Боротьба патріотів-діячів літератури і мистецтва за визволення українського народу з полону сталінського деспотизму з позицій естетики є прекрасним і героїчним. Це апогей торжества добра над злом, що логічно призвів до перемоги і здійснення віковичної мети нашого народу – об'єднання і створення незалежної демократичної держави.

На наш погляд, у викладачів курсу «Естетика» є велика можливість на цікавих прикладах української літератури і мистецтва виховувати у студентів і курсантів національну гідність і патріотизм. Приміром, «славетний кінорежисер, класик світового кінематографу, видатний письменник і художник Олександр Довженко настільки щиро і

ніжно любив свою землю, природу, життя як таке, що картина світу, створена ним, була надзвичайно опоетизована. Ця поетика, ця краса і гармонія, лірична філософія й емоційна піднесеність настільки вражала глядачів і читачів незалежно від їхньої національності, що греки, які взагалі надзвичайно ревно ставляться до власної легендарної історії, після смерті О. Довженка шанобливо називали його Гомером XX століття» [7, с. 109].

Щодо ролі логіки в національно-патріотичному вихованні значимо, що вона сприяє формуванню логічної культури. А це, своєю чергою, уможлиблює аналіз процесів і явищ суспільного життя, вивчення його суперечностей, аргументування і обґрунтування проблеми формування наукового світогляду та розумово-інтелектуальних якостей майбутнього правоохоронця. *«У тоталітарному, деспотичному суспільстві, – зазначає І.В. Хоменко, – людина є зайвою... Тільки в демократичному суспільстві людині надається можливість вільно мислити, без страху висловлювати власні думки, пропонувати різноманітні варіанти розв'язання проблем і обирати з них найкращі. І тут їй в нагоді стане така наука, як логіка – єдина наука, котра безпосередньо займається розв'язанням саме цієї задачі»* [10, с. 6].

Формування логічної культури майбутніх правоохоронців сприятиме поглибленню аналізу процесів, які відбуваються в соціально-політичній, економічній, правовій, культурологічній та інших сферах суспільного життя. Спираючись на закони, принципи і методи логіки, майбутні правоохоронці ОВС можуть уникнути серйозних помилок в аналізі кримінально-процесуальних проблем, прийняти обґрунтовані рішення, спрямовані на активну боротьбу зі злочинністю, проявляти високі патріотичні почуття відповідальності в захисті правопорядку безпеки прав і свобод громадян України.

Сьогодні, коли в Україні точиться боротьба між різними політичними силами, партіями та організаціями за владу і вплив на суспільство, важливо, щоб під час викладання курсу «Політологія» акцентувалась увага курсантів, студентів і слухачів на ролі та місці держави щодо формування програми патріотичного виховання народу. Ця програма передусім повинна бути спрямована на консолідацію діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування, загальноосвітніх закладів, громадських, молодіжних, ветеранських і релігійних організацій у сфері патріотичного виховання.

У курсі «Політологія» важливо формувати почуття національної ідеї, що визначає шлях самоствердження української нації, оцінку вартості, значущості, самоцінності, а також місце в політичному просторі

світу. Щоб забезпечити процес ефективного демократичного розвитку України, потрібна воля, національна згода, згуртованість усіх громадян у розбудові держави, формування національної самосвідомості, поваги до національно-культурних цінностей власної історії і традиції, а також поваги до історії, культури і традицій інших народів.

Формування патріотизму пов'язане загальнонародськими нормами моральності та релігії. Під час вивчення курсу «Релігієзнавство» у студентів та курсантів формуються високі ідеали духовності та моральності. Патріотизм об'єктивно тісно пов'язаний з цими категоріями. Історія, християнська релігія і патріотизм завжди були для українців одним цілим. Видатний теоретик українського християнства Іларіон Київський у своєму творі «Слово про Закон і Благодать» заклав засади великого становлення християнства [11, с. 251].

У патріотичному вихованні українського народу, його християнсько-релігійного світогляду і моралі визначну роль виконувала Православна церква. Існуючи впродовж століть, християнська релігія тісно переплелася з національною свідомістю українців, пов'язана з національною культурою, традиціями, звичаями, обрядами, глибоко проникла в сферу побуту.

Зважаючи на вищевказане, слід особливу увагу звернути на роль релігієзнавства у формуванні християнської моралі й патріотизму.

Історія свідчить про високу місію Православної віри і церкви у боротьбі українського народу за свою свободу і незалежність. Наведено цікаві факти про велику духовну силу Ікони Пресвятої Богородиці.

«Наприкінці жовтня 1941 року – найкритичніший момент у ході війни, коли німці в бінокль роздивлялися Москву – Жуков повідомив Сталіну про те, що на окупованих територіях німці дозволяють відкривати церкви і запропонував якось використати святі ікони – Богоматір Смоленську і Богоматір Володимирську. Російське воїнство, починаючи з Кутузова, в різні часи цілувало ці ікони перед великими битвами, у вирішальні моменти історії. Коли фашистські війська стояли в 20–30 кілометрах від Москви, Богоматір Володимирську вивезли на Червону площу. І це за Сталіна! 7 листопада 1941 року на параді війська проходили повз Мавзолей з вождями, а неподалік, біля Спаських воріт, була ще одна трибуна – поміст, на якому єпископ Алексій (невдовзі він став патріархом всієї Русі) піднімав хрест. По-*

* Володимирська ікона в 1169 році була вивезена з Києва Андрієм Боголюбським до Володимира, пізніше опинилася у Москві.

руч стояла Чудотворна Богоматір. І диво! – ніби ж атеїстично виховані солдати, як один знімали шапки, деякі христились, у всіх світлішали обличчя. І далі вони йшли, оглядаючись, посміхаючись радісно і здивовано. Йшли вони на передову. Сталін знав, що робив...Ефект, – пише Ю.М. Канигін, – був вражаючим. Я думаю, сила цих солдатів подесятерилася. А вже через місяць почався великий наступ 1941 року» [12, с. 230].

Таким чином, на сучасному етапі національного відродження України, становлення її як суверенної європейської держави існує необхідність створення принципово нової системи національного виховання майбутніх працівників правоохоронних органів, які стоять на захисті могутності і незалежності держави, стабільного правопорядку, прав та свобод громадян України.

Висновки. Національно-патріотичне виховання є одним із головних пріоритетів і органічним компонентом розвитку освіти. В основу цього виховання мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, наступності та спадкоємності поколінь, толерантності. Це підкреслено в Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ столітті. Особлива відповідальність за захист державно-конституційного устрою України, забезпечення законності та стабільного правопорядку лягає на плечі майбутніх правоохоронців. Тільки той, хто володіє не лише високими професіональними, морально-психологічними, духовними якостями, але й патріотизмом, здатен виконати свій обов'язок.

Вищі навчальні заклади України, професорсько-викладацький склад володіють значними можливостями щодо формування національного патріотичного виховання у курсантів та студентів почуття любові до свого народу, його історії, культурних та духовних цінностей, гордості за минуле і сучасне. Результати національно-патріотичного виховання залежать від творчого і вмілого підходу професорсько-викладацького складу, його професіоналізму, викладання соціально-гуманітарних дисциплін, постійного пошуку найбільш ефективних форм і методів, творчості й ініціативи у використанні в педагогічній діяльності нових, сучасних технологій. Спираючись на цікаві історичні приклади становлення України, українського козацтва, героїчності національно-визвольних змагань, сучасних досягнень у галузі науки, літератури, культури, і мистецтва, в процесі викладання соціально-гуманітарних дисциплін викладачі можуть демонструвати не тільки славне минуле України, але й вказувати на ті помилки, що були допущені українцями в минулому і призвели до поневолення. Уроки мину-

лого, вважаємо, повинні формувати такого громадянина, якому притаманні високі духовно-моральні цінності, любов до Батьківщини, щира повага до історичних традицій народу і відповідальність за сучасне і майбутнє України.

Отже, навчальний матеріал завжди можна успішно використати для розвитку високого національно-морального почуття – любові до Батьківщини.

1. Одарченко В.І. Виховання національної гідності у студентської молоді засобами українського народного мистецтва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педагог. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / В.І. Одарченко; Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. – Харків, 2010. – 21 с.

2. Франко І.Я. Кому за се сором? (Відкритий лист до редакції «Правди») / Зібрання творів: у 50 т. / редкол.: Є.П. Кирилюк (голова) та ін.; АН УРСР, ін-т філософії, ін-т літ. ім. Т.Г. Шевченка / І.Я. Франко. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – 574 с.

3. Франко І. Публіцистика. Вибрані статті / І. Франко. – К.: Наука, 1953. – 158 с.

4. Лановик Б.Д. Історія України: навч. посібник / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання – Прес, 2003. – 733 с.

5. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. / Д.І. Яворницький; редкол.: П.П. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990–1991. – Т. 1. – 452 с.

6. Світлична В.В. Історія України: навч. посібник / В.В. Світлична. – 5-те вид. – Каравела, 2008. – 400 с.

7. Ортинський В.Л. Актуальні проблеми виховання курсантів у вищих навчальних закладах системи МВС України: навч.-метод. посібник / В.Л. Ортинський, В.І. Ряшко. – Львів, 2006. – 272 с.

8. Нечипоренко Л. У невідплатному боргу / Л. Нечипоренко // Моменти. – 2010. – № 5. – С. 3.

9. Тофтул М.Г. Етика: навч. посібник / М.Г. Тофтул. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 416 с.

10. Хоменко І.В. Логіка: теорія і практика: підручник / І.В. Хоменко. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 400 с.

11. Щербань П. Формування національної самосвідомості в сім'ї / П. Щербань. – К.: Т-во «Знання» Україна, 2002. – 94 с.

12. Канигін Ю.М. Початок і кінець часів: Новий погляд на історію / Ю.М. Канигін. – К.: Видавництво А.С.К., 2008. – 448 с.

Стаття надійшла 19 жовтня 2010 р.

Н.А. Гураленко

ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ ЗВИЧАЮ В КОНТЕКСТІ ГАРМОНІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО ПРАВА

Досліджується специфіка чинності звичаю як джерела права, його характеристичні ознаки і функціональні особливості в контексті сучасної правової реальності.

Ключові слова: право, звичаєве право, правовий звичай, джерело права.

Исследуется специфика действия обычая как источника права, его характерные признаки и функциональные особенности в контексте современной правовой реальности.

Ключевые слова: право, обычное право, правовой обычай, источник права.

The specificity of custom validity as the source of law, its characteristic features and functional peculiarities in the context of modern legal reality is investigated in this article.

Key words: law, customary law, law custom, a source of law.

Постановка проблеми. В умовах радикальних державно-правових перетворень, спрямованих на утвердження пріоритету прав людини, формування ефективної системи їх захисту, основна увага правового аналізу зосереджується на здатності правових інституцій упорядкувати змінне соціальне середовище. Здатність права змінюватись разом зі зміною суспільних відносин становить головну ознаку його ефективності й визначає спроможність слугувати надійним регулятором останніх. При цьому домінуючі останніми десятиліттями ідеологічний монізм та надмірний контроль з боку держави, монопольне становище нормативно-правового акту як джерела права перешкождали розвиткові багатьох важливих механізмів ефективного регулювання суспільних відносин. Натомість нові тенденції та новий характер сучасного права сприяють переосмисленню та виявленню тих явищ, які раніше не враховувались або ігнорувались. В зв'язку із цим у наш час особливої гостроти набуває дослідження категорії «звичаєве право», позитивна значущість якої проявляється у функціях саморегулювання та первинного нормативного упорядкування суспільних відносин.

Постановка визначеної проблеми актуалізується також підставами зовнішнього характеру – реформуванням правової системи Укра-

їни відповідно до норм міжнародного права. В умовах скасування державної монополії на зовнішню торгівлю, розширення кола суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності проблема застосування звичаїв набуває дедалі більшої уваги. До того ж вітчизняне законодавство, яке визначає їх місце у системі джерел регулювання суспільних відносин, характеризується непослідовністю, а чимало питань, таких як визначення правової природи, особливостей застосування, потребують додаткового дослідження та розв'язання.

Стан дослідження. Теоретичному дослідженню проблем звичаєвого права приділяла увагу плеяда юристів, етнографів, істориків. Етнографічний аспект цього феномена (Х. Думанов, Л. Свечнікова, Ю. Семенов, Я. Смирнова та ін.) стосувався етнічного різноманіття звичаїв у різні історичні періоди. Юридичний аспект звичаєвого права значною мірою проводився в контексті визначення безпосереднього джерела права (В. Гаврилов, І. Зикін, М. Марченко, Т. Піскун, Л. Корчевна, А. Мережко та ін.), з'ясування детермінантів чинності (М. Жовтобрюх), дослідження особливостей звичаєво-правового регулювання (О. Щокіна), вивчення впливу вітчизняного звичаєвого права на становлення національної правової системи (М. Брайчевський, Б. Гаврилишин, Ю. Гошко, О. Титарчук, М. Чубатий та ін.). Але теоретична розробленість цієї проблематики не виключає наявності питань, що мають фрагментарний, дискусійний та суто юридично-позитивістський характер. Останнє насамперед стосується проблеми рольового значення та аксіологічності звичаю, що в умовах плюралістичності методологічних підходів розв'язання правових проблем потребує окремої уваги, комплексного дослідження і додаткових теоретичних аргументів.

Виклад основних положень. Наукове осмислення будь-якої проблеми неможливе без проведення правового аналізу основних категорій, що описують її сутність. Своєю чергою, дослідження феномена «звичай» неможливе без огляду його понятійного складу та порівняння з іншими категоріями звичаєвого права, такими як: «звичка», «узвичаєння», «правовий звичай».

У науковій літературі «звичку» розглядають як: 1) «певний засіб дії, життя, манери поведінки, висловлювання»; 2) «уміння, навички, набуті тренуванням, досвідом» [27, с. 22]; 3) «особливу форму поведінки, здійснення якої в певній ситуації набирає у індивіда характеру потреби» [29]. Психологічною особливістю звичних дій є те, що внаслідок багаторазового повторення вони відбуваються

ся автоматично, без роздумів і вольового напруження. Фізіологічною основою звичок є утворення в свідомості людини стереотипів поведінки, дій та емоційних реакцій. В підвалинах звички лежить, на думку А. Пузирей, навичка виконання відповідної дії, але, на відміну від навички, вирішальним моментом у формуванні звички виявляється не тільки освоєння вміння або способу дії, скільки утворення нової (функціональної) потреби його реалізації за певних умов. Звичка – це довільна і значною мірою несвідома форма поведінки, що складається стихійно та є продуктом спрямованого виховання людини [25, с. 565].

Під феноменом «звичай» у правових дослідженнях традиційно розуміють правило поведінки людей, що склалося у процесі їхнього співжиття, увійшло в звичку, побут і свідомість певної групи чи всього суспільства. Зокрема, на думку В. Лазарева, звичай – це правило поведінки, яке внаслідок багаторазового тривалого застосування входить у звичку людей і таким чином регулює їхню поведінку [19, с. 135]. С. Комарова вважає, що звичай – це таке правило поведінки, яке складається в певному суспільному середовищі, передається з покоління в покоління, виступає природною життєвою потребою людей і в результаті його багаторазового повторення стає звичним для них [14, с. 145]. Як успадкований стереотипний спосіб поведінки, який відтворюється в певному суспільному середовищі або соціальній групі і є звичним для їх членів, розглядає звичай А. Гофман [5, с. 66]. Характеризуючи складність та багатогранність феномена «звичай», О. Титарчук зауважує, що це сприяло його застосуванню до широкого кола соціальних і правових явищ й призвело до безлічі трактувань звичаєво-правової регуляції. Сам вчений під звичаєм розуміє стереотипне правило і спосіб поведінки, що стихійно відтворюється у певному суспільстві або в соціальній групі, а його основними ознаками називає стереотипність поведінки людини в певних обставинах; публічність проявлення звичаїв, що відрізняє їх від звичок і навичок; обов'язковість його виконання; конкретність його розпоряджень [28, с. 9–10]. Серед інших ознак звичаю у правовій доктрині виокремлюють такі:

а) тривалість існування: звичай не проголошується й не запроваджується, а поширюється й розвивається з плином часу. Визначити момент, коли він уперше набуває повної чинності, можна, як правило, дуже приблизно [31, с. 54]. Давнина застосування зви-

чаїв обмежена часом і служить основою їх легітимності та загального поширення [28, с. 9–10];

б) постійність і однорідність дотримання: на відміну від інших соціальних нормативних утворень звичай не дає приводу сумніватися в тому, дотримуватися його вимог чи не дотримуватися, оскільки не залишає можливості вибору. Тому, крім підвищеної стійкості, психологічної прив'язаності до нього людей, звичай характеризується також консервативністю;

в) відсутність правотворчого суб'єкта: хоча можливо описати категорію осіб, серед яких той чи інший звичай поступово стає нормою поведінки, проте визначеного автора він не має, не існує людини чи органа, яких можна похвалити чи засудити за створення конкретно-звичаю [31];

г) незаперечення публічному порядку: публічність прояву звичаїв відрізняє їх від стереотипів (психологічних властивостей людини) і навиків (різного роду автоматизованих умінь) [28, с. 9–10];

д) високий ступінь динамічності [13, с. 100]: норми звичаєвого права не створюються спочатку, а потім проєктуються на поведінку, яку вони призначені регулювати. Вони проявляються у самій поведінці. Призначення норм звичаєвого права ніколи не проявляється відверто. Так, якщо закон може містити преамбулу, де пояснюється, якому лиху він призначений запобігти або якому благу сприяти, то у звичаєвому праві нічого такого немає. Зробити висновок щодо призначення норм останніх можна, припускаючи, що вони виникли з якоїсь потреби, яку відчували ті, хто вперше пристосував до них свою поведінку;

є) обов'язковість виконання: якщо звичай правовий, він обов'язковий для всіх суб'єктів правовідносин. Визначеність звичаю висловлюється в достатній конкретності його розпоряджень. Відбір правил поведінки найбільше відповідає потребам соціальної регуляції норм, виявляє його розумність.

Будучи основним регулятором відносин між людьми, звичай виступає в основному в архаїчних суспільствах, що пов'язано зі стійким і нерухомим характером соціального життя, загальним рівнем культури і слабким розвитком міжкультурних відносин. «З'явившись задовго до правової форми суспільного буття, саме він був основною формою соціального регулювання поведінки членів первісного суспільства», – зазначає Є. Кананикіна [12, с. 14]. В його основі лежали елементи суспільної необхідності, які на початкових етапах робили звичай близь-

ким до реальних людських потреб. Коли панівні у формі звичаїв основи активності людей припиняли ефективно виконувати свою роль (не справлялися з функціями соціалізації), держава санкціонувала звичай, визнавала за ним загальнообов'язковість, формальну визначеність, можливість забезпечити його державним примусом [6, с. 146], перетворюючи цим останній у правовий звичай.

Традиційно головний акцент при визначенні поняття «правовий звичай» і його відмінності від категорії «звичай» сконцентрований на визнанні та санкціонуванні звичаю державою, під яким розуміють офіційне надання юридичної сили звичаєвим нормам. Однак у науковій літературі є й інші погляди на проблему відмінностей цих категорій, зокрема, австрійський професор міжнародного права А. Фердрос наголошує, що «лише такий звичай є основою звичаєвого права, який відповідає правовому почуттю і правосвідомості» [30, с. 151]. Відомий англійський юрист-міжнародник Я. Броунлі, аналізуючи відмінності між категоріями «правовий звичай» і «звичай», вказує, що лише «загальна практика», яка «відображає правове зобов'язання», є основою «правового звичаю» [7, с. 154], а не мотиви увічливості, моралі та справедливості.

Таким чином, аналізуючи все вищесказане, можна констатувати факт наявності специфічності авторських підходів щодо поняття «звичай», що, своєю чергою, свідчить про складність, неоднозначність та активну творчу розробку цієї проблеми. Однак незважаючи на пильну увагу з боку теоретиків та практиків до визначеної проблематики, слід також відзначити й те, що серед них все ж таки не досягнуто єдності думки з такого важливого питання, як розробка універсального підходу розуміння цієї категорії. Щодо останнього О. Мережко відзначає: «Проблема, пов'язана з поняттям «звичай», полягає, насамперед, у тому, що як у доктрині, так і в практиці різних держав поряд з терміном «звичай» використовується практично як рівнозначний та взаємозамінний термін «узвичаєння» (іноді вживається термін «узанс»))» [18]. При цьому термінологічні розбіжності у цьому питанні пов'язані із використанням того чи іншого методологічного підходу під час визначення юридичного змісту поняття «звичай». Так, якщо з погляду традиційного методологічного підходу головним критерієм визначення юридичної сили того чи іншого правила є воля держави, а визнання звичаю як правової норми цілком і повністю залежить від внутрішньодержавного права, то, виходячи з особливостей приватних відносин, які створюються самими учасни-

ками для задоволення власних потреб, право наділення певної правової норми юридично обов'язковою силою належить не лише державі, але й самим суб'єктам таких відносин. Іншими словами, головним критерієм, що дозволяє відрізнити звичай від узвичаєння, є наявність *opinio juris*, тобто сприйняття цієї норми як обов'язкової більшістю учасників суспільних відносин [24, с. 133].

Іншим критерієм, за яким можна провести порівняння між категоріями «звичай» і «узвичаєння», є спосіб їхнього формування. Якщо перший створюється в процесі взаємодії фізичних і юридичних осіб, то другий – державами. Крім того, узвичаєння має менш загальний, ніж звичай, характер і є своєрідним технічним правилом, що сприяє впорядкуванню окремих моментів угоди [24, с. 132].

На думку М. Марченка, упродовж усього історичного періоду існування права ступінь визначеності у ньому звичаїв та ступінь їх практичного значення залежали від багатьох чинників. Серед останніх велику роль виконувала «переважаюча» у той чи інший історичний момент концепція праворозуміння. Якщо в інтерпретації доктрини юридичного позитивізму правовими є звичаї, які нормативно закріплені й не суперечать чинному законодавству, то, відповідно до природно-правового підходу, під звичаями слід розуміти лише такі звичаєві норми, які встановлюють справедливу міру свободи і рівність учасників суспільних відносин.

Радянській вітчизняній юриспруденції, яка базувалась на догматичному підході, характерним було заперечення і традиційне ухилення від вивчення основних аспектів звичаєвого права, що пов'язувалось із небезпечністю та свавіллям. Причиною цьому були ідеологічні установки, адже правовий звичай і зміна політичної, соціальної, економічної систем революційним шляхом – явища несумісні. Звичай «консервує» ситуацію, він зберігає і закріплює традиції минулого, а тому збереження звичаєвого права могло заважати знищенню всього дореволюційного ладу. Розширення обсягів звичаєвого права породжує невизначеність і нестабільність правопорядку, – підкреслював В. Пучинський [26, с. 10]. Аналогічний погляд на існування звичаю як джерела радянського права поділяли й інші учені, зокрема, на думку О. Шебанова, «неоднозначність норми, що міститься у правовому звичаї, сприяє свавільному її застосуванню суддями та адміністраторами» [33, с. 46].

Сьогодні ставлення учених-юристів до інституту звичаєвого права також доволі суперечливе. Так, І. Овчаренко вважає, що право-

вий звичай швидше за інерцією продовжують розглядати як джерело права, тоді як реальних прикладів його застосування немає [20]. Вважаємо таке твердження передчасним, оскільки назване джерело права нині існує, а його практична роль значно більша, ніж це видається на перший погляд. Підтвердженням останнього може слугувати все торгове право, включаючи морське, в якому звичаї міжнародної торгівлі виконують функції: саморегулювання міжнародного комерційного обігу, уніфікації регулювання і надолуження договору. Однак ціннісна роль звичаю убачається не лише у цьому, а передусім, у наявності регулятивного потенціалу, адже ця правова категорія оцінюється більшістю науковців, насамперед, як ефективний регулятор суспільних відносин [34; 8; 17; 15].

Сучасна дійсність настільки багатогранна, що в ній неможливо все передбачити, а тим більше законодавчо закріпити, врахувати всі її тонкощі й нюанси. Як і всяка формальна система завчасно установлених масштабів поведінки, законодавство володіє специфічним недоліком. Адже завчасно втиснути всю різноманітність соціального життя, його індивідуальні сторони у типові законодавчі межі важко [2, с. 9]. А тому законодавча діяльність з урегулювання суспільних відносин, які виникають, практично завжди є наслідком їх існування в об'єктивній реальності, вона, як правило, не може їх передбачити. Цим зумовлюється відставання нормативного регулювання від існуючих потреб, що вимагають гнучкішого застосування позитивного права до конкретних ситуацій в одних випадках і недопущення його дії тоді, коли воно порушує гарантовані права суб'єкта. У таких випадках для нових форм відносин цінність звичаю як джерела права полягає в тому, що він є першим нормативним регулятором, що має загальнообов'язкове значення. Виникнення і скасування його не регламентовані жодними формальними процедурами. Завдяки такому особливому механізму формування звичай здатний пристосовуватись до динамічності правового регулювання. Законодавець, натомість, може займатися розробкою і прийняттям позитивних норм стільки, скільки йому потрібно для всіх процедур, незалежно від того, наскільки назріла необхідність у них і які наслідки неврегульованості існуючих відносин можливі у суспільстві. З цього приводу Т. Піскун відзначає: «Досить часто при застосуванні та тлумаченні норм відповідного законодавства виникає ситуація, коли певні суспільні відносини, що є сферою правового регулювання, не охоплюються нормативною регуляцією. Причини прогалин у правовому регулюванні можуть бути різноманітними. У такій ситуації

саме правові звичаї виступають засобами подолання прогалин у праві, регуляторами суспільних відносин» [23, с. 123]. Такої ж позиції дотримується В. Гаврилов, який зазначає: «В наш час порівнянно з іншими джерелами права звичаї відіграють важливу роль, коли у національному законі або міжнародному договорі відсутній відповідний припис або він є недостатньо чітким. Правила встановлені звичаєм виступають у таких випадках попередниками встановленого законом порядку» [4, с. 52].

Крім того, часто у правозастосовному процесі виникають ситуації, коли певні суспільні відносини, що є сферою правового регулювання, охоплюються неоднозначною, а інколи й суперечливою нормативною регламентацією. У таких випадках саме правовий звичай виконує істотну герменевтичну, інтерпретаційну функцію. Зокрема, у чинному вітчизняному законодавстві така функція звичаю знайшла відображення у ст. 213 Цивільного Кодексу України. Відповідно до п. 3 цієї статті при тлумаченні змісту правочину беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також «загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів». Згідно з п. 4, якщо визначити справжню волю особи, яка вчинила правочин, немає можливості, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, ustalена практика відносин між сторонами, звичаї ділового обігу [1].

Будучи основним засобом тлумачення контракту, звичай виступає однією із форм уніфікації в міжнародній комерційній практиці. З цього приводу Л. Лунц зазначає: «Міжнародні комерційні відносини складаються між суб'єктами різної «національності», а тому потреба в однаковому регулюванні стала відчуватися вже з виникненням торгівлі. Торговельний звичай історично є найпершою формою уніфікації правового регулювання міжнародних комерційних відносин. Оскільки в справі виникають тільки питання, які однаково вирішуються по цьому виду торговельного звичаю в різних країнах, остільки і тільки остільки даний звичай носить міжнародний характер і усуває виникнення колізійного питання» [16, с. 62].

Іншу ціннісну властивість звичаю можна охарактеризувати так: загальнообов'язковість звичаєвої норми ґрунтується, як правило, на її визнанні безпосередніми учасниками суспільних відносин. Роль держави зводиться до вирішення питання про забезпечення вже сформованої норми примусовим захистом або відмови в такому захисті. В зв'язку із цим функціональна роль звичаїв проявляється у саморегулю-

ванні, що, як правило, є більш ефективним, ніж зовнішнє регулювання. Суб'єкти на власний розсуд моделюють і використовують такі форми відносин, які найбільше відповідають їх потребам та інтересам. До того ж така відповідність забезпечує та сприяє добровільному дотриманню звичаєвих норм.

Аналізуючи всі позитивні аспекти звичаю, можна констатувати, що він постає переважно як соціальна цінність, але не завжди. Типовою для деяких наукових досліджень є позиція про антиціннісні властивості цього джерела права. На думку С. Бошно, звичаєве регулювання має низку недоліків, особливо з погляду правозастосовувача, який у кожному спорі повинний вирішувати питання про наявність у певній сфері суспільних відносин звичаєвої норми та її зміст [3, с. 18]. Часто дорікання, адресовані звичаєвому праву, стосуються взаємопов'язаних недоліків невизначеності та неоднозначності. З цього приводу В. Хвостов стверджує, що «невизначеність змісту звичая сприяє неоднозначному розумінню і застосуванню його у життєвих відносинах. Бажаним є традиційний спосіб досягнення визначеності змісту звичая – шляхом закріплення його у письмовій формі. Однак це зробити важко, адже звичай є похідним від свідомості народу. Письмова фіксація звичаєво-правових приписів не завжди може чітко відобразити особливості цього феномену. Досить часто при «переписі» у текст звичай губить свою сутність» [32, с. 86].

Висновки. Вважаємо, що навіть за умови невизнання у правовій доктрині ціннісних властивостей звичаю як джерела права, у правовому масиві для нього все одно будуть «ніші» в регулюванні. Це відбувається не лише тому, що держава з якої-небудь причини не може забезпечити застосування правових форм регуляції, але й тому, що за допомогою правових форм недоцільно регулювати ці відносини. Так, нормами звичаєвого права врегульовані ділові стосунки у сфері бізнесу, щоденні людські відносини у професійних групах, політичних партіях, етнічних спільнотах, релігійних громадах. Важливими з них є ті, що свідчать про втрату чи доброго імені, чи ділової репутації. Відомо, що добра ділова репутація є однією з найважливіших умов успішного бізнесу. Порушуючи звичаї співтовариства, підприємець завдає шкоди своїй діловій репутації. Такий підприємець незабаром може опинитися у ситуації, коли інші учасники вважатимуть його недобросовісним і уникати вступати з ним у договірні зв'язки.

Таким чином, в умовах існування різних думок щодо основних ціннісних властивостей, рольового значення звичаю немає необхіднос-

ті доводити явне. А саме – що навіть на фоні іманентної природи антиціннісних аспектів цього джерела права, домінуючою залишається його загальна позитивна соціальна значущість, що проявляється у функціях: герменевтичній, саморегулювання, уніфікації та первинного нормативного упорядкування нових суспільних відносин.

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40 – 44. – Ст. 356.

2. Апенченко Ю. Обычай и закон. Как они уживаются / Ю. Апенченко // Юридический вестник. – 1996. – № 10. – С. 10–12.

3. Бошно С. Правовой обычай в контексте современного учения о формах права / С. Бошно // Государство и право. – 2004. – № 8. – С. 14–22.

4. Гаврилов В. К вопросу о видах и соотношении источников международного частного права / В. Гаврилов // Междунар. Публичное и частное право. – 2001. – № 1. – С. 50–55.

5. Гофман А. Обычай / А. Гофман // Большая советская энциклопедия. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1974. – Т. 18. – С. 66.

6. Денисова А.В. К вопросу о системе источников российского права / А.В. Денисова // Юридический аналитический журнал. – Самара, 2005. – № 3–4. – С. 139–148.

7. Дмитрієв А. Міжнародне публічне право: навч. посібник / А. Дмитрієв, В. Муравйов. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 345 с.

8. Жовтобрюх М. Звичаєве право як соціальне явище / М. Жовтобрюх // Актуальні проблеми державного управління: науковий збірник. – Х.: вид-во УАДУ ХФ, 2000, – № 2 (7). – С. 142–148.

9. Зивс С. Источники права / С. Зивс. – М.: Наука, 1981. – 239 с.

10. Зыкин И. Обычай в современной правовой доктрине / И. Зыкин // Советское государство и право. – 1982. – № 3. – С. 14–23.

11. Зыкин И. Обычай и обыкновения в международной торговле / И. Зыкин. – М.: Междунар. отношения, 1983. – 160 с.

12. Кананькина Е. Правовые традиции анализа источников (форм) права / Е. Кананькина // Право и политика. – 2004. – № 10. – С. 14–19.

13. Комаров С. Источники права Швеции / С. Комаров // Советское государство и право. – 1986. – № 6. – С. 97–102.

14. Комаров С. Общая теория государства и права: курс лекций / С. Комаров. – Изд. 2-е. – М.: Манускрипт, 1996. – 312 с.

15. Корчевна Л. Проблема різноджерельного права: Дослід порівняльного правознавства: монографія / Л. Корчевна. – К.: Інститут держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2004. – 360 с.

16. Лунц Л. Внешнеторговая купля-продажа (коллизийные вопросы) / Л. Лунц. – М.: Юрид. лит., 1972. – 104 с.

17. Марченко М. Источники права / М. Марченко. – М.: Проспект, 2005. – 760 с.
18. Мережко А. Транснациональное торговое право (lex mercatoria) / А. Мережко. – К.: Таксон, 2002. – 463 с.
19. Общая теория права и государства: учеб. / под ред. В. Лазарева. – М., Юрист, 1996.
20. Овчаренко І. Закони у системі джерел (форм) права та їх класифікація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / І. Овчаренко. – Х., 2004. – 19 с.
21. Онищенко Н. Становление и развитие источников советского права на Украине / Н. Онищенко. – К.: Наук. думка, 1988. – 108 с.
22. Первомайский О. До питання про джерела цивільного права / О. Первомайский // Право України. – 2001. – № 2. – С. 34–37.
23. Піскун Т.О. Застосування торговельних звичаїв як джерела права в Україні: правова традиція та перспективи / Т.О. Піскун // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4. – С. 141–147.
24. Піскун Т.О. Співвідношення торговельного звичаю та інших джерел правового регулювання міжнародного приватного права / Т.О. Піскун // Вісник Запорізького державного університету: Юридичні науки. – Запоріжжя, 2004. – № 1. – С. 130–135.
25. Пузырей А. Привычка / А. Пузырей // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1974. – Т. 18.
26. Пучинский В. Понятие и источники гражданского процессуального права Англии, США, Франции: учеб. пособие / В. Пучинский. – М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1988. – 36 с.
27. Разумович Н. Источники и формы права / Н. Разумович // Советское государство и право. – 1988. – № 3. – С. 20–27.
28. Титарчук О.А. Звичай і право (Питання взаємозв'язку і взаємодії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О.А. Титарчук. – Х., 1995. – 15 с.
29. Українська радянська енциклопедія. – Вид. 2-ге. – К.: Головна редакція Радянської енциклопедії, 1984. – Т. 4 – 806 с.
30. Фердросс А. Международное право / А. Фердросс. – М., 1959. – С. 154.
31. Фуллер Л. Анатомія права / Л. Фуллер. – К.: Сфера, 1999. – 225 с.
32. Хвостов В.М. Общая теория права: элементарный очерк / В.М. Хвостов. – М., 2005.
33. Шебанов А. Формы советского права / А. Шебанов. – М., 1968. – 215 с.
34. Щёкина Е.А. Регулятивная функция обычаев международной торговли / Е.А. Щёкина // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 66. – С. 194–198.

Стаття надійшла 11 листопада 2010 р.

**ВПРОВАДЖЕННЯ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЇ
СИСТЕМИ У ЗАОЧНУ ФОРМУ НАВЧАННЯ ВИЩИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ МВС УКРАЇНИ:
ПЕРЕВАГИ, НЕДОЛІКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

На основі аналізу новітніх публікацій провідних учених, педагогів та методистів у галузі вищої освіти та вивчення системи впровадження кредитно-модульного навчання у заочну форму підготовки фахівців правоохоронних органів, сформульовані теоретичні висновки та практичні рекомендації з удосконалення цієї системи, яка вимагає негайного впровадження дистанційних технологій навчання.

Ключові слова: кредитно-модульна система, вищий навчальний заклад, заочна форма навчання, технології дистанційного навчання, працівники органів внутрішніх справ.

На основании анализа инновационных публикаций ведущих ученых, педагогов и методистов в сфере высшего образования и изучения системы введения кредитно-модульного обучения в заочную форму подготовки специалистов правоохранительных органов, сформулированы теоретические выводы и практические рекомендации по улучшению данной системы, которая требует незамедлительного введения дистанционных технологий обучения.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, высшее учебное заведение, заочная форма обучения, технологии дистанционного обучения, работники органов внутренних дел

On the basis of outstanding scientists' modern publications analysis in the field of higher education and application of credit-modular system in the distance learning form for the law enforcement specialists' education, the theoretical conclusions and practical recommendations for improvement of this system, which requires immediate application of distance learning technologies are considered in this article.

Key words: credit-modular system, higher education establishment, distance learning, technologies of distance learning, law enforcement specialists.

Постановка проблеми. Сучасна людина опиняється в ситуаціях, вихід із яких, за відсутності сталих життєвих параметрів, необхідно шукати самостійно і нести відповідальність за прийняті рішення. Реалії життя

вимагають від нас не лише певних знань і професійних навичок. Значущості набувають здатність і вміння аналізувати, робити висновки та підпорядковуватися ситуації, вживати часто непередбачуваних заходів, пророкувати і прогнозувати майбутні результати та наслідки вчиненого. Усе це потребує творчого мислення та адекватних дій. Проте творчості людина може навчитися в умовах наукового пошуку, забезпечити та стимулювати який може лише новітня система освіти.

Сучасна освітня система, виходячи з цих завдань, на думку М.О. Зайцева, повинна трансформуватися у аспекті підготовки особистості, здатної до творчості, у процесі якої студент буде не пасивним об'єктом, а активним суб'єктом, який готує себе не лише до певного фаху, а й до активної участі у соціокультурних перетвореннях [1, с. 114].

Освіта формує інтелект нації, що сьогодні утверджується як головний чинник прогресу. То ж головною метою сучасного етапу розвитку освіти в Україні є забезпечення загального доступу до освітніх ресурсів шляхом інтенсивного впровадження новітніх методів навчання, широкої комп'ютеризації та інформатизації освіти, використання інформаційних навчальних ресурсів мережі Інтернет. Розвиток сучасних тенденцій освіти сприятиме: появі нових можливостей для оновлення змісту навчання, методів викладання дисциплін та розповсюдження знань; розширенню доступу до освіти всіх рівнів; реалізації системи безперервної освіти «через усе життя», що включає дошкільну, загальноосвітню, вищу та післядипломну освіту; індивідуалізації навчання при масовості освіти [2, с. 4].

На думку А.О. Лігоцького, з якою потрібно погодитися, відомча система освіти є органічною ланкою державної освітньої системи України, але, на відміну від орієнтації на підготовку фахівців широкого профілю, спрямована, насамперед, на якісне кадрове забезпечення конкретних галузей діяльності органів внутрішніх справ (слідчої, оперативно-розшукової, адміністративної, соціально-психологічної, кримінально-виконавчої, аполітично-інформаційної тощо) [3, с. 6]. Вирішення цієї комплексної проблеми передбачає забезпечення різнорівневої професійної підготовки фахівців у сфері боротьби зі злочинами в кредитно-банківській системі, зовнішньоекономічній сфері та сфері приватизації, створення відомчої освітньої системи, яка здатна до саморозвитку вітчизняного і зарубіжного досвіду. Вищі навчальні заклади юридичного спрямування, поряд із виконанням одного з важливіших

соціальних замовлень держави, формування інтелектуального потенціалу, забезпечення потреби країни в фахівцях, здатних в інформаційному суспільстві засвоїти й творчо адаптувати світовий досвід, покликані також готувати висококваліфікованих правоохоронців XXI ст.

Саме тому останнім часом стає актуальною проблема якісної та належної підготовки працівників ОВС. Детермінантою розгляду цього питання є певні сучасні вимоги до стану забезпечення громадської безпеки, рівня захисту прав та інтересів громадян. Проте, відомо, що належна професійна підготовка працівників ОВС прямо залежить від якісної організації навчального процесу у ВНЗ системи МВС. Працівник органів внутрішніх справ має бути чесною, моральною, професійною, компетентною особою, яка має здатність до постійного самовдосконалення та самонавчання, вправно виконує покладені на неї обов'язки із захисту життя, здоров'я, прав та законних інтересів громадян [4, с. 111].

У світлі сучасних перетворень не викликає необхідності обґрунтування доцільності приведення освітньо-кваліфікаційного рівня працівників органів внутрішніх справ до міжнародних стандартів. Проте, сьогодні в практичних підрозділах органів внутрішніх справ ситуація склалась таким чином, що більшість працівників органів внутрішніх справ, через різні об'єктивні та суб'єктивні чинники, здобувають вищу відомчу освіту за заочною формою навчання. Варто говорити про те, що заочне навчання працівників органів внутрішніх справ має як негативні, так і позитивні моменти. З однієї сторони, працівник органів внутрішніх справ, який проходить службу в практичному підрозділі органів внутрішніх справ, до підвищення власного освітньо-кваліфікаційного рівня ставиться більш відповідально, ніж його колега-курсант, оскільки вже чітко розуміє сутність, важливість та цінність отримання вищої юридичної освіти власне для себе; з іншої – наявна низка чинників, які не сприяють засвоєнню матеріалу працівником органів внутрішніх справ на належному рівні. Так, наприклад, працівник органів внутрішніх справ, перебуваючи на посаді дізнавача сектору дізнання певного територіального відділу органів внутрішніх справ, плануючи продовжувати службу кар'єру в органах внутрішніх справ, розуміє, що для отримання посади слідчого йому необхідна вища юридична освіта, без отримання якої просто неможливо піднятися на вищій щабель службової кар'єри, проте, одним із чинників, які не сприяють навчан-

ню, доцільно визнати відсутність вільного часу в зв'язку з великою завантаженістю кримінальними справами, необхідністю добових чергувань, під час яких дізнавач зобов'язаний виконувати свої функціональні обов'язки навіть у нічний час, що унеможливорює опрацювання теоретичного матеріалу вдень, після зміни з чергування. Відтак, стосовно працівника органів внутрішніх справ слід наголосити на його психологічному перенавантаженні, що викликає несприйняття теоретичних основ дисциплін на рівні підсвідомості. Наприклад, оперуповноважений карного розшуку, працюючи відповідно до певного вузького профілю, не завжди цікавиться теорією оперативно-розшукової діяльності в її широкому сенсі, інколи вважаючи, що достатньо знання винятково нормативно-правової основи. Проте, видається доцільним: якщо працівник практичних підрозділах органів внутрішніх справ визначає для себе отримання знань як мету та йтиме до неї, використовуючи будь-які засоби, залучаючи власні силу волі, бажання, стремління, наполегливість та терпіння, уміло збагачуючи при цьому отримані під час виконання службових завдань навички теоретичним багажем знань, необхідно визнати здобуття вищої юридичної освіти у відомчих ВНЗ системи МВС України за заочною формою навчання одним із пріоритетних напрямків отримання освіти працівниками органів внутрішніх справ, який міг би значно знизити відтік кадрів із органів внутрішніх справ після здобуття юридичної освіти.

Вирішенню цих питань покликана сприяти кредитно-модульна система організації навчального процесу. Отже, **метою** статті визначено дослідження процесу впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у заочну форму навчання ВНЗ МВС України та здійснення аналізу переваг, недоліків та перспектив.

ВНЗ системи МВС є специфічними у порівнянні з вищими навчальними закладами загальної спрямованості. Саме тому запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу ВНЗ системи МВС загалом та за заочною формою навчання, зокрема, викликає науковий інтерес та необхідність вивчення ситуації.

Стан дослідження. Проблемні питання впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу для української системи освіти вже були розглянуті такими вченими, як І. Бабин, В. Байденко, Р. Бузунов, І. Вакарчук, В. Венедіктов, В. Волович, М. Головатий, В. Грубінко, О. Долженков, В. Журавський, М. Згуровський, А. Косач, В. Кремінь, Л. Найдюнова, О. Охременко,

М. Степко, Ю. Таран, В. Шинкарук. Окремо проблеми заочного навчання були розглянуті в наукових працях таких учених: Я. Болюбаш, Л. Бостан, С. Бостан, К. Бугайчук, О. Головка, І. Логвиненко, С. Тимченко, проте чимало неточностей та прогалин досі потребують негайного усунення.

Виклад основних положень. У системі ВНЗ МВС України впровадження кредитно-модульної організації навчального процесу передбачено Наказом від 14 лютого 2008 року № 69 «Про затвердження Положення про організацію навчального процесу у ВНЗ МВС України» [5], згідно з яким кредитно-модульна система організації навчального процесу – це модель організації навчального процесу, яка ґрунтується на поєднанні модульних технологій і залікових одиниць (залікових кредитів), охоплює зміст, форми та засоби навчального процесу, форми контролю якості знань і вмінь та навчальної діяльності курсанта, студента (слухача) у процесі як аудиторної, так і самостійної роботи. Відповідно до Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах МВС України, основними завданнями вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ України у контексті реформування вітчизняної системи вищої освіти є запровадження передбаченої Болонською декларацією системи академічних кредитів, аналогічній найбільш поширеній у європейських університетах системі взаємного зарахування (трансферу) та накопичення кредитів. Так, кредит – одиниця виміру трудомісткості вивчення дисципліни, уніфікована одиниця виміру виконаної курсантом, студентом (слухачем) сукупної аудиторної та самостійної навчальної роботи, що становить 1/60 від його загального річного навчального навантаження. Модуль – це цілісна, чітко структурована змістова частина системи навчальних елементів навчальної дисципліни, яка повинна бути засвоєна курсантом, студентом (слухачем) [6, с. 120]. Варто визнати, що важливим моментом запровадження цієї системи є можливість урахувати не тільки навчальне навантаження, а й інші досягнення слухача.

Наприклад, О.О. Безносок зазначає, що впровадження модульно-рейтингового контролю суттєво впливає на зростання мотивації навчальної діяльності студентів, зумовлює зростання у студентів значущості таких мотивів, як бажання самореалізації у навчанні, стати лідером, не заспокоюватись на досягнутому та їх відповідальність перед суспільством [7, с. 197].

Проте, впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у ВНЗ МВС України за заочною формою навчання має, звичайно, не лише переваги та є перспективним напрямком роботи. В цьому разі наявна низка проблем та недоліків.

Так, зокрема, в модульній системі навчання, на думку Б. Корольова, викладач є не лише лектором, консультантом, а й своєрідним режисером, модератором пізнавального процесу. Тут неприпустимий розрив між знаннями викладача та його діями. Значна частина наших викладачів поки що не готова до виконання такого завдання. Це пояснюється частково й об'єктивними причинами, зокрема застарілими підходами до організації навчального процесу у ВНЗ, коли лева частка годин припадає на лекції [8, с. 2].

У цьому випадку є актуальним застосування інноваційних технологій навчання. Зокрема, йдеться про впровадження до заочної форми навчання працівників органів внутрішніх справ технологій дистанційного навчання, що могло б значно оптимізувати навчальний процес, індивідуалізувати його та «відв'язати» слухача від аудиторії, надаючи йому можливість самостійної підготовки у будь-який зручний для нього час, що у випадку отримання освіти працівниками органів внутрішніх справ в умовах постійної службової завантаженості могло б бути вагомим аргументом стосовно якості здобутої освіти.

Одним із визначальних критеріїв освіти в межах Болонського процесу є відповідність європейському ринку праці, тобто йдеться про конкурентоспроможність українського працівника органів внутрішніх справ як фахівця на європейському ринку праці. Проте, аналізуючи поняття конкурентоспроможності та «приміряючи» його до працівників органів внутрішніх справ, можемо стверджувати про відсутність смислового навантаження цього словосполучення, – це по-перше; недоцільність та неможливість визначення конкурентоспроможності працівника органів внутрішніх справ на міжнародному ринку праці взагалі, оскільки: (а) нормативно-правова база у кожній країні індивідуальна, тому неможливо підготувати силами ВНЗ однієї держави правозахисника міжнародного рівня, (б) враховуючи специфіку служби, можна говорити про незнання українським працівником органів внутрішніх справ всіх «тонкощів» служби в інших країнах, при чому це не є недоліком, (в) працівники органів внутрішніх справ зобов'язані володіти певним багажем знань, які мають відповідний гриф таємності, що унеможливило їх використання за межами кожної окремої країни, – це по-друге;

відсутність перспектив у вирішенні цього питання, на нашу думку, – це по-третє.

Також існує небезпека знецінення дипломів, отриманих за системою «кредитів» та «балів». Слід зазначити, що цю систему активно люблять підприємства, передусім тому, що фахівець, який отримав такий диплом, навряд чи зможе вимагати високу заробітну плату, посилаючись на рівень освіти. Таким чином, відбувається знищення диплома як орієнтира для встановлення шкали зарплат. Крім того, слід відзначити, що елітарні вищі навчальні заклади Європи відмовилися від участі в Болонській конвенції. Це означає, що відбувається формування системи освіти для фахівців середньої кваліфікації, але зберігається система освіти для еліти [9, с. 17], із чим, як не прикро, важко не погодитись.

Проведений нами аналіз нормативних документів в сфері інноваційних освітніх технологій, зокрема кредитно-модульної організації навчального процесу та рейтингово-модульного навчання, надають нам підстави виокремити основні ознаки модульних технологій: індивідуалізований підхід до засвоєння модулів; стимуляція, зацікавленість роботи над навчальним матеріалом з боку слухача; слухач вчиться самостійно, викладач здійснює мотиваційне керування; перехід від репродуктивного навчання до саморозвитку через більш проблемне навчання; розвинення у слухача адекватної самооцінки; сприяння досягненню слухачем чітко визначених цілей; збільшення практико-орієнтованого навчання; активізація роботи впродовж семестру, впровадження рейтингово-модульного контролю, будова навчальних модулів на інтегративній основі тощо. Попри це, досі залишається проблемним питання слабкої нормативної бази організації навчального процесу в сфері відомчої освіти МВС. Особливо це помітно при запровадженні інноваційних освітніх технологій, в якості яких виступають модульні системи навчання. Крім того, Наказом МВС України від 21 липня 2008 року № 346 «Про затвердження Положення про підготовку фахівців у вищих навчальних закладах МВС за заочною та дистанційною формами навчання» питання особливостей адаптації вимог наказу МВС від 14 лютого 2008 року № 69 до заочної форми навчання теж є неврегульованим [10].

Висновки. Отже, впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у заочну форму навчання ВНЗ МВС України має свої вагомі переваги та перспективи. Водночас, враховуючи недосконалість нормативної бази та слабе навчально-методичне обґрунтування, відсутність технічного забезпечення та

неефективність технологій дистанційного навчання, сьогодні впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у заочну форму навчання є дещо завчасним та потребує доопрацювання.

1. Зайцев М.О. Впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу як чинник реформування освіти в контексті Болонського процесу: проблеми та прогнози / М.О. Зайцев // Збірник методичних матеріалів та рекомендацій для молодих викладачів з організації та планування навчально-методичної роботи [укл.: О.Г. Зіберов, В.А. Перцева, Є.О. Зіберов, Ю.А. Кушнерук, Р.Б. Черехаха / відп. ред. проф. П.І. Орлов]. – Харків: 2006. – 836 с.

2. Суліма Є.М. Програмний підхід до модернізації освіти на засадах впровадження інноваційно-інформаційних технологій / Є.М. Суліма // Нова парадигма: журнал наукових праць / голов. ред. В.П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; творче об'єднання «Нова парадигма». – Вип. 95. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманов, 2010. – С. 3–14.

3. Лігоцький А.О. Професійна педагогіка в системі підготовки кадрів МВС України / А.О. Лігоцький // Стан та перспективи розвитку відомчої системи освіти і науки МВС України: матер. наук.-практ. конф. – Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2001. – С. 92.

4. Бузунов Р.А. Початкові критерії набуття професіоналізму курсантами ВНЗ системи МВС / Р.А. Бузунов // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: зб. наук. праць. – Донецьк: ДЮІ, 2006. – № 1. – С. 109–121.

5. Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах МВС України, затверджене наказом МВС України від 14 лютого 2008 року № 69. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MVS073.html

6. Організація навчального процесу за заочною формою навчання: практичний посібник / за заг. ред. О.М. Головка. – Харків, 2008. – 260 с.

7. Безносок О.О. Система модульно-рейтингового контролю успішності студентів під час підготовки офіцерів запасу / О.О. Безносок // Проблеми освіти: наук.-метод. зб. / кол. авт. – К.: НМЦ ВО, 2001. – Вип. 24. – С. 193–197.

8. Корольов Б. Методична складова Болонського процесу / Б. Корольов // Освіта. – 2004. – № 26. – С. 2.

9. Венедиктов В.С. Парадигма сучасної юридичної освіти в контексті Болонського процесу / В.С. Венедиктов // Право і безпека. – 2004. – № 3'4. – С. 14–17.

10. Про затвердження Положення про підготовку фахівців у вищих навчальних закладах МВС заочною та дистанційною формами навчання [Електронний ресурс]: Наказ МВС України від 21 липня 2008 року № 346. – К.: CD-вид-во «Інфодиск», 2010. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP.

Стаття надійшла 2 грудня 2010 р.

АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОГО ФЕНОМЕНА ПОВЕДІНКИ ОСОБИ: СУЧАСНА ЮРИДИЧНА КОНЦЕПЦІЯ

Проаналізовано соціальний феномен поведінки особи, зокрема, запропоновано сучасну класифікація наукових підходів щодо його пізнання та розуміння, в тому числі, з точки зору концепції юридичних поглядів.

Ключові слова: особа, діяльність, поведінка, науковий підхід, правовий персоналізм.

Проанализировано социальный феномен поведения лица, в частности, предложено современную классификацию научных подходов относительно его познания и понимания, в том числе, с точки зрения концепции юридических взглядов.

Ключевые слова: лицо, деятельность, поведение, научный подход, правовой персонализм.

The social phenomenon of a person's behaviour is investigated in this article; in particular, modern classification of scientific approaches is suggested concerning its cognition and understanding from the point of view of legal outlook conception.

Key words: a person, activity, behaviour, scientific approach, legal personalism.

Постановка проблеми. Питання соціального розвитку особи вічні. Вхідження людини в суспільство здійснюється через різні соціальні спільності: соціальні групи, соціальні інститути, соціальні організації. Скільки існує людина, стільки вона й намагається вдосконалити суспільство, в якому перебуває, а воно, своєю чергою, споконвічно прагне впливати на її внутрішній світ. Людина стає, таким чином, не тільки елементом соціальної системи, але і сама становить систему, що має найскладнішу структуру. Людина стає особою – цілісністю соціальних властивостей людини, продуктом суспільного розвитку і включенням індивіда в систему соціальних відносин за допомогою активної діяльності та спілкування [1, с. 64].

Особа – людина, яка має історично зумовлений ступінь розвитку, користується правами, що надаються суспільством, та виконує обов'язки, які ним покладаються [2, с. 200].

Стан дослідження. Сучасна наукова парадигма підходів вказує на наявність декількох концепцій щодо розуміння цього поняття: психодинамічної (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер), еґо-теоретичної (Е. Ерік-

сон, Е. Фромм), диспозитивної (Р. Кеттел, Г. Айзенк), біхевіористичної (Дж. Уотсон, Б. Скіннер), соціально-когнітивної (А. Бандура, Дж. Роттер), гуманістичної (А. Маслоу), феноменологічної теорій (К. Роджерс). Утім, усі вчені вважають, що поняття «особа» виражає неподільність, цілісність і особливості конкретного суб'єкта, що виникають вже на ранніх рівнях розвитку життя. [3, с. 509].

З огляду на вищенаведене, **метою** статті було обрано з'ясування змісту понять «особа» та «поведінка» з точки зору представників розмаїття наукових підходів, в першу чергу, юридичних.

Виклад основних положень. Особа як цілісність – це продукт соціобіологічної еволюції, в ході якої відбувається не лише процес диференціації органів і функцій, але також і їх інтеграція, їх взаємне «злагодження».

Особа – це, насамперед, генотипне утворення. Але його формування продовжується, як відомо, і в онтогенезі, прижиттєво. Тому в характеристику особи входять також властивості та їх інтеграції, що складаються онтогенетично. Йдеться про виникаючі «сплави» вроджених і набутих реакцій, про зміну наочного вмісту потреб, про домінантні поведінки, що формуються.

Особа формується під впливом двох основних факторів:

- 1) індивідуальних вроджених властивостей;
- 2) соціального середовища, що впливає на людину.

На соціальний характер категорії «особа» вказують такі її риси:

1) розумність, тобто здатність мислити та приймати осмислені, а не інстинктивні рішення. Ця ознака зумовлює можливість упорядкування процесу спілкування суб'єктів;

2) свобода, тобто можливість вибору із встановлених суспільством варіантів поведінки саме того, який найповніше відповідає інтересам особи та не порушує прав інших суб'єктів, що і забезпечує можливість усвідомленого ставлення суб'єкта до власної поведінки;

3) індивідуальність, що виявляється у наявності специфічних рис, які виокремлюють особу з маси собі подібних. Саме це надає можливість реально визначити соціальний стан, професію, вік, місце особи в суспільстві;

4) відповідальність, що характеризується як можливість передбачати результати своїх дій, керувати ними та самостійно нести відповідальність у разі невиконання обов'язків чи порушення прав інших осіб. Ця риса забезпечує певне співвідношення власної поведінки з інтересами суспільства та її самооцінку відповідно до існуючих стандартів [3, с. 314].

Безумовно, суспільні відносини є важливим фактором впливу на особу. Однак особа не формується пасивно, вона є активним суб'єк-

том. Соціальну природу особи визначають такі компоненти її структури, як свідомість, воля, можливість діяльності [4, с. 280].

Свідомість є цементуючим елементом, що відображає можливість усвідомлювати дійсність, керувати своїми вчинками. Відсутність самосвідомості особи не надає можливості говорити про наявність особи.

Воля як компонент структури особи характеризується як можливість вибору діяльності та досягнення певної мети.

Діяльність пов'язується з можливістю використання інтелектуальної та фізичної енергії для досягнення певного результату. Доволі часто поняття і терміни «поведінка» та «діяльність», коли діяльність розглядається як система поведінки, розглядають в аналогічному розумінні [5, с. 201].

Діяльність є специфічно людська форма цілеспрямованого відображення і перетворення світу, джерело виникнення культури, становлення соціальної організації і формування особистості [6, с. 95]. Категорії «поведінка» та «діяльність» відмінні, категорія «поведінка» є вужчою, аніж категорія «діяльність», оскільки «діяльність» має перетворювальний характер, а тому не завжди піддається зовнішньому спостереженню. Поведінка є формою діяльності, її зовнішнім аспектом [7, с. 180].

Отже, поведінку особи інтерпретують як зовнішнє вираження діяльності, в якому виявляється конкретна позиція людини, її установка.

Поведінка особи – форма перетворення діяльності в реальну дію. Завдяки поєднанню універсальних властивостей дає можливість виокремити її в окремий соціальний феномен.

Отже, феномен – незвичайне, рідкісне, виняткове явище, або факт. За визначенням Канта, феномен – будь-яке явище, яке може бути пізнане на основі чуттєвого досвіду, на протипагу слову ноумен, що означає явище, зрозуміле розумом [8, с. 211].

Термін «феномен» зрідка вживається як синонім терміна «явище». Втім, на нашу думку, явище – категорія, що відображає зовнішні властивості, процеси, зв'язки предмета, які даються пізнанню безпосередньо в формах живого споглядання – характеризує зовнішню сутність поведінки особи, не повною мірою розкриваючи та передаючи унікальні властивості цієї категорії. Саме тому, поведінка особи – явище котре спостерігаємо, водночас, феномен, який досліджуємо.

Феномен поведінки особи – багатогранне полідисциплінарне поняття, оскільки є предметом дослідження низки гуманітарних наук. Отже, сутність поведінки вивчають філософи, психологи, соціологи, юристи тощо.

У філософії феномен поведінки особи визначається як процес взаємодії живих істот із довкіллям, а поведінка особи визначається як

здатність до діяльності у матеріальній, інтелектуальній та соціальній сфері життя [9, с. 200].

Говорячи про концепцію наукових поглядів на феномен поведінки особи, варто зазначити, що одним із першим наукових підходів до її пізнання та розуміння був біологічний, наступними – психодинамічний та біхевіористичні течії в психології.

Соціальні ж підходи до феномену поведінки особи характеризуються розмежуванням понять «поведінка» та «соціальна поведінка». Остання ж розглядається як поведінка особи, що формується, розвивається, проявляється в умовах суспільного життя, а тому має соціально зумовлений характер [10, с. 418]. Отже, соціальну поведінку особи можна трактувати як систему або сукупність таких взаємопов'язаних дій і учинків особи, котрі визначаються потребами, мотивами, інтересами, обов'язками та формами суспільного життя. Тут процес соціалізації – один із основних елементів формування поведінки особи, в ході якого вбачається здатність особи адаптуватися до системи соціокультурних норм суспільства [11, с. 300].

Соціалізація – становлення особи – процес засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних установок, соціальних норм і цінностей, знань, навиків, що дозволяють йому успішно функціонувати в суспільстві [12, с. 155].

Шлях соціалізації особи – це життєвий шлях від народження до старості, від системи із зародковими елементами свідомості до системи з розвинутою свідомістю та самосвідомістю. Існують певні розбіжності у визначенні тривалості процесу соціалізації. Деякі науковці вважають, що він триває все життя, інші, особливо представники школи психоаналізу, – що лише у дитинстві, а деякі – що у дитинстві, підлітковому віці та юності, тобто охоплює період підготовки до активного входження особи у систему соціальних інституцій суспільства. Соціалізація охоплює такі стадії, як:

- 1) засвоєння правових і моральних норм, що регламентують поведінку особи, та їх інтеріоризація у формі совісті;
- 2) формування соціогенних потреб, що детермінують діяльність особи;
- 3) створення комплексної багаточільової полімотиваційної програми життєдіяльності.

Під час формування особи в нормальних умовах соціалізації правові норми приймаються нею і стають звичними межами поведінки. В особи розвивається механізм соціального регулювання, під яким

розуміється звична готовність чинити і діяти в конкретній обстановці певним чином [14, с. 5].

Поняття та процес соціалізації є важливим не лише в контексті одного із засобів формування поведінки особи, але і як чинника, що детермінує явище суб'єктності та правосуб'єктності. Суб'єктність особи визначається її включеністю в технологію певної соціальної системи. Це означає, що кожна соціалізована особа долучена до системи соціальних інституцій, і її діяльність регламентована їх нормативними документами. Суб'єктність є значною мірою правосуб'єктністю, оскільки, по суті, це «моралесуб'єктність», що включає в себе правосуб'єктність як складову. Ідеться про те, що правова норма як модель поведінки особи є водночас моральною, а особливість її полягає саме в тому, що правопорушення тягне за собою карні санкції з боку держави і права.

Багатозначність поняття «поведінка» в суспільних науках значною мірою позначилась на його тлумаченні у правових вченнях. Право – один із найважливіших інструментів управління поведінкою особи. Встановлюючи, регулюючи та охороняючи суспільні відносини, воно виконує активну, творчу роль, сприяючи вирішенню проблем соціуму.

У цьому сенсі, логіка диктує нам таке визначення права: право – це вимога достойної поведінки й обов'язок такої поведінки. Філософсько-правовий варіант термінології: право – це єдність егоїзму та альтруїзму; теоретико-правовий варіант термінології: право – єдність прав (дозволів, суб'єктивних вимог) і обов'язків (наказів, настанов). Твердження говорить про те, що особа не може легітимним (цивілізованим) чином забезпечити безпеку своїх інтересів інакше, як тільки визнаючи таке ж право для інших. Через права людина – егоїст, через обов'язки – альтруїст, а через їх єдність – соціалізована особа.

Таким чином, вимога до належної поведінки, погоджена із власним обов'язком до такої поведінки. За наявності такого «суспільного договору», укладеного на основі взаємних зобов'язань, особа набуває «ближнього» як колегу, партнера, помічника для охорони й реалізації своїх прав. Право стає механізмом, що здатний створювати суспільне благо: узгоджувати користь однієї особи з іншою і, таким чином, досягати и підтримувати в суспільстві соціальну згоду і співробітництво [15, с. 45]. Саме завдяки такій діяльності право здатне на соціалізацію й гуманізацію соціальних відносин.

Зазначений вище тип правового розуміння є характерним для більшості демократичних суспільств сьогодення та чи не найбільш

актуальним для галузі формування поведінки особи. Така наукова течія отримала назву правового персоналізму.

Найвідомішими представниками персоналізму як одного із провідних напрямів сучасної світової філософської та правової думки є М. Бердяєв, Е. Брайтмен, Ж. Лакруа, П. Рікер. Їх поєднує розуміння особи як первинної реальності та вищої духовної цінності, буття якої зумовлене верховною особою – Богом [16, с. 600].

Правовий персоналізм розглядає право насамперед, як таке, що виникає не із державної волі, а із природних потреб людини та еквівалентності обміну послугами між вільними та рівноправними особами. Він ґрунтується на моделі чотирьох аксіом: пріоритетності особи; недостатності особи для реалізації всього різноманіття власних інтересів власними силами; спілкування як обміну послугами – засобу подолання такої недостатності особи; еквівалентності такого обміну.

Водночас, будь-яке правове розуміння, в тому числі, концепція правового персоналізму, відносить до поведінки тільки ту людську активність, яка характеризується певними юридичними ознаками. Право має справу лише із соціально значущими актами поведінки. Вчинки ж, що спрямовані на природні (фізичні, біологічні) об'єкти, за умови, якщо вони не впливають на соціальні відносини, не цікавлять правову систему [17, с. 88]. Право регулює поведінку особи саме в соціальних цілях та інтересах.

Отже, правове розуміння поведінки охоплює не будь-яку активність особи, а обмежується трьома критеріями:

- 1) її соціальною значимістю, про яку йшлося вище;
- 2) її вираженням на зовні, в формі конкретних дій;
- 3) усвідомленістю таких дій.

Доволі важливим для права моментом є обмеження поняття «поведінка» її вираженням на зовні (на відмінну від психології, де досліджується не лише зовнішня, а й внутрішня діяльність особи). Зовнішня поведінка особи виражається в практичних діях, є вербальною, або ж документальною.

Третє обмеження поведінки особи в праві – свідомість поведінки. Право виокремлює лише ті елементи, що можуть знаходитися під контролем свідомості і волі особи. Відтак, поведінка в юридичному значенні становить лише такі вчинки свідомої особи, що досягнула зазначеного віку, яким передує свідомий вольовий вибір, котрий включає розуміння соціального значення вчинку і передбачення його наслідків. Поведінка, що не піддається контролю зі сторони вольових

та інтелектуальних механізмів особи, не може регулюватися правом й, зокрема, не може тягнути юридичної відповідальності – вона була б беззмисловою [18, с. 340].

Висновки. Резумуючи вищенаведене, варто зазначити, що з точки зору правового персоналізму, поведінка особи, яка регулюється правом, – це, насамперед, та поведінка, що передбачена в правах і обов'язках учасників правовідносин, включає в себе вступ у правовідносини, їх реалізацію, зміну, чи припинення правовідносин. Зв'язок поведінки із правовідносинами наглядно підтверджує те, що жодна юридично значима поведінка не є ізольованими вчинками однієї особи, що здійснюється в відриві від поведінки інших осіб, чи суспільства в цілому. Юридично значуща поведінка – це форма соціальної взаємодії осіб, колективів та інших соціальних общин. Це «клітина» складної системи суспільних відносин, що існують та розвиваються в соціумі.

-
1. Ферреоль Ж. Социология. Терминологический словарь / Ж. Ферреоль. – СПб.: Питер, 2003. – 160 с.
 2. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский. – М.: Прогресс, 1969. – 240 с.
 3. Крейн У. Теория личности / У. Крейн. – СПб.: Прайм – Еврознак. – 2002. – 509 с.
 4. Зайчук О.В. Теория держави і права / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 545 с.
 5. Спиркин А.Г. Основы философии / А.Г. Спиркин. – К.: Політична література, 1988. – 354 с.
 6. Пилипенко В.Е. Социальная регуляция трудового поведения (социологический анализ) / В.Е. Пилипенко. – К., 1993. – 294 с.
 7. Ольшанский В.Б. Психология практикам / В.Б. Ольшанский. – М.: Тривола, 1996. – 545 с.
 8. Социальная психология: краткий очерк / под. общ. ред. Г.П. Предвечного и Ю.А. Шерковина. – М.: Политиздат, 1975. – 261 с.
 9. Матюхіна О.А. Словник філософських термінів / О.А. Матюхіна, Є.Ф. Сластенко, С.М. Ягодзінський, Л.В. Каднікова, Л.І. Мокляк. – К.: НАУ, 2004. – 808 с.
 10. Філософський словник / за ред. В.І. Шинкарука. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
 11. Гарасимів Т.З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір / Т.З. Гарасимів. – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 524 с.
 12. Дюркгейм Э. Социология, ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм; пер. с фр., составл., послесл. и примеч. А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.

13. Мудрик А.В. Социализация человека / А.В. Мудрик. – М., 2007. – 213 с.
14. Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід / В.Т. Циба. – К.: МАУП, 2000. – 145 с.
15. Вайшвила Альфонсас. Личность и правовое регулирование: творческие поиски / Альфонсас Вайшвила. – Луганск, 2006. – 149 с.
16. Соціальна філософія: короткий енциклопедичний словник / за заг. ред. В.П. Андрущенко, М.І. Горлача та ін. – Х.: Рубікон, 1997. – 600 с.
17. Кудрявцев В.И. Право и поведение / В.И. Кудрявцев. – М.: Наука, 1976. – 211 с.
18. Павлов И.Я. Сборник сочинений / И.Я. Павлов. – М.: АН СРСР, 1963. – Т. 2. – 410 с.

Стаття надійшла 9 листопада 2010 р.

УДК 340.12

М.В. Кухта

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОМУНІКАТИВНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ПРОЦЕСІ ПРАВОВОГО СПІЛКУВАННЯ

Досліджуються комунікативна та соціальна компетентність працівника ОВС як складові процесу правоспілкування, їх взаємодія, а також роль і місце у системі правової комунікації з точки зору філософського інтерпретування.

Ключові слова: *комунікативна компетентність, соціальна компетентність, правове спілкування, взаємодія, комунікація.*

Исследуется коммуникативная и социальная компетентность сотрудника ОВС как составляющие процесса правообщения, их взаимосвязь, а также роль и место в системе правовой коммуникации с точки зрения философского интерпретирования.

Ключевые слова: *коммуникативная компетентность, социальная компетентность, правовое общение, взаимосвязь, коммуникация.*

Communicative and social competence of the bodies of internal affairs workers as the component of the process of legal communication, their interaction, role and place in the system of legal communication from the point of view of philosophic interpretation are investigated in the article.

Key words: *communicative competence, social competence, legal communication, interaction, communication.*

Постановка проблеми. В епоху мегашвидкого розвитку інформаційного простору, де основне місце належить інформаційним процесам, комунікація стає дедалі важливішим чинником чи не усіх суспільних перетворень. За допомогою актів комунікації формується та розвивається сучасна людина, відтак – суспільство, права і обов’язки якого є складовою суспільного життя. Відповідно, правове спілкування вимагає якнайдетальнішого дослідження, оскільки комунікативні процеси – частина процесів правореалізаційного спрямування. Іншими словами, вміння контактувати безпосередньо впливає на розвиток сучасної правознавчої науки, основним об’єктом якої є людина та її права. Комунікація не може відбуватися без участі людини, також людина не може розвиватися поза сферою спілкування. У результаті – юриспруденція становить елемент комунікативного простору нашого часу, адже без належного професійного рівня спілкування є неможливою правова реалізація на якісно високому рівні. Комунікативна компетентність правоохоронців – складова професійного образу системи ОВС, який сприяє не тільки процесу правореалізації, а й формуванню іміджу правоохоронних органів. Соціальна компетентність працівників ОВС – ще один елемент правового акту спілкування, який нерозривно пов’язаний із вмінням контактувати. Вчені йменують соціальну компетентність «соціальним інтелектом», тобто високоінтелектуальність людини слугує фундаментальною рисою її діяльності. Саме тому взаємовплив комунікативної та соціальної компетентності сьогодні потребує наукового обґрунтування та вивчення, оскільки ефективно правове спілкування потребує високоякісної комунікативної та соціальної компетентності правоохоронців із метою спрощення, доступності, пришвидшення та дієвості правореалізаційних процесів.

Стан дослідження. Явище соціальної компетентності здебільшого досліджувалося у сфері психології, філософії, політології. В основному вивченням соціальної компетентності людини займалися Л.В. Копець, І.О. Трухін, В.В. Москаленко та ін. Комунікативну компетентність досліджували: В.В. Гаркуша, М.М. Заброцький, С.Д. Максименко, Л.А. Петровська, К.К. Платонов та ін. Проте вивчення взаємозалежності соціальної та комунікативної компетентності у сфері праворозуміння досі не спостерігалось. Тому **метою** цієї наукової розвідки є аналіз взаємодії спілкування та соціальної обізнаності у процесі правореалізації.

Виклад основних положень. Одним із найголовніших дослідницьких об’єктів сьогодення є інформація, а також різноманітні комунікативні системи. На думку Пітера Вінтерхоф-Спрука, «цей час можна вважати початком так званого медіа- чи інформаційного суспільства» [4, с. 8]. Ін-

формаційний простір XXI ст. містить широкомасштабні наукові дослідження, пов'язані з феноменом комунікації, адже глобалізаційно спрямований розвиток сучасного соціуму диктує комунікативно-векторний аспект вивчення найрізноманітніших нагальних проблем нашого часу. Не залишається осторонь цих інноваційно теоретичних досліджень і правознавча наука, у якій концепт спілкування нині набуває провідного значення. О.А. Гулевич вважає, що «людська комунікація розгортається у комунікативній ситуації. Основні елементи комунікативної ситуації – це комунікативні позиції: комунікатор (той, що створює повідомлення) і реципієнт (той, хто його отримує). Процес комунікації розпочинається з того, що в комунікатора виникає якась мета. Опісля того він визначає сенс повідомлення, який необхідний для досягнення цієї мети» [7, с. 5]. Отже, комунікація ніколи не відбувається без мети, тобто процес комунікування не відбувається сам собою, а є цілеспрямованим, відтак комунікація не є процесом заради процесу, а процесом задля досягнення мети.

Комунікація – явище багатогранне. Існує чимало тлумачень та науково обґрунтованих поглядів стосовно цього феномена. Деякі вчені розглядають комунікацію винятково у спілкувальному аспекті, дехто тлумачить її як орієнтир розвитку сучасних суспільних трансформацій. На думку С. Квіта, провідного дослідника модерної інформаційної сфери, «комунікація може слугувати і загальним терміном для позначення різних видів взаємодії за допомогою символів. Це також механізм розвитку взаємин між людьми – всі символи свідомості разом із засобами їх передачі у просторі й збереження у часі» [1, с. 10]. Як бачимо, учений об'єднує два вищезазначені підходи до інтерпретації комунікації, що, на нашу думку, є оптимальним трактуванням цього терміна. «Комунікація є однією з визначальних концепцій ХХ століття... Багато з найголовніших проблем епохи, як суспільних, так і особистих, пов'язані зі спілкуванням чи невдалістю комунікації» [6, с. 10].

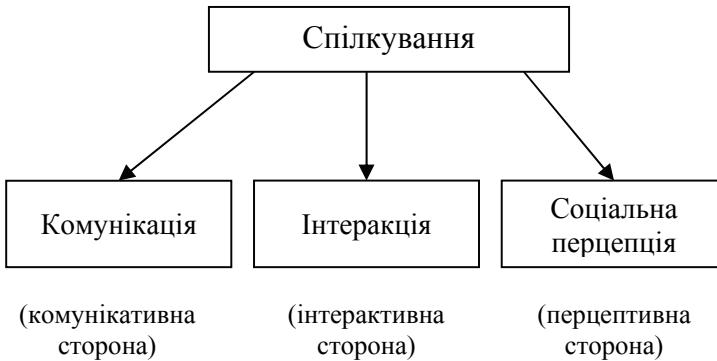
Комунікація – це також і процес, причому високодинамічний. Людина, відповідно, виконує у ньому головну роль. Без комунікативної моделі розвитку суспільства може втратити свої ціннісні орієнтири, адже сьогодні комунікативна компетентність кожного – це основа успішної діяльності. Необхідно підкреслити, що спілкування відбувається завжди у вигляді акту взаємодії, який спрямований на досягнення основної мети – взаєморозуміння. За своєю суттю людина прагне до спілкування. «Людина є соціальною істотою, тобто не може обходитися без взаємодії з іншими людьми, без знання їхньої думки про себе. Тому здатність до комунікації і потреба в комунікації є чи не найважливішими її сутнісними ознаками. Окрім того, що людина хоче розуміти навколишню дійсність, вона

прагне до взаєморозуміння з іншими людьми» [1, с. 9]. Порозумінню з іншими в контексті нашого дослідження сприяє комунікативне вміння у процесі правового спілкування. Приміром, якщо правоохоронець зуміє лаконічно і обґрунтовано розтлумачити «букву» закону громадянину, то це, безсумнівно, сприятиме запобіганню порушенню законодавчих норм і кращому взаєморозумінню. Система правового спілкування повинна містити в собі такі необхідні елементи, як чіткість, доступність, зрозумілість. Комунікативна компетентність правоохоронця підкреслює водночас і його обізнаність у сфері законодавчих урегулювань, і повагу до свого співрозмовника – громадянина, а також і до колег по службі. Проте вмінти спілкуватися на належному рівні – це не єдиний фундаментальний орієнтир правореалізації. Окрім грамотного володіння словом, важливим є обізнаність у тому, про що йдеться у розмові. Отже, ще одним незамінним чинником ефективної правореалізації є соціальна компетентність працівника ОВС. Л.В. Копець вважає, що «соціальна компетентність – це соціальний інтелект, що допомагає розпізнавати особисті проблеми, доповнений групою вмінь діяти й отримувати соціально корисні результати. Соціальна компетентність розкривається в мотивації: це здатність ставити перед собою можливі (реальні) цілі та прагнути їх досягнення; це очікування людиною успіхів в ініційованій діяльності та підтвердження цих конфліктів у міжособистісних контактах, здатність вибирати дії, що підсилюють позитивні фактори соціального оточення» [2, с. 191]. Соціальна компетентність – це, іншими словами, вміння людини працювати у напрямку досягнення суспільно корисних цілей, а також сукупність дій, спрямованих на розвиток позитивних соціальних чинників.

Загальновідомо, що діяльність правоохоронних органів повинна бути суспільно корисною. Для досягнення високого рівня суспільно корисної праці всієї системи ОВС необхідною є соціальна компетентність кожного правоохоронця. Відповідно, в контексті правореалізації важливе місце посідають особисті якості працівників ОВС, насамперед – соціальні. «Соціальні якості особистості... є принципово важливими у професіях соціального типу, особливістю яких є постійна взаємодія і спілкування з людьми» [2, с. 191]. Вважаємо, що правоохоронці, перебуваючи у тісній взаємодії з громадянами, повинні ретельно розвивати свої соціальні якості, бо саме це й сприятиме підвищенню рівня взаєморозуміння між ними та громадянами, у результаті це налагодить систему праворозуміння. Також потрібно додати, що соціальна компетентність виражається за допомогою комунікативних умінь. Отже, соціальна і комунікативна компетентність – взаємообумовлені явища, які сприяють взаємовиявленню, адже саме через спілкувальні процеси розкривається соціальна компетентність

людини, водночас, завдяки належній соціальній зорієнтованості відбувається успішне комунікування. «Людина, яка хоче досягти успіху у своєму професійному середовищі, має бути високоінтелектуальною, відзначатися розвинутими комунікативними й організаційними здібностями..., здатністю зберігати емоційну врівноваженість у спілкуванні» [2, с. 192]. Соціальна компетентність – це і вміння розуміти соціально значущі явища, і здатність професійно реагувати на виклики сучасного суспільства, і, що найголовніше, компетентність висловлювання з цього приводу. Як бачимо, комунікативна компетентність значною мірою дорівнює компетентності соціальній.

На думку В.В. Москаленко, «спілкування є багатомірним явищем... Різні види та форми спілкування, доповнюючи один одного, створюють в сукупності цілісну систему спілкування, яка є одним із найскладніших соціальних феноменів» [5, с. 372]. Феномен спілкування повсякчас домінує у дослідженнях українських і зарубіжних учених, зокрема дослідниця Г. М. Андреева виокремлює структуру спілкування, де соціальна і комунікативна компетентність мають неабияке значення. Цю наукову позицію ученої схематично можна відобразити так.

Комунікативна сторона, вважає В.В. Москаленко, характеризується тим, що між партнерами спілкування відбувається обмін інформацією. Інтерактивна сторона полягає в організації між індивідами, що спілкуються, тобто, що вони обмінюються не тільки знаннями, ідеями, але й діями. Перцептивна сторона спілкування означає процес сприйняття і пізнання один одного партнерами зі спілкування і встановлення на цій основі взаєморозуміння [5, с. 378]. Водночас, три сторони стру-

ктури спілкування доповнюють одна одну. Комунікація, інтеракція і соціальна перцепція – нерозривні між собою, коли йдеться про комунікативний процес. Соціальна перцепція у цій взаємодії є умовним вказівником на соціальну компетентність у процесі спілкування. Відповідно, без належного рівня соціальної компетентності не може відбутися акту ефективного взаємоспілкування.

Отже, це слугує ще одним підтвердженням того, що комунікативна і соціальна компетентності рівнозначно впливають на процес комунікативної взаємодії, відтак можемо зробити висновок про те, що правовий аспект спілкування не може виключати присутність обох явищ.

Також у контексті нашої наукової розвідки, як незамінне підтвердження значної ролі взаємодії соціальної та комунікативної компетентності у процесі правореалізації, заслуговує на увагу думка І.О. Трухіна: «Соціально-орієнтоване спілкування постає типовим у ситуаціях взаємодії людей як представників певних груп: національних, вікових, статусних, професійних. Тут рольова позиція має значно більше і часто провідне значення, а спонтанність та емоційність мовлення можуть розглядатися як порушення встановлених норм спілкування. Яскраві приклади цього типу мовлення спостерігаються, наприклад, у спілкуванні офіцера і солдата...» [3, с. 50]. Ми погоджуємося з думкою вченого, адже спілкування між колегами по службі безпосередньо впливає на формування комунікативних особливостей кожного із учасників службового комунікативного акту, а це, своєю чергою, відображається на рівні спілкування офіцерів загалом. «Сфера, способи, динаміка спілкування визначаються соціальними функціями людей, які спілкуються, їх становищем в соціальній структурі суспільства... Загалом, суспільні відносини вплітаються в тканину спілкування» [5, с. 376]. У результаті, внутрішньокмунікативні відносини правоохоронної сфери відображаються у їх зовнішньокмунікативній взаємодії – у спілкуванні з громадянами. Можемо наголосити на тому, що комунікативна компетентність працівників ОВС – це не тільки вміння юридично грамотно висловлювати свою думку перед громадськістю, це, відповідно, також грамотність і повага спілкування між самими правоохоронцями. Важливими у цьому процесі є всі три сторони спілкування, за Г.М. Андрєєвою (схема процесу подана вище), проте саме комунікативна і соціальна компетентності у спілкуванні мають провідне значення. «Суспільні відносини і спілкування – це сторони єдиних соціальних зв'язків. Тому у поясненні змісту спілкування потрібно виходити з характеристики історичного типу суспільних відносин, системи його суспільної діяльності. Суспільні відносини слугують каркасом

соціальної форми, яка компонує процеси людей в соціально визначений і історично змінюваний ансамбль. Спілкування знаходиться ніби в точці перетинання суспільних відносин і діяльності і виступає механізмом їх взаємозв'язку, який здійснюється в процесі соціальної взаємодії» [5, с. 377]. Соціальна та комунікативна взаємодія умовно дорівнюють соціальній та комунікативній компетентності. Спілкувальна взаємодія – це синтез соціального досвіду та вміння доступно і правильно висловлювати свою думку, що й дорівнює взаємодії компетентності комунікативної та соціальної. Проектуючи цю взаємодію на процес правового спілкування, можемо підкреслити, що вміння правоохоронців грамотно комунікувати між собою та громадськістю є запорукою ефективної правореалізації загалом. Підсумовуючи вищевикладене, зауважимо, що налагоджений комунікативний процес у правотворчій системі – це не лозунг сьогодення, а науково обґрунтована концепція розвитку модерної комунікації між працівниками ОВС та громадянами. Адже, як вважає мислитель Карл Ясперс, «людина йде в комунікації з собою далі, ніж у комунікації з іншими. У непрямії комунікації вона має справу з власним існуванням, так само, як і з існуванням інших, і відчуває вплив цієї комунікації на себе. З цієї причини найпотужніший імпульс до ясності є також імпульсом до комунікації, незважаючи на те, що всяку ясність оточує ухильна й рухома темрява» [6, с. 287]. Отже, комунікація – невід'ємний процес сучасного правотворення, у якому відбувається внутрішня взаємодія працівників ОВС між собою і зовнішня – з громадянами України, які насамперед потребують захисту своїх прав та інтересів.

Висновки. У зв'язку зі сучасним розвитком інформаційного простору, де основною філософською категорією стає інформація та комунікативні процеси, набуває актуальності проблема комунікації, яка поєднує у собі взаємодію комунікативної та соціальної компетентності. Правоохоронна сфера нашого життя не становить виняток у цих проявах суспільних трансформацій. Вміння спілкуватися нині стає запорукою успіху будь-якої взаємодії. Відтак, комунікативна компетентність – чинник, що впливає, відповідно, і на рівень розвитку цьогочасної правотворчої системи. Також, важливою у процесі правореалізації є соціальна компетентність, яка виражається за допомогою комунікативних умінь. У результаті, соціальна і комунікативна компетентності – взаємообумовлені явища, які сприяють взаємовиявленню, адже саме через спілкувальні процеси розкривається соціальна компетентність людини, водночас, завдяки належній соціальній зорієнтованості відбувається успішне комунікування. Отже, між феноменами ко-

мунікативної та соціальної компетентності спостерігається чіткий зв'язок, який, насамперед, можемо простежити у процесі правового спілкування.

1. Квіт С. Масові комунікації: підручник / С. Квіт. – К.: Вид. дім. Києво-Могилянська акад., 2008. – 206 с.
2. Копець Л.В. Психологія особистості: навч. посібник / Л.В. Копець. – К.: Вид. дім. Києво-Могилянська акад., 2008. – 458 с.
3. Трухін І.О. Соціальна психологія спілкування: навч. посібник / І.О. Трухін. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 336 с.
4. Winterhoff-Spruk Peter. Medienpsychologie. Eine Einfuhrung / Peter Winterhoff-Spruk. – Verlag W. Kohlhammer, 2004. – 286 s.
5. Москаленко В.В. Соціальна психологія: підруч. / В.В. Москаленко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.
6. Пітерс Дж. Д. Слова на вітрі: історія ідеї комунікації / Джон Дарем Пітерс. – К.: Вид. дім Києво-Могилянська акад., 2004. – 302 с.
7. Гулевич О.А. Психология коммуникации: учеб. пособие / О.А. Гулевич. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2008. – 384 с.
8. Основи психології: підруч. / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1999. – 632 с.
9. Психологія: підруч. / за ред. Ю. Трофімова. – К.: Либідь, 2005. – 560 с.

Стаття надійшла 17 січня 2011 р.

УДК 340.12

З.З. Петрович

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ У ПРАВІ

Розкриваються основні цінності права як специфічного соціального явища.

Ключові слова: *право, цінність, аксіологія, суспільство, справедливість, індивід, цивілізація.*

Раскрываются основные ценности права как специфического социального явления.

Ключевые слова: *право, ценность, аксиология, общество, справедливость, индивид, цивилизация.*

The article reveals basic values of law as a specific social phenomenon.

Key words: *value, right, axiology, society, justice, individual, civilization.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку нашої держави спостерігається значне підвищення ролі правового регулювання суспільних відносин. Складний процес трансформації соціально-економічної сфери, пов'язаний з поступовим формуванням в Україні ринкових відносин і становленням правової держави, зумовлює потребу теоретичної рефлексії цього процесу з точки зору дослідження ролі в ньому інституту права як одного з головних знарядь соціальних перетворень. Виконуючи функцію засобу організації й упорядкування суспільних відносин, право в Україні набуває особливого значення й у зв'язку з процесами євроінтеграції, входженням України у світовий правовий простір.

Нині цінність права, а особливо його соціальні аспекти, є достатньо актуальними, оскільки за допомогою права забезпечується стабільність і порядок в суспільних відносинах, який сьогодні, на жаль, відсутній. Право сприяє розвитку тих відносин, в яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому. Актуальність також зумовлена необхідністю в умовах формування в Україні нових соціальних цінностей і становлення правової держави використання аксіологічного потенціалу права як основи його соціальної значущості та ефективності.

Стан дослідження. Потрібно відзначити, що основні аспекти ціннісних орієнтирів у праві досліджували чимало вчених, філософів, серед яких можна виділити: Г. Сковороду, Б. Кістяковського, П. Сорокіна, Ф. Тарнавського тощо.

Хоча проблема цінностей цікавила мислителів, ще з давніх часів, вважається, що аксіологія, як галузь теорії та філософії права, сформувалася лише наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, наприклад, важливі дослідження, присвячені природі цінностей права у першій третині XX ст., вийшли з-під пера відомого західноукраїнського правника В. Старосольського.

Після здобуття Україною незалежності аксіологічні аспекти права, переважно у контексті загальних проблем теорії держави та права і філософії права, досліджували: М. Антонович, О. Бандурка, О. Бандура, О. Данільян, П. Рабінович, В. Шкода, Ю. Шемчушенко.

Проблеми аксіології широко обговорюються й у сучасній західній філософії. До кола авторів, насамперед належать представники постмодерну. Це М. Фуко, Ж. Іпполіт, Ж. Липовецькі, Д. Салленав; близькі до них за своїми поглядами Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Р. Рорті. Аксіологічних проблем більшою чи меншою мірою торкаються: Х. Гадамер, а також Г. Властос, У. Веркмейстер, І. Погані, Г. Йонас.

Виклад основних положень. З того часу, коли людський розум усвідомив право в його визначеності, воно сприймалося як певна са-

моочевидна цінність. Таке розуміння природне, оскільки вже у первісному моменті право, що протиставляється не праву, визначає себе як позитивна цінність. Проте ціннісні прояви права не у всьому мають таку очевидну визначеність.

Цінність є основою вибору суб'єктом цілей, засобів, результатів та умов діяльності, що відповідають на запитання: «В ім'я чого здійснюється ця діяльність?». Специфіку цінностей, що становить основу життєдіяльності, можна пояснити давньою легендою. Мандрівник запитує у трьох робітників, які возять цеглу: «Що ви робите?». Один відповідає: «Цеглу вожу», інший: «На хліб заробляю», а третій: «Собор буду». Дії однакові, а ціннісні орієнтації – різні [1, с. 125].

У філософсько-правовому сенсі цінностями є об'єкти, явища, ідеї, суспільні процеси, та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби, інтереси, бажання і які вона залучає до сфери своєї життєдіяльності. Цінності виступають невід'ємною складовою культури суспільства і віддзеркалюються у свідомості людей.

В історії філософії та теорії права до питання про цінності, їх сутність склалося щонайменше п'ять підходів. По-перше, цінності – це породження розуму і волі людини (суб'єктивний ідеалізм); по-друге, цінності – це ідеальна сутність, що існує одвіку (об'єктивний ідеалізм); по-третє, цінності – природні характеристики оцінки одних предметів і явищ повсякденного життя у порівнянні з іншими предметами; по-четверте, цінності – це таке соціальне явище, яке є об'єктивним і суб'єктивним одночасно; по-п'яте, цінності – об'єктивне явище, породжене реальними відносинами суб'єкта і об'єкта [2, с. 7].

Право, як і будь-яке інше явище, створене людиною, пов'язане з її існуванням і розвитком, підлягає аналізу з позиції ціннісного підходу. Визначити цінність права означає з'ясувати ідею права, його основне цільове призначення, позитивну роль у життєдіяльності соціуму або окремих індивідів. Право є цінним, оскільки здатне внаслідок своїх змістовних і формальних властивостей задовольнити потреби, бути інструментом реалізації і погодження інтересів тощо.

У філософії права виокремлюють декілька аспектів цінності права: а) як явище, сенс якого полягає в реалізації права (власна цінність права); б) як особливий соціальний регулятор суспільних відносин (інструментальна цінність); в) як здобуток культури людства (історико-культурна цінність) [3, с. 51].

Власна цінність права – пов'язана з його сутнісними характеристиками. Вона полягає в тому, що право є втіленням ідей свободи, рів-

ності, толерантності, гуманізму і справедливості, які, по суті, і становлять його сутність. Право як явище, що протистоїть сваволі та беззаконню, водночас забезпечує простір для впорядкованої соціальної свободи і активності, саме собою посідає значне місце в соціальному житті. Іншими словами, право в ідеалі – це цінність упорядкованої соціальної свободи, справедливості, консенсусу.

Право виступає як міра свободи і справедливості. Свобода у сучасному суспільстві можлива лише у правовій формі, яка дозволяє єдину міру свободи індивідів. Отже, свобода індивіда неабсолютна, вона має певні рамки. Але у межах правового поля суб'єкти права вільні. Право формує свободу індивідів, визначає її межі. Правова свобода і формальна рівність нероздільні.

Право – це лише рівний для різних людей формалізований шлях до набуття прав на різні речі, предмети, блага, а не їх роздавання порівно кожному. Незважаючи на те, що на різних етапах історичного розвитку права змінюються обсяг і зміст, місце і роль принципу правової рівності у суспільному житті, все ж він має універсальне значення для всіх історичних типів і форм права й виражає специфіку та прикметну особливість правового способу регулювання суспільних відносин вільних людей. Скрізь, де діє принцип формальної рівності, наявні правове начало і правовий спосіб регуляції. Де діє право, там функціонує принцип правової рівності. Де відсутній принцип рівності, там відсутнє право як таке. Тобто існує внутрішній взаємозв'язок правової рівності та всезагальності правової форми, яка не є випадковістю, а чимось зовнішнім стосовно права. Така формальність внутрішньо необхідна, закономірна для будь-якого права.

Свобода є складним явищем як для розуміння, так і для практичного втілення у формах, нормах, інститутах, відносинах суспільного життя. У своєму прагненні від несвободи до свободи чи до вищого рівня свободи люди не мають ні вродженого досвіду свободи, ні чіткого розуміння якості стану (свободи) [4, с. 424].

Також право повинно забезпечувати справедливість. Ще здавна казали, що право завжди справедливе, що тільки воно забезпечує справедливість у суспільних відносинах. Остання передбачає правову рівність суб'єктів права [5, с. 33].

Право є засобом забезпечення (гарантування) свободи і засобом її обмеження. З одного боку, саме в праві свобода одержує свій найбільш концентрований вираз, у ньому вона реально матеріалізується, об'єктивується, існує в конкретних правових формах, принципах, інститутах. З

іншого боку, в праві закріплюється не абсолютна свобода суб'єктів права, а тільки її певна міра, яка об'єктивно зумовлена і визначається з урахуванням системи відповідних концептуальних засад. Право виступає загальним масштабом і рівною мірою здійснення свободи в суспільному житті людей. Право не усуває усі відмінності між різними індивідами, зумовлені їх здібностями і конкретними життєвими обставинами, а тільки формалізує і впорядковує ці відмінності за єдиною підставою, закріплюючи рівні можливості набуття тих чи інших благ і забезпечуючи їх однаковою для всіх юридичною процедурою реалізації. Цінність права як явища, сутність котрого є справедливість, полягає в тому, що воно виступає і за собою, і результатом пошуку розумного балансу, рівноваги, пропорційності між особистою свободою і загальним благом, проступком і покаранням, витратами (втратами) і придбаннями тощо.

Законодавство будь-якої держави відображає чітку картину її життя. Досягненням культури, її цінностями є також правова форма суспільного регулювання, властивості права – висока нормативність, формальна визначеність, засоби, що забезпечують його динамізм тощо. Право як засіб самоорганізації суспільства дозволяє акумулювати істотні прогресивні елементи культури. Таким чином виникає правова культура як спосіб правового життя [6, с. 16].

Історико-культурна цінність права полягає в тому, що воно належить до фундаментальних цінностей світової культури, вироблених людством у перебігу його розвитку. В такому значенні право розглядається як атрибут цивілізації, як втілення гуманістичних прагнень людства, як результат боротьби за свободу і справедливість.

Інструментальна цінність права зумовляється передусім його особливими зовнішніми формальними властивостями: нормативністю, системністю, формальною визначеністю, загальнообов'язковістю тощо. Вона полягає в тому, що право: 1) виступає засобом розподілу основних матеріальних і духовних соціальних благ (через нормативне впорядкування фундаментальних суспільних відносин – власності, виробничих, сімейних, фінансових, політичних, духовних тощо); 2) містить низку специфічних правових засобів, необхідних для користування соціальними благами, – суб'єктивне право і юридичний обов'язок, юридична відповідальність, засоби процесуально-процедурного характеру тощо; 3) встановлює засоби і процедуру охорони, захисту соціальних цінностей; 4) виступає ефективним і гуманним засобом розв'язання соціальних конфліктів; 5) унормовує поведінку різноманітних соціальних суб'єктів, гарантуючи порядок [3, с. 52].

Інструментальна цінність права полягає також в тому, що право є регулятором суспільних відносин, інструментом для вирішення різних завдань. Цей підхід містить такі властивості: 1) нормативність права – можливість забезпечити загальний стабільний порядок у суспільних відносинах, який регламентується юридичними нормами, діє у державі на постійній основі безперервно у часі; 2) формальна визначеність – можливість досягнути точності у самому змісті суспільних відносин. Правове регулювання має чіткі межі, є соціально цінним: не залишає прогалин, тому чітко відрізняє правомірну поведінку від свавілля; 3) можливість досягнути гарантованого результату.

У цивілізованому суспільстві саме право є одним із головних інструментів, здатних забезпечити організованість і нормальну життєдіяльність, мир, злагоду, зняття соціальної напруженості.

Право є засобом регламентації суспільного життя. Вносячи до нього нормативні начала, право дає можливість взаємоузгодити різноманітні цінності особистостей, окремих спільнот і соціуму загалом. Право є необхідним засобом вираження цінностей демократії. Воно тісно пов'язане з моральними цінностями, виступаючи засобом їх реалізації. Значну цінність має право як посередницька ланка при організації виробничої діяльності суспільства. Загалом право як інструмент має настільки високу цінність, що рівень його розвитку можна розглядати як показник соціального прогресу взагалі [6, с. 17].

Соціальна цінність права: право, втілює загальну, групову та індивідуальну волю учасників суспільних відносин, у яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому. Тому виявилось можливим використання права для вирішення різних завдань багатьма суб'єктами: державою, церквою, колективами, громадянами тощо. Воно має такі риси, завдяки яким можна ввести у соціальне життя загальну, стабільну, суворо визначену систему типових правил поведінки. В умовах цивілізації немає такої іншої системи соціальних норм, яка змогла б забезпечити доцільне регулювання економічних, державно-політичних, організаційних та інших відносин, реалізуючи при цьому демократичні, духовні та моральні цінності.

Також соціальна цінність виявляється у здатності права слугувати метою та засобом втілення соціально-справедливих, прогресивних потреб та інтересів громадян, суспільства в цілому, а також виступає силою, яка протистоїть сваволі.

Соціальна цінність права проявляється в тому, що: 1) право є засобом державного управління, упорядковує існуючі суспільні відносини та робить це найбільш ефективно, порівнюючи з іншими соціальними регуляторами (релігія, політика, звичаї); 2) виражаючи загальну

волю учасників суспільних відносин, право сприяє розвитку найбажаніших для суспільства та індивіда відносин; 3) право є універсальним, оптимальним та надійним засобом забезпечення безпеки та особистої свободи людей; 4) право категорично відсторонює силові заходи вирішення соціальних проблем, протистоїть сваволі, несвободі, безконтрольності окремих індивідів та груп, тим самим виховуючи людей на гуманних началах співробітництва та взаємодопомоги; 5) право засноване на ідеї справедливості тощо [7, с. 188].

Право у своїх нормах та інститутах виражає цінності суспільства, вони отримують друге народження у правових цінностях. Це передусім права і свободи людини, юридичні обов'язки, правові принципи, законність. До правових цінностей також належать специфічні правові засоби та юридичні механізми, які забезпечують дотримання законів. Право як засіб регулювання соціальних відносин та як культурне явище становить водночас і соціальну, і особистісну цінність. Зусилля, спрямовані на реалізацію цінностей права, на розбудову української соціальної правової держави, здатні дати бажані результати лише за умови належного забезпечення згаданих процесів з боку науки, насамперед юридичної.

Втілюючи в собі загальну, групову й індивідуальну волю (інтерес) учасників суспільних відносин, право сприяє розвитку тих відносин, в яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому. У цьому полягає головна соціальна цінність права, яке вносить стабільність і порядок в усі без винятку суспільні відносини [7, с. 189].

Зрозуміти соціальні аспекти ціннісних орієнтирів у праві означає уявити, розкрити його позитивну роль для особи і суспільства.

Соціальна цінність права полягає в тому, що право сприяє збереженню цілісності суспільства, запобігає виникненню соціальних конфліктів, створює умови для існування суспільства взагалі.

Право як соціальна цінність є благом для суспільства взагалі, а також охороняє і забезпечує благополуччя кожного члена суспільства зокрема; право є продуктом і гарантом цивілізації, визначає людину розумною та вільною [8, с. 75].

Право у суспільстві з ціннісної точки зору можна розглядати не лише як необхідність, засіб соціального регулювання, але і як соціальну цінність, соціальне благо. Право як ціннісну категорію сприймають як спроможність служити метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян і їх об'єднань. Цінність у праві – те сутнісне, що дозволяє праву залишатися самим собою.

Цінності поділяються на первинні та вторинні, основні й інструментальні. Право – вторинна та інструментальна цінність. Пер-

винним є життя, свобода людини, власність, честь і гідність – на цих цінностях право засновується і охороняється. У праві можна виділити такі основні аспекти ціннісних орієнтирів, як власна цінність права, інструментальна цінність права, історико-культурна та соціальна цінність права. Усі ці аспекти цінностей права проявляються у загально-людському, загальносоціальному та особистісному вимірах [9, с. 69].

Соціальна цінність права полягає в такому: за допомогою права забезпечується загальний і стабільний порядок у суспільних відносинах; завдяки праву досягається відповідність, точність у самому змісті суспільних відносин. Правове регулювання спроможне охопити соціально корисні форми правомірної поведінки, відмежувати їх від свавілля і несвободи; право забезпечує можливість нормальних активних дій особи, оскільки не припускає незаконних втручань у сферу його правомірної діяльності за допомогою механізмів юридичної відповідальності та інших примусових заходів; право у громадянському суспільстві забезпечує оптимальне поєднання свободи і справедливості; на правовій основі формується громадянське суспільство: ринкова економіка, багатопартійність, демократична виборча система, незалежність засобів масової інформації та правова держава [10, с. 208].

Право, як особливе явище цивілізації і культури, характеризується низкою ознак і якостей, що обумовлюють його винятково важливе місце в системі соціального регулювання. Нормативність, системність, формальна визначеність, загальнообов'язковість, висока ступінь державної забезпеченості, кожна з яких містить у собі певну цінність. Сплітаючись воедино, вони надають «правовій матерії» особливі, ні з чим не зрівняні властивості, однак для розкриття цінності права як специфічного соціального явища цих ознак недостатньо. Цінність права варто розкривати, досліджуючи не лише ті його властивості, що лежать на поверхні, але й глибинні, сутнісні його риси [11, с. 18].

Дослідження основоположних правових цінностей дозволяє стверджувати, що право, виступаючи у суспільстві формою і загальною мірою його свободи, обумовлює її самодостатню цінність, зміст і значущість якої становлять сутність і зміст самого права, основна цінність якого – справедливість – означає для індивідів діяти відповідно з правами й обов'язками, що забезпечують умови для реалізації можливостей, здібностей і талантів кожного члена суспільства.

Роль права, його цінність проявляється в тому, що за допомогою права суспільство впливає на державу, змушуючи її функціонувати у своїх інтересах. Право використовується для організації, упорядкування діяльності державного апарату, виступає впливовим фактором про-

гресу. Право закріплює різні демократичні права і свободи громадян, охороняє людину від держави, забороняє незаконне втручання останньої у приватне життя громадян.

Висновки. Право – такий соціальний феномен, який визнаний необхідністю внести у соціальне життя нормативні начала, організованість і порядок, тому воно покликане протидіяти свавіллю і беззаконню. Цінність права прямо обумовлена його соціальною природою і досить суттєво залежить від етапу розвитку суспільства, стадії цивілізації, характеру політичного режиму і відповідно від стадії його переходу від права сильного до права громадянського суспільства.

Таким чином, право – засіб вираження свободи особи і суспільства, при цьому право визначає межі цієї свободи. У загальному, цінність права можна визначити як властивість права служити метою і засобом для задоволення соціальної справедливості, прогресивних потреб та інтересів громадян і суспільства в цілому.

З усього вищесказаного очевидно, що право – мистецтво добра і справедливості, має велику соціальну цінність.

Сучасний розвиток незалежної України підтверджує зростання значення аксіології права, що стає основою правого виховання населення, метою якого є формування шанобливого ставлення до права як високої, життєво необхідної цінності, надбання загальнолюдської культури і цивілізації.

1. Філософія права: навч. посібник / О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С.І. Максимов та ін.; за заг. ред. О.Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.

2. Патерило І.В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.В. Патерило. – К., 2006. – 20 с.

3. Гольцова О.Є. Соціальна цінність права в контексті меж сучасного правого регулювання / О.Є. Гольцова // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 51.

4. Причепій Є.М. Філософія: підручник / Є.М. Причепій, Є.М. Черній, Л.А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2007. – 592 с.

5. Брикуля Т. Право як цінність / Т. Брикуля // Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих вчених: зб. наук. праць міжнародної науково-практичної конференції студентів та аспірантів матер. міжнар. наук.-практ. конфер. студентів та аспірантів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (19–20 квітня 2007 року). – К.: Промінь, 2007. – 324 с.

6. Бандурка О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. філ. наук: 12.00.12 / О.О. Бандурка. – К., 2003. – 38 с.

7. Патерило (Репринцева) І.В. Соціальна цінність права, як одна із засад державного і суспільного життя (загальнотеоретичні аспекти) / І.В. Патерило (Репринцева) // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 188.

8. Теорія держави і права: навч. посібник / упоряд. Л.М. Шестопалова. – К.: Прецедент, 2004. – 224 с.

9. Оніщенко Н.М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії перспективи / Н.М. Оніщенко. – К., 2008. – 68 с.

10. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.

11. Волошенко О.В. Цінність права / О.В. Волошенко // Право і безпека. – 2005. – № 4. – С.18.

Стаття надійшла 9 листопада 2010 р.

УДК 340.12

О.Т. Савчак

СВІТОГЛЯДНИЙ ХАРАКТЕР ФІЛОСОФСЬКОГО ТРАКТУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДІЙСНОСТІ

Розкрито світоглядні засади, які дозволяють людині зайняти в тій чи іншій життєвій ситуації виважену, правову позицію з найскладнішого правового питання.

Ключові слова: соціум, світоглядні засади, суспільна реальність, правова реальність, праворозуміння, соціальна система, правові норми, філософський світогляд, філософське осмислення реальності.

Раскрыто мировоззренческие основы, которые позволяют человеку занять в той или иной жизненной ситуации взвешенную, правовую позицию по самому сложному правовому вопросу.

Ключевые слова: социум, мировоззренческие основы, общественная реальность, правовая реальность, правопонимание, социальная система, правовые нормы, философское мировоззрение, философское осмысление реальности.

The article is dedicated to the description of the ideological principles that allow a person to take a really balanced legal position concerning the most complicated legal issues in a real-life situation.

Key words: society, ideological principles, social reality, legal reality, social system, legal norms, philosophical ideology, philosophical understanding of reality.

Постановка проблеми. Систематизація і формування змісту світоглядних засад філософії права – проблема досить актуальна і мало розроблена у сучасних правознавчих дослідженнях. На різних рівнях організації соціуму можна говорити про різні види правових норм і правил поведінки. Право здобуває свою безсторонність не за рахунок відсторонення від будь-яких політичних, конфесійних, расових, національних, вікових тощо інтересів, а завдяки тому, що воно забезпечує узгодження і задоволення цих інтересів. Саме світоглядні засади, а не «чиста теорія права» чи «чиста правова логіка» дозволяють і у теорії, і на практиці зайняти як науковцю, так і пересічному громадянину дійсно виважену, правову позицію з будь-якого правознавчого питання. А якщо враховувати зростання складності і різноманітності суспільної реальності у наш час, то подібна постановка проблеми дозволить радикально спростити розгляд великої кількості питань, які виявились міждисциплінарними щодо права та інших сфер суспільного життя, а також щодо різних систем і підсистем всередині самого права.

Стан дослідження. Питання правової реальності та праворозуміння, методології пізнання права знайшли відображення у працях С. Алексеєва, О. Бандури, М. Баранова, Є. Бурлай, Д. Керімова, А. Козловського, А. Колодія, С. Максимова, В. Нерсисянца, М. Цвіка, В. Четвертіна.

Світоглядні та методологічні особливості філософсько-правових досліджень і їх розвиток висвітлювали Т. Андрусяк, В. Зоркін, І. Ісаєв, І. Копиленко, О. Кривуля, Є. Кузнецов, І. Лихолат, Л. Поляков, С. Сливка, О. Скакун, В. Титов та інші науковці.

Мета статті полягає у дослідженні проблеми формування змісту світоглядних засад філософії права, що безпосередньо впливає на зміну світоглядів, спрямовуючи їх до нових цінностей і надаючи їм тим самим тієї єдності, якої навряд чи можна очікувати від світоглядів стійких носіїв права.

Виклад основних положень. Саме право виникає з реальних потреб громадян. Тому на різних рівнях організації взаємодії людей можна говорити про різні види правових норм (правил поведінки). Більш загальні норми, які охоплюють більші спільноти, виявляються сильнішими за ті, які регулюють взаємодію людей у менших групах. У цьому збігаються дві авторитетні традиції права: англійська і німецька. Так, наприклад, у перекладеному з англійської мови словнику за редакцією А. Макліна «Політика» зазначається: «Право «(entitlement) – сукупність правових норм (правопорядок), що регулюють відносини людей між собою, з офіційними інстанціями чи між інстанціями...

Право, закон (law), позитивне право загалом можна визначити як систему норм, установлених будь-якою суверенною державою» [1, с. 484]. Як бачимо, англійська традиція права передбачає навіть два різні терміни для різних рівнів права. Водночас привертає увагу те, що саме на другому рівні право розглядається як система. Зокрема Г.В.Ф. Гегель у своїй класичній праці «Філософія права» доводить, що право у власному сенсі слова виникає саме на рівні держави, яка захищає спільні інтереси всіх громадян. Втім, це дає підстави критикам Гегеля говорити про недооцінку ролі індивіда у функціонуванні та удосконаленні норм права.

Більш виважену оцінку права дає інший англійський дослідник Т. Оноре, який стверджує: «Цінність ефективної правової системи полягає у встановленні рівноваги між погрозами і обіцянками, а також між тими аспектами моралі, які держава нав'язує примусово, і тими, які залишаються на розсуд особи. Вона має знайти такий компроміс між різними цінностями, що дав би змогу мирно і безпечно жити разом людям з різними моральними, політичними й соціальними пріоритетами» [2, с. 108].

На наш погляд, це означає, що зміст правових норм певним чином залежить від світоглядних засад суб'єктів права. Цей зв'язок значною мірою може бути розкрито за допомогою аналізу світоглядних аспектів філософії права. Філософія права завдяки порівнянню різних напрямів і традицій права, різних систем і підвидів прагне до досягнення спільної основи для усіх виявів права у суспільстві, тобто до системного розуміння права. Але чи ґрунтується сама філософія права на узгоджених світоглядних засадах? Цілком можливо, що до однієї й тієї філософії права приходять люди з різними світоглядами. Тому, коли йдеться про світоглядні засади філософії права, слід звернутися спочатку до більш загального питання про світоглядні засади філософського знання. Спробуємо у подальшому, спираючись на традицію київської філософської світоглядно-антропологічної школи [3], проаналізувати проблему світоглядних засад філософії права.

Побіжний розгляд світоглядних характеристик права зустрічаємо і у працях закордонних фахівців з права [4] та у низці вітчизняних і російських спеціальних видань із філософії права [5].

Водночас у роботах зазначених учених питання змісту світоглядних аспектів філософії права не виокремлюється як самостійний предмет правового дослідження.

Вирішення цієї проблеми має суттєве значення для філософії права як теоретичної системи знань, оскільки сутність права, особливості його реалізації у різних соціальних системах зумовлені діяльніс-

тю того або іншого суб'єкта права. Людина є носієм прав і обов'язків; вона є «інтерпретатором» права, виходячи з рівня індивідуальної та групової правосвідомості.

Очевидно, що сама філософія є певним типом світогляду, оскільки прагне дати відповіді на основні світоглядні запитання: «У чому сутність людини?», «У чому полягає сутність світу?», «Яке призначення людини в світі? (У чому сенс життя?)» тощо. Як правило, людина, котра ставить такі запитання, філософствує, керуючись своїми власними ідеями, виробленими на основі цих роздумів і в житті, а не лише в теоретичних пошуках.

Поняття «філософський світогляд» і «теоретична система знань» справді досить близькі за змістом. Але аж ніяк не тотожні. Для того, щоб виявити відмінності між ними, необхідно, передусім, з'ясувати своєрідність світоглядних знань щодо теоретичних знань. Філософський світогляд не є лише пасивним світобаченням реалій; він – форма активних пошуків особою самої себе, свого покликання в світі інших людей і основа реалізації нею знайденого покликання. Виступаючи «наймолодшою» з трьох основних форм світоглядного осягнення історії, на думку І. Бойченка, а отже – породженням суспільства, розвинутішого за ті, що породили, відповідно, міфологічне та релігійне історичне світоспоглядання, філософський світогляд виявляє розлогу структурну розгалуженість і неабияке багатство змісту [6]. Сказане згаданим дослідником щодо історичного світогляду цілком можна поширити, на наш погляд, на світогляд в цілому. Адже не лише щодо поглядів на історію, а й у інших сферах пізнання можна простежити послідовну зміну спочатку релігійним світоглядом світогляду міфологічного, а потім – філософським світоглядом світогляду релігійного. Про ці три типи світогляду можна говорити як про три історичні типи світогляду, маючи на увазі домінуючі у суспільстві переконання.

Окремо слід зауважити, що в сучасному суспільстві найчастіше йдеться про домінування філософського, а не наукового світогляду, про що йшлося у марксистській радянській традиції. Річ у тім, що наукове знання за визначенням є об'єктивним, а отже, чужим для переконань індивіда: наукові істини залишаються такими незалежно від переконань їх носія, а також незалежно від того, подобаються вони комусь чи ні. Отже, науковими знаннями може користуватися людина практично з будь-яким світоглядом: це знання є чимось на зразок скальпеля, який в одних руках – досконалий інструмент для лікування, в інших – для вбивства, а у третіх, невмілих руках – майже нікчемна річ, яка швидше становить загрозу для її випадкового володаря. Якщо

увяємо собі замість скальпеля знання про атомну енергію, наслідки можуть виявитись більш вражаючими і далекосяжними для суспільства.

З іншого боку, силу раціонального знання, яким є наука, обгрунтовує саме філософія. Досить згадати лише те, що «батьком» багатьох сучасних наук є видатний філософ Арістотель, а наука Нового часу своє суспільне і світоглядне обгрунтування отримала передусім у працях філософів Відродження, зокрема Френсіса Бекона з його знаменитим висловом «Знання – сила».

Таким чином, не лише філософський історичний світогляд, як зазначає І. Бойченко, але й будь-який філософський світогляд – явище вкрай складне, багатовимірне. Тому неодномірною, багатоплощинною є і його структура. Елементи цієї структури можуть виокремлюватися й відповідним чином згруповуватися в різні субструктури (підструктури) за відмінними критеріями і навіть у багатьох комбінаціях – залежно від змістових особливостей того чи іншого різновиду філософського світогляду. Однак, будь-який світогляд має такі підструктури: когнітивну, ціннісну і поведінкову. Якщо щодо когнітивної підструктури філософія права передбачає значні варіації, приймаючи і, так би мовити, «переплавляючи» різноманітні людські знання, то щодо ціннісної і поведінкової складових неможливі суттєві розбіжності: право якраз і покликане обмежувати і спрямовувати нашу поведінку, визначаючи її через утвердження певних безумовних цінностей.

Слід зазначити також, що оскільки право жорстко визначає, як правило, те, що слід заборонити, даючи широкий простір вибору тому, що може бути дозволено, то йдеться не про жорстку детермінацію поведінки, а про її коригування. Тому право передбачає також значну терпимість щодо більшості цінностей за умови визнання цінностей самого права. Коли йдеться про світоглядні засади філософії права, центральним виявляється завдання усвідомлення універсальних смислів і загальнолюдських істин, нехай навіть у формі самостійної думки, про універсальні реалії буття. Ці світоглядні засади передбачають не лише раціональні, але й ірраціональні чинники, які спрямовують до правової рефлексії, а отже, й виводять нас на рівень філософії права.

Філософське осмислення, як уже було зазначено, має світоглядний характер, тобто спрямоване на розв'язання смисложиттєвих проблем людського буття. Тому воно може і має бути, з деякими застереженнями, охарактеризоване як філософський тип світогляду. Філософське світорозуміння характеризується, на думку І. Бойченка, домінуванням свідомої складової і існує у значенні самосвідомості

історичних суб'єктів [6, с. 71]. Це, звісно, аж ніяк не означає відсутності в філософському світогляданні історичного процесу стихійного начала і не дає будь-яких підстав для його недооцінки. Іншою, не менш важливою рисою філософського осягнення історії є те, що в ньому зіставлення «людина – світ» розглядається в його чистому, так би мовити, вигляді та в чіткій, зрілій і добре виявленій, а не в тій чи іншій, латентній, прихованій або ж перетвореній формі.

Світоглядне філософське осмислення суспільної реальності, як і будь-яке світоглядне осмислення, включає всі три рівні смисложиттєвого співвідношення «людина – суспільний світ»: світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння суспільної реальності. Однак, провідним, домінуючим світоглядним рівнем тут виступає не світовідчуття, як у міфології, і не світосприйняття, як у релігії, а правове світорозуміння.

Проводячи аналогію з філософією політики, можна щодо філософії права, посилаючись на І. Бойченка [7, с. 27–29], стверджувати наступне. Від спеціальних галузей правознавства філософія права відрізняється не лише, і, можливо, навіть не стільки за найвищим ступенем узагальнень (адже, згадаємо, такий же ступінь осягнення політичної дійсності притаманний також загальноправовій спеціальнонауковій теорії (юриспруденції), макросоціологічній теорії права та загальноісторичній теорії права) – скільки – за характером узагальнень. Філософія розглядає право не просто як ціле, але, водночас, і крізь призму основного питання філософії, тобто крізь призму співвідношення свідомості та реальності, суб'єкта та об'єкта тощо. При цьому не можна забувати й про те, що основне питання філософії може ставитися та вирішуватися у різних ракурсах через співвідношення:

а) суб'єкта та об'єкта у царині самої правової дійсності, правового поля (світоглядний аспект);

б) суб'єкта та об'єкта у процесі пізнання правових явищ, знань про право з предметом, що відображається у цих знаннях, тобто з правовою реальністю (теоретико-пізнавальний аспект);

в) знань як точного відображення правових реалій, тобто з боку об'єктивності їхнього змісту, і знань, але вже у тому сенсі, у якому вони постають методами, тобто засобами подальшого поглибленого осмислення означених реалій (методологічний аспект).

Світоглядний характер філософського споглядання правової дійсності знаходить свій прояв у її осмисленні крізь призму зв'язків «людина – світ права», «суб'єкт права – об'єкт права», «суб'єкт зобов'язань – об'єкт зобов'язань» та інших у цьому ж аспекті, з урахуванням усіх як розхо-

джень, так і взаємопереходів суб'єкта та об'єкта реальної правової життєдіяльності. Ці знання вже не є суто об'єктивними, в чомусь навіть байдужими щодо людини, а навпаки, людиноцентричними.

Отже, філософія права є галуззю знань саме світоглядного характеру, тобто знань, які допомагають людині змінити передусім саму себе як агента політичної або правової дії, стати свідомим суб'єктом цілеспрямованої політичної або правової творчості.

Важливим у цьому контексті є ще одне розмежування світоглядних філософсько-правових знань. З одного боку, теоретичних філософсько-правових, а з іншого – спеціальних юридичних знань. У цьому випадку термін «теоретичні» доречно вживати для характеристики філософсько-правових і спеціальнонаукових юридичних знань у широкому розумінні слова. Тобто не в сенсі відмінних від емпіричних чи повсякденних юридичних знань, а переважно – для фіксації тієї обставини, що ці знання виокремлені зі сфери практичного функціонування й перебувають в «законсервованій», опредметненій формі філософських і спеціальних юридичних монографій, довідників, підручників, посібників, конспектів лекцій з філософії права чи спеціальних галузей юриспруденції тощо.

На відміну від теоретичних (як філософських, так і спеціальнонаукових) знань про правову реальність, світоглядно-філософські знання про право не є зовнішніми для людини. Вони стають справді світоглядними лише інтеріоризуючись. Інакше кажучи, тільки духовно засвоюючись, трансформуючись у власні правові ідеї, ідеали, внутрішні правові переконання, правила, стереотипи й установки правової життєдіяльності людини, а також її ставлення до світу правової дійсності як світу не лише інших людей, а й свого власного світу.

«Зв'язок світогляду зі знанням, – відзначають автори посібника «Філософія» за редакцією І. Надольного, – не означає їхньої totoжності: якби це було так, то не важко було б проінформувати людину або соціальну групу і без духовної кризи, без тяжкої внутрішньої муки сформувати світогляд. Це – просвітительський погляд, в основу якого покладено уявлення про те, що існують загальні закони буття, відомі філософії, а знання цих законів і складає світогляд, тобто виступає сукупністю цілісних уявлень про світ та місце людини в цьому світі. Однак світогляд не є лише сукупністю знань про світ, це, швидше, своєрідний синтез видів знань і різноманітних смислів осягнення світу людиною, проєкція особистісних власних проблем, інакше кажучи, це не вищий процес засвоєння готового знання, а внутрішня робота і самоздобуття... Формується не тільки світогляд, а й особистість з її пере-

конаннями та життєвими установками, а тому світогляд може мати місце лише там, де є «само», тобто самоздобуття, самовиховання, саморозвиток, самовдосконалення, самоосвіта, самообмеження» [8].

Варто при цьому звернути увагу на ту обставину, що всі ці «само» реалізуються аж ніяк не через потурання своїм примхам, розвагам, самозакоханості. А навпаки, у боротьбі з собою, власною самообмеженістю, пихою, нерозвиненістю, самозакоханістю тощо.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що філософія права, як і філософія політики, є галуззю знань світоглядного характеру, тобто знань, які допомагають людині змінити передусім саму себе, а не зовнішній світ, сягнути якісно нових духовних горизонтів. І вже на рівні цих горизонтів – по-новому побачити та досягнути царину правового буття людей. Постаючи одним із високоспеціалізованих різновидів сучасного пізнання, вона продукує при цьому не лише й подекуди навіть не стільки конкретно адресовані, «фахові», скільки загальнозначущі, «вселюдські» ідеї. Значення таких філософсько-правових ідей полягає не тільки і, можливо, не стільки в тому, що вони втілюються у відповідних системах опредметненого юридичного знання, скільки в їх найширшому, світоглядному призначенні, виконанні ними функцій світоглядних орієнтирів і регулятивів всієї правової життєдіяльності як окремих людей, так і найрізноманітніших за масштабом спільнот, усіх суб'єктів соціально-перетворюючої правової дії.

-
1. Право // Политика. Толковый словарь. – М., 2001.
 2. Honore T. About Law: A Short Introduction / T. Honore. – N.Y., 1995.
 3. Див.: Шинкарук В.І. Вибрані твори: у 3 т. / В.І. Шинкарук. – К., 2003; Яценко А.И. Целеполагание и идеалы / А.И. Яценко. – К., 1977; Крымский С.Б. Философия как путь человечности и надежды / С.Б. Крымский. – К., 2001.
 4. Див.: Дворкін Р. Серйозний погляд на права / Р. Дворкін. – К., 2000; Фуллер Л.Л. Анатомія права / Л.Л. Фуллер. – К., 1990; Фуллер Л.Л. Мораль права / Л.Л. Фуллер. – К., 1990; Хайек Ф.А. Право, законодавство та свобода: у 3 т. / Ф.А. Хайек. – К., 1999-2000; Дель Веккио Дж. Философия права: в 5 т. / Дель Веккио Дж. // Антология мировой правовой мысли. – М., 1999. – Т. 3; Харт Х.Л.А. Концепція права / Х.Л.А. Харт. – К., 1998; Finnis J. Problems of the Philosophy of Law / J. Finnis // Oxford Companion to Philosophy. – Oxford: Oxford University Press, 1995.
 5. Див.: Бачинін В.А. Філософія права / В.А. Бачинін, М.І. Панов. – К., 2002; Біленчук П.Д. Філософія права / П.Д. Біленчук, В.Д. Гвоздецький, С.С. Сливка. – К., 1999; Жоль К.К. Философия и социология права / К.К. Жоль. – К., 2000; Кузнецов В. Філософія права. Історія та сучасність /

В. Кузнецов. – К., 2003; Філософія права / за ред. О.Г. Данільяна. – К., 2002; Філософія права / за ред. М.В. Костицького та Б.Ф. Чміля. – К., 2000; Нерсесянц В.С. Філософія права / В.С. Нерсесянц. – М., 1999; Нерсесянц В.С. Юриспруденція: введене в курс общей теорії права и государства / В.С. Нерсесянц. – М., 1998.

6. Див.: Філософія історії: підручник для студ. вузів / І.В. Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 723 с.

7. Філософія політики: підручник / авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко, В.С. Бакіров, М.І. Бойченко, Л.В. Губернський. – К.: Знання України, 2003. – 400 с.

8. Філософія: навч. посібник / І.Ф. Надольний та ін.; за ред. І.Ф. Надольного; М-во освіти України. – К.: Вікар, 1999. – 624 с.

Стаття надійшла 5 січня 2011 р.

УДК 340.12

М.Б. Шевців

РОЛЬ ПРИРОДНОГО ПРАВА У ФОРМУВАННІ ІНТУЇТИВНОГО МИСЛЕННЯ ПРАВНИКА

Розкрито поняття природного права як сукупність універсальних норм і принципів, що знаходяться в основі всіх правових систем світової цивілізації, та його вплив на формування інтуїтивного мислення правника.

Ключові слова: *природне право, інтуїція, інтуїтивне мислення, норми природного права, норми публічного права, підсвідомість.*

Раскрыто понятие естественного права как совокупность универсальных норм и принципов, находящихся в основе всех правовых систем мировой цивилизации, и его влияние на формирование интуитивного мышления юриста.

Ключевые слова: *естественное право, интуиция, интуитивное мышление, нормы естественного права, нормы публичного права, подсознание.*

The article deals with the concept of the natural law as a totality of the universal norms and principles, that form the basis of all legal systems of the world civilization and its influence on the formation of the lawyer's intuitive thinking.

Key words: *natural law, intuitive thinking, rules of the natural law, rules of the public law, subconsciousness.*

Постановка проблеми. В Україні ідеї природного права почали зароджуватись ще у період Київської Русі. Свідченням письмової фіксації ідей природного права є «Руська Правда», «Слово про Закон і Благодать» Митрополита київського Іларіона, праці Павла Русина, Касіяна Саковича та ін. Поширеною думкою в Острозькій академії у період Середньовіччя було те, що мікрокосмос людини – це відтворення макрокосмосу світу. Саме такий унікальний висновок дає потужну можливість для інтерпретації (герменевтики) природного права. Особливо слід наголосити на тому, що засновником філософії права в Європі був український (за духом) теоретик природного права Станіслав Оріховський.

Стан дослідження. Природно-правова проблематика домінувала у працях Аврелія Августина, П'єра Абеяра, Хоми Аквінського, Джона Фортеस्क'ю, Симюеля Пуфендорфа, Христиана Томазія, Гуго Гроція, Станіслава Оріховського, а із сучасних українських філософів права необхідно згадати П. Рабиновича, С. Сливку, Ю. Оборотова, А. Козловського, О. Костенко, В. Бачиніна та інших.

Мета дослідження – розглянути різні авторські думки щодо поняття природного права, його розвитку. У зв'язку з тим, що інтуїція в більшості в сучасній літературі розглядається як психологічне поняття і явище, спробуємо охарактеризувати його у природно-правовому просторі, а відтак і довести цінність природного права у інтуїтивному мисленні правника.

Виклад основних положень. Зосередимо увагу на понятті природного права, при цьому зазначимо, що єдиної думки серед науковців щодо цього поняття немає, а зрештою, про що може йтися, якщо саме поняття «право» є дискусійним.

Право – конкретна соціальна форма, у якій втілена воля цивілізованої спільноти щодо захисту себе від небезпек внутрішніх деструкції [2, с. 268–269].

Право – багатозначне поняття гуманітарних дисциплін. Існує багато наукових напрямків, що формують уявлення про право: теорія природного права – історична школа права; психологічна теорія права; матеріалістична теорія права; нормативістський напрямок його дослідження та ін. [5, с. 124].

Професором П. Рабиновичем проаналізовано поняття «право» як назву різних явищ. Учений зазначив, що з давніх-давен словом (терміном) «право» позначалися різноманітні явища. І не тільки у слов'янських мовах. В результаті аналізу у 50-ти мовах світу термінів, які відповідають українському слову «право», виявилось справді не-

абияке різноманіття їхніх значень. Було встановлено, що у стародавні часи першопочатково цими термінами найчастіше позначалися такі явища (і поняття про них): свобода людини, тобто можливість певної людської поведінки, діяльності; справедливість (як оцінювана щодо тих чи інших суб'єктів певна властивість якихось суспільних явищ, зокрема людських вчинків); правила (норми) різноманітного походження стосовно людської поведінки, зокрема й такої поведінки, яка вважається справедливою; балансування («зважування») інтересів людей, інших учасників суспільного життя. У новій же й новітній історії людства термін «право» використовується також для позначення понять про: певні інтереси тих чи інших суб'єктів суспільства (або ж їхні потреби, якими такі інтереси зумовлюються); відносини різних суб'єктів – суспільні відносини, зв'язки, залежності (як безпосередні, зокрема комунікації суб'єктів, так і опосередковані); особливі почуття, емоції учасників суспільних відносин; вимоги суб'єктів щодо отримання ними якихось благ, цінностей, зверненні до суспільства, держави чи до інших осіб [7, с. 9–10].

Отже, не можливо чітко визначити поняття права, а тим більше природного права. Ми ж спробуємо охарактеризувати природне право як методологічну засаду для розвитку інтуїції.

Право природне – одна з головних парадигм філософсько-правового і юридичного мислення, що спирається на ідею єдиних нормативно-ціннісних принципів, які панують у космосі, природі та суспільстві і здатні бути мірилом справедливості законоположень, встановлюваних державою [2, с. 268–269].

Тобто, за допомогою певних підсвідомих спонукань, а саме інтуїтивних суджень, людина виокремлює правильні для себе, природні правила поведінки у відносинах з іншими людьми.

Природне право – сукупність універсальних норм і принципів, що знаходяться в основі всіх правових систем світової цивілізації [4, с. 132].

Природне (природжене, натуральне, позадержавне) право, його зміст, онтологія, гносеологія, аксіологія та логіка дії у правовому просторі перебуває у центрі дослідження філософії права. Учення про природне право пройшло доволі значну еволюцію: перебувало під впливом різних тенденцій, течій, унаслідок цього виникли неоднозначні, часто навіть суперечливі визначення й тлумачення природного права, що спонукає дослідників до відповідного аналізу. Не одне століття філософи і юристи формували теоретичний ґрунт для вивчення природного права, виділивши такі сфери предмета філософ-

ського дослідження: міфи і традиція (Давній Схід), Космос, Природа (античність), релігія і мораль (середньовіччя), психологія і природа людини (Новий час), реальний світ, буття (сучасний період). На основі цього формувалися різноманітні філософсько-правові школи, які здебільшого однобічно, інколи емпірично, спонтанно, мимоволі висвітлювали зміст природного права. Так, можна вважати, що перша філософсько-правова школа через певні обставини (бажання пізнати світ) виникла в країнах Давнього Сходу (Ассирія, Вавилон, Єгипет, Індія, Китай), а потім – у Давній Греції, Римі та інших країнах. Філософсько-правові школи міцно утвердилися і в Європі, основним напрямом яких було дослідження природного права, його впливу на регулювання поведінки людини, а також правової природи людини. Звичайно, у Давньому Сході ще не існувало науки філософії, а тим більше – філософії права. Давньосхідні дослідники не знали про природне право. Але кожен дослідник був практичним філософом і свої інтуїтивні почуття, спостереження за розвитком природи, суспільства викладав на письмі. Філософсько-правові вчення зводились в основному до релігійних міркувань, морально-етичних установок, природних мотивів поведінки людини, до пошуків певних стимулів поведінки [10, с. 55].

Моральні принципи, межі їх діяльності в сучасному суспільстві для кожної людини є абсолютно різними. Для одних, як правило, істинно віруючих у Бога вони є високими, не дозволяють вчиняти дії, що суперечать Біблії, водночас для інших – не мають такої цінності, їх свідомість дозволяє певне відхилення від установлених норм поведінки, як, наприклад, спільне життя молодих людей до Таїнства шлюбу. Ми вважаємо, що саме виконання чи невиконання як релігійних, так і моральних, звичаєвих норм, норм традицій, кожна людина визначає для себе індивідуально, і саме за допомогою внутрішнього голосу, чим і є інтуїція.

Розглядаючи поняття «природне право», маємо на увазі сукупність правил, які випливають з самої природи буття людини і відображають загальнолюдські уявлення про принципи, на яких мають ґрунтуватися взаємовідносини між людьми, а тому є вічними та незмінними, як сама природа.

Оригінальне розуміння феномена природного права запропоновано українським правознавцем О. Костенком. Згідно з розробленою ним доктриною натуралістичної юриспруденції, «природне право» – це природні закони суспільного життя людей, які мають втілюватися у законодавстві та правовій культурі людей. Закони «природного права» не є вічними і незмінними, вони змінюються ра-

зом із зміною і розвитком самої природи суспільного життя людей. Це означає, що ті природні закони, які були притаманні, наприклад, первісному суспільству, вже не є природними для сучасного суспільства, вони стають для нього протиприродними, бо змінилася природа самого суспільства. Так і природа людського суспільства не є незмінною, не є «вічними і незмінними» і закони «природного права» [6, с. 26].

Таким чином, природність вчинюваних нами діянь, на нашу думку, необхідно визначати не так установленими правилами в суспільстві, як ставити їх на відповідність законам Божим.

Природне право вважається похідним від природного порядку речей і не є тотожним чинному законодавству. Природне право безпосереднього юридичного значення не має, хоча враховується у правотворчості та правозастосуванні. Вчення про природне право сприяє усвідомленню людиною того, що таке сенс життя, як сприймати правове оточення, якою має бути правомірна поведінка [7, с. 211].

Підтверджуючи цю думку, слід зазначити, що кожна здорово мисляча людина на підсвідомому (інтуїтивному) рівні не порушуватиме правомірну поведінку, девіантні ж наміри особистості виникають вже у свідомому, меркантильному просторі.

У низці концепцій природного права так чи інакше моделюється збіг моментів сутності та існування права. Таке моделювання відбувається у різний спосіб: наприклад, віднайдення особливих гносеологічних форм, у яких відбувається розкриття «істинної сутності» (моральна свідомість, сумління, «серце»); зведення сутності права до всезагальної форми свідомості (категоричного імперативу) як форми існування права (І. Кант і неокантіанство); розгляд існування права як суто ідеального існування цінностей, котрі й утворюють його сутність (феноменологічні концепції); розкриття діалектики становлення ідеальної сутності правового в державному праві (Г.В.Ф. Гегель і неогегельянство); звернення до деякого «істинного існування» як онтологічного джерела справжнього права (екзистенціалізм), тощо [8, с. 65, 66].

Природне право людини на свободу вибору реалізується в елітарній функції закону, яка означає його здатність наділяти всіх громадян рівною мірою свободи і прав у їх соціально-правовому житті та діяльності. Це означає, що право дає шанс усім, без винятку, дієздатним громадянам користуватися однаковими (рівними) юридичними можливостями. Однак цей принцип містить певний елемент формальності. Необхідно зуміти перевести наявну можливість (надане право) у реальність через численні фільтри соціального відбору. А це,

свою чергою, залежить від усвідомлення соціальним суб'єктом необхідності досягнення своєї мети. Тобто, закладені у правовому світогляді ідеали і прагнення будуть детермінантами подальшої правової поведінки людини [1, с. 97].

На нашу думку, інтуїтивне мислення для правника, якщо й не буде детермінантою, то свого роду фільтрові соціального відбору при прийнятті конкретного рішення цілком відповідає.

Природне право як наука (у вузькому розумінні) – це вчення про правову обґрунтованість і гарантії державного й міжнародного захисту прав людини, нації та інших суб'єктів суспільного життя в існуючій системі. Природне право як наука (у широкому розумінні) – це вчення про філософію правової культури, її онтологію та гносеологію, синергетичні правові процеси, правову красу для морального обґрунтування свободної волі у правовому просторі [11, с. 41].

Природне право як система норм (у вузькому розумінні) – це сума законів природи і біологічного розвитку людини, які забезпечують функціонування Всесвіту. Природне право як система норм (у широкому значенні) – це сума метафізичних духовно-моральних чеснот, яких повинна дотримуватися людина при підтриманні онтологічних принципів світопорядку з постійним трансцендентальним обґрунтування власної свободної волі з метою активного гармонійного самозбереження у Всесвіті [11, с. 41].

Норми природного права мають універсальне значення та адресовані до усіх, без винятку, правоздатних суб'єктів. Будучи похідними від природного порядку речей, будуючи світобудову і природу людини як невід'ємну частину світопорядку, вони дозволяють людям з'ясувати своє існування із загальними першоосновами буття. Природне право виникає разом із першими паростками людської цивілізації і культури у вигляді неписаних правил і традицій звичаєвого права. Його вимоги були присутні в міфах, релігійних і моральних нормативах у невідрефлектованому вигляді і лише пізніше, з появою філософії, почали знаходити онтологічну і метафізичну обґрунтованість. У Новий час із виникненням антропоцентричної моделі світопорядку в природно-правових доктринах головне місце починає посідати проблема природних прав людини. У творах Дж. Локка, Ж.-Ж. Русо та їх послідовників права на життя, свободу, власність, особисту гідність зводяться в абсолютні цінності, що є споконвічними і безумовними приналежностями людини. Вони емансипуються від влади держави, оголошуються первинними стосовно

неї, даними кожному від народження і не передбачають за державою права посягання на них. Природне право не отождне чинному законодавству. Воно передбачає релігійні, метафізичні та морально-етичні підстави, що розширюють і поглиблюють його юридичний зміст, пов'язують його з усією цілісністю нормативно-ціннісного континууму світової культури [2, с. 268–269].

Зміст природного права полягає в єдності людини з природою. Дотримання законів природи не заперечує ефективну життєдіяльність людини, а недотримання порушує цілісність Всесвіту, завдаючи тим самим шкоди власному здоров'ю, приносячи нещастя та горе. Про це свідчать як доля людини, яку, до речі, формує сама людина та попереднє покоління в основному близьких людей, так і її успіхи в житті [10, с. 57].

Вічною внутрішньоособистісною дискусією правників є об'єктивність, правильність прийнятого ними рішення. Якщо в більшості на свідомому рівні логічне мислення слугує для дотримання норм публічного права, то, своєю чергою, підсвідоме, інтуїтивне мислення перекидає терези до дотримання норм природного права.

Природне право є елементом людської культури, що виконує функцію об'єднання суспільства у соціально-правову цілісність, функцію регуляції міжсуб'єктних правовідносин; природне право є базовою основою для створення морально-правового конструкта правової поведінки соціального суб'єкта [1, с. 98].

Найважливішою рисою природного права є його універсальна нормативність, що виявляється в наказовій, зобов'язувальній, імперативній формі його суджень. Ця універсальна наказовість має безособово-авторитарний характер. Норми природного права, маючи максимально широке, універсальне значення, адресовані до всіх, без винятку, правоздатних суб'єктів і закликають відповідати сформульованим у них приписам, якщо ті відповідають вимогам вищої, абсолютної справедливості. Ці вимоги категоричні в тому сенсі, що не залишають можливості для сумнівів і коливань. Вони гарантують індивідуальній правосвідомості вищу правоту, якщо її власник діятиме в належному напрямі [3, с. 355].

Ми вважаємо, що саме інтуїтивне мислення скеровує правника у зазначене правове русло.

У середньовіччі вчення про природне право (вічний закон як вираз Божої волі) зайшло свій подальший розвиток. Зокрема, дослідники доводили, що природне право і Боже право, хоча й пов'язані між собою, але мають різне призначення. Природне право

складається з множини законів розвитку природи: закон розвитку дерева, закон розвитку кожного виду птахів, закон розвитку окремого виду риб, закон розвитку кожного органу людського тіла і т. ін. Всі ці закони діють синхронно, без жодних випадковостей: все діється згідно з природними законами. А Божий закон, який перебуває на вершині піраміди природних законів, один єдиний для розуму людини, щоб підтримувати гармонізацію, синхронізацію природних законів, вірити у синергетичність природних процесів. Продовження вчення про природне право призвело до висновку про закони розвитку рослинної і тваринної душі, які виконують живильну, зрошуючу функції; про мікроскопію Всесвіту, якою є людина; про основу природних норм: власність, свободна воля, обов'язок, справедливість, вічність, що визначають взірці правомірної поведінки людини. Через людські пристрасті, свавільну волю, що призводять до порушення природного порядку (асинхронізації), скоюється правопорушення, що має назву «гріх», після чого настають природні санкції: хвороби, нещастя, смерть. Усвідомлення відсутності (в такому випадку) нагороди після смерті не завжди доступне людському розумові. В цьому й обмежується природне право і, можливо, появляються адекватні зміни, що часто називаються «дивом природи». Поява перших відомостей про позитивне право свідчить про його несправедливість, насильство над свобідною волею, змінність, недовговічність. Фактично позитивне право як конкретизація природного права виникло з появою людини на Землі, хоча писаним воно стає через роки та тисячоліття [9, с. 53].

Неможливо не згодитися, що природне право є свого роду структурним елементом Божого права, адже все природне створене Богом, і лише усвідомлення (не без участі інтуїції) всієї величі та могутності природних процесів дає нам можливість черпати для себе найцінніші, найдоцільніші знання для подолання життєвих перешкод.

Природно-правові імперативи мають надособистий характер. Але їхня надособистість не має явно вираженого соціогенного характеру, як, наприклад, у нормах позитивного права з наявним за ними над особистісним авторитетом держави. Вона надфізична, метафізична, тобто апелює до вищих першооснов буття й у них черпає впевненість у власній правоті, у необхідності її відстоювати, а також енергію і волю для відповідних зусиль [3, с. 356–357].

Висновки. Отже, багатозначність поняття природного права як основні сфери розвитку інтуїції дає нам підстави не сумніватися, що саме в природно-правовому просторі породжується інтуїція, проте,

можливо, першоосновою її розвитку доцільніше вважати надприродно-правовий простір. Так, за допомогою певних підсвідомих спонукань, а саме інтуїтивних суджень, людина виокремлює правильні для себе, природні правила поведінки у відносинах з іншими людьми.

Моральні принципи, межі їхньої діяльності в сучасному суспільстві для кожної людини є абсолютно різними. Для одних, як правило, істинно віруючих у Бога вони є високими, не дозволяють вчиняти дії, що суперечать Біблії, водночас для інших – не мають такої цінності. Їхня свідомість дозволяє певне відхилення від установлених норм поведінки, як, наприклад, спільне життя молодих людей до Таїнства шлюбу. Ми вважаємо, що саме виконання чи невиконання як релігійних, так і моральних, звичаєвих норм, норм традицій, кожна людина визначає для себе індивідуально, і саме за допомогою внутрішнього голосу, чим і є інтуїція.

Таким чином, природність вчинюваних нами діянь, на нашу думку, необхідно визначати не так установленими правилами в суспільстві, як ставити їх на відповідність законам Божим. Підтверджуючи це, слід зазначити, що кожна здорово мисляча людина на підсвідомому (інтуїтивному) рівні не порушуватиме правомірну поведінку, девіантні ж наміри особистості виникають вже у свідомому, меркантильному просторі.

Вічною внутрішньоособистісною дискусією правників є об'єктивність, правильність прийнятого ними рішення. Якщо в більшості на свідомому рівні логічне мислення слугує до дотримання норм публічного права, то підсвідоме, інтуїтивне мислення спонукає до дотримання норм природного права.

На нашу думку, інтуїтивне мислення для правника, якщо й не буде детермінантою, то фільтрові соціального відбору під час прийняття конкретного рішення цілком відповідає.

1. Бачинін В.А. Філософія права: словник / В.А. Бачинін, В.С. Журавський, М.І. Панов. – К.: Ін Юре, 2003. – 408 с.

2. Всемирная энциклопедия: Философия / главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.

3. Рабинович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П.М. Рабинович. – Вид. 10-е, доповнене. – Львів: Край, 2008. – 224 с.

4. Бачинін В.А. Філософія права / В.А. Бачинін, М.І. Панов. – К.: Ін Юре, 2002. – 472 с.

5. Сливка С.С. Філософія права: навч. посібник / С.С. Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 264 с.

6. Костенко А.М. Социальный натурализм как методологический принцип сравнительного правоведения и юридической глобалистике / А.М. Костенко. – К., Симферополь, 2008. – 28 с.

7. Рабінович С.П. Проблеми філософії права / С.П. Рабінович. – Том VI–VII. – 2008–2009.

8. Балинська О.М. Філософія права (вербально-біхевіористський підхід): Словник (категорії, поняття, терміни) / О.М. Балинська. – 2-ге вид., доп. і переробл. – Львів: ПАІС, 2008. – 164 с.

9. Сливка С.С. Юридична деонтологія: навч.-метод. посібник / С.С. Сливка. – Львів: Світ, 2003. – 115 с.

10. Бачинін В.А. Філософія права: підручник для юрид. спец-тей вищих навч. закладів / В.А. Бачинін, В.С. Журавський, М.І. Панов. – К.: Ін Юре, 2003. – 472 с.

11. Сливка С.С. Природне та надприродне право: у 3 ч. – Ч. 1. Природне право: історико-філософський погляд / С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.

Стаття надійшла 25 січня 2011 р.

УДК 340.12

М.І. Яговка

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА І МОРАЛІ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО ІДЕАЛІЗМУ

Здійснено філософсько-правовий аналіз проблеми співвідношення права і моралі в контексті правового ідеалізму. Проаналізовано спільні, відмінні риси та суперечності, що виникають між правом і мораллю в процесі взаємодії. Розглянуто вплив правового ідеалізму на побудову правової держави в Україні.

Ключові слова: право, мораль, моральні норми, правовий ідеалізм, правова свідомість, правова держава.

Осуществлен философско-правовой анализ проблемы соотношения права и морали в контексте правового идеализма. Проанализированы общие, отличительные черты и противоречия, возникающие между правом и моралью в процессе взаимодействия. Рассмотрено влияние правового идеализма на построение правового государства в Украине.

Ключевые слова: право, мораль, нравственные нормы, правовой идеализм, правовое сознание, правовое государство.

The article deals with philosophical and legal analysis of the correlation problem of law and morality in the context of the legal idealism. Common and distinctive features and contradictions that arise between law and morality in the process of interaction are analyzed. The influence of legal idealism on the creation of rule of law in Ukraine is revealed.

Key words: law, morality moral norms, legal idealism, legal consciousness, legal state.

Постановка проблеми. Історія розвитку людства свідчить, що право і мораль як складові частини духовної культури суспільства органічно пов'язані одне з одним. Правова система державно організованого суспільства закріплює життєво важливі для всього суспільства вимоги моралі, моральні настанови. Тому для визначення сутності правових норм необхідний не лише їх всебічний аналіз з урахуванням ідей правової свідомості суспільства, соціальної групи, але і вияв взаємозв'язків норм права з принципами та нормами моралі, з моральною свідомістю суспільства.

Оскільки правовий ідеалізм – це один із філософсько-правових підходів до обґрунтування природи, форм вияву і призначення права у суспільстві та державі, то для найкращого розкриття його змісту необхідно розглядати його в контексті філософсько-правової проблематики співвідношення права і моралі. Це дозволить виявити суттєво практичні, соціально-регулятивні та світоглядні основи права. Все це вказує на особливу актуальність даної наукової проблеми і важливість її дослідження для теорії та практики науки сьогодення.

Стан дослідження. Проблема співвідношення права та моралі в усі часи цікавила представників правової та філософської думки. Чимало аспектів цієї проблеми вивчали у свій час ще давні філософи (Демокрит, Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон), вказуючи на значущість цих двох важливих чинників суспільної поведінки, їх схожість та відмінність. Відомі правознавці (В. Соловійов, І. Ільїн, П. Новгородцев, Н. Коркунов, М. Бердяєв, Є. Трубецької, Л. Петражицький) підкреслювали, що право є мінімумом моральності чи юридично закріпленою мораллю [1, с. 212]. Аналіз права та моралі був предметом наукових досліджень І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, Г. Кельзена, О. Коні, К. Маркса, Ф. Енгельса, І. Фіхте, Б. Чичеріна, С. Франка, А. Шопенгауера, А. Швейцера тощо.

Сучасними вітчизняними дослідниками цієї проблеми є: В. Бабкін, В. Бачинін, О. Зайчук, В. Копейчиков, Л. Луць, А. Олійник, Н. Оніщенко, М. Панов, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скакун, С. Сливка, Т. Тарахонич, М. Цвік, Ю. Шемшученко тощо.

Виклад основних положень. Особливість співвідношення права і моралі на сучасному етапі полягає насамперед у тому, що їхні норми стикаються, суперечать одна одній внаслідок кардинальних трансформаційних процесів у всіх галузях суспільства, а також внаслідок того, що правова реальність – комбінація тоталітарної правової системи, яка руйнується, і правової системи демократичного суспільства, яка формується. У зв'язку з цим у літературі виділяють чотири компоненти співвідношення права та моралі: єдність, відмінність, взаємодія і суперечність [1, с. 212].

Під мораллю у юридичній літературі розуміють систему норм і принципів, що виникають із потреби узгодження інтересів індивідів один із одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою) і спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до понять добра та зла і підтримуються особистим переконанням, традиціями, вихованням, силою громадської думки [2, с. 266].

Наведене поняття доводить, що моральні норми мають історичний характер виникнення, формуються під впливом таких категорій, як добро, зло, чесність, справедливість. Вони охоплюють майже всі сфери життєдіяльності суспільства: економіку, політику, право тощо. Але у «чистому» вигляді моральне регулювання поширюється на порівняно вузьку сферу міжособистого спілкування (дружба, кохання, взаємодопомога). Але і у цій сфері їх не можна ізолювати від інших соціальних норм: традиції, релігійні норми, звичаї. За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, ліквідуються суперечності між ними, регулюється міжособистісне спілкування.

Коли потрібно показати відмінності моралі і права як суспільних явищ, то, звичайно, наголошують на такому:

– Мораль насамперед розглядається як найбільш давній спосіб соціальної регуляції і саморегуляції поведінки людини, що виникає і розвивається ще у до цивілізаційний період, а право, як і держава, – продукт цивілізації.

– Право регулює тільки такі відносини між людьми та соціальними спільнотами, які виходять за межі міжособистісних, і тому підлягають зовнішньому контролю; натомість, мораль передусім є внутрішнім регулятором поведінки людини.

– Мораль – універсальний регулятор поведінки людей. Регулює різноманітні її види, тобто сферу впливу моральних норм на суспільні стосунки не завжди можна вкласти в певні рамки; право ж регулює лише найбільш важливі й актуальні з точки зору суспільства та держави відносини, які зрештою отримують загальнообов'язкове визнання.

– Джерелом моралі є повсякденна практична діяльність людей, і тому вона відображає належте з точки зору окремих спільнот, соціальних груп та об'єднань, суспільних інтересів, а право формулюється законодавцем і виражає загальнодержавну волю.

– Норми моралі створюються у стихійній творчості людей, містяться в їх свідомості і не мають писемного вираження; натомість, правові норми формулюються і встановлюються, як правило, у писемній формі, яка надає їм певного змісту та вказує на їх загальнообов'язковість.

– Правові норми вводяться у дію офіційно і набувають сили у точно встановлений термін, тоді як моральні норми поширюються поступово, у міру їх сприйняття й засвоєння громадською думкою окремих спільнот, соціальних груп та об'єднань, соціальних інститутів, суспільством.

– Правовим нормам властива детальна регламентація поведінки суб'єктів суспільного життя, моральні ж приписи виступають найчастіше як загальні, абстрактні, а не конкретні правила (принципи, табу).

– Норми права завжди становлять єдину за своєю сутністю, змістом та соціальним призначенням систему. Щодо моралі, то у суспільстві може існувати декілька систем моральних норм (класова, професійна, мораль спільнот, минулих соціальних систем і тих, що народжуються, тощо).

– Виконання приписів правових норм забезпечується шляхом офіційного закріплення прав і обов'язків учасників соціальних відносин та підтримки спеціально створеними державною владою інститутами, які за необхідності можуть вдаватись до примусу; що стосується вимог моральних норм, то їх виконання забезпечується впливом громадської думки, переконаннями людей.

– Мораль є більш гнучкою та динамічною системою соціальних норм, а право внаслідок набуття формального визначення змісту виступає як більш стабільне явище, яке може за певних умов бути консервативним (правова норма хоч і віджила своє, застаріла, але доки законодавець не скасував її, вона повинна виконуватись) [3, с. 5–7].

Отже, мораль і право відрізняються за багатьма параметрами, але у них багато спільного. І мораль, і право виконують загальну соціальну функцію – регулюють поведінку людей, виражають загальнолюдські уявлення про належне і справедливе.

У процесі реалізації своїх функцій право і мораль допомагають один одному в досягненні загальних цілей, використовуючи для цього притаманні їм методи. «Там де право відмовляється дати який-небудь припис, виступає зі своєю волею мораль; а де мораль не може одним

своїм внутрішнім авторитетом стримувати прояви егоїзму, на допомогу їй приходить право зі своїм зовнішнім примусом» [4, с. 113]. Як бачимо, вони об'єктивно потрібні один одному.

Взаємодія права і моралі полягає в їх соціальній та функціональній взаємодії.

Моральним визнається дотримання норм закону і навпаки – протиправна поведінка, що порушує норми чи суперечить закону, є аморальною, засуджується суспільством.

Можна погодитися з М. Матузовим, який обґрунтовує такий висновок: все, що регулюється правом, регулюється і мораллю, але не все, що регулюється мораллю, регламентується правом. Ці два явища не статичні, вони рухомі й у майбутньому право дедалі більше наблизитиметься до норм моралі [5, с. 186].

Як зазначає професор С. Сливка, «сила права полягає в його моральній основі. Кожний закон містить у собі узагальнення, які підсвідомо стають джерелами зміцнення моральної сили права. Тому воно постійно потребує етико-гуманістичного вдосконалення і врахування розвитку суспільних відносин. Це надає правовим нормам моральної напруженості, а науковому і практичному змістові його вимог – бажаних моральних якостей» [6, с. 104].

Для побудови правової держави недостатньо закріплення на рівні Конституції характеристики України як правової держави, а необхідні об'єктивні і суб'єктивні передумови, чинники для побудови такої державності на теренах України. Одним із таких чинників є притаманність правового ідеалізму певному суспільству. В літературі зазначається, що у правовій державі вищим авторитетом володіє закон. Його дотримання святе, а покарання за його зневагу – неминуче. Вся сила державної влади, вся могутність суспільної думки, всі можливості засобів масової інформації спрямовуються на захист закону, правопорядку [7, с. 390–391]. Відповідно до принципу верховенства права у правовій державі будь-який закон, в тому числі й Конституція, має бути справедливим, правовим. Не кожний закон, навіть прийнятий відповідно до чіткої юридичної процедури, має правовий характер. Якщо закон порушує конституційні права і свободи людини і громадянина, він не може вважатися правовим. А це, своєю чергою, є показником того, що підґрунтям позитивного права мають бути норми природного права (моральні), тому що справедливість є однією з основних категорій моралі. Отже, притаманність правового ідеалізму є ще однією сходинкою до побудови правової держави в Україні.

Правова норма живе завдяки її моральному змісту. Як тільки він зникає, вона фактично припиняє діяти, тому право за будь-яких умов і у будь-які часи зацікавлене у забезпеченні морального клімату у суспільстві, його основоположних моральних цінностей, які його живлять [8, с. 46]. Отже, функціонування і дієвість права у суспільстві виражається через співвідношення його із мораллю. Право є тоді дієвим, коли воно створене на основі норм моралі, має моральний зміст. А моральний зміст визначається рівнем розвитку правового ідеалізму у свідомості громадян. Отже, правовий ідеалізм сприяє моральності права.

Багато правових норм безпосередньо закріплюють моральні вимоги. Своєю чергою, право здійснює вплив на формування моральних уявлень і норм. Але законодавець не може декретувати моральність людей і суспільства, адже право є не лише соціоморальним явищем, а й покликане виконувати політико-юридичні функції.

Справді, право, що виникає на перших сходинках цивілізації разом із державою, є примусовим регулятором людської поведінки у соціально диференційованому суспільстві, але водночас базується і на звичаях, традиціях, усталених моральних нормах. На різних етапах свого розвитку правові регулятори по-різному співвідносяться з моральними. Єдність за сутнісними ознаками моралі та права може розвиватись, поглиблюватись або руйнуватись залежно від економічної та політичної стабільності суспільства. Слушною є думка, що мораль і право з тих пір, як вони почали розрізнятись, розвивались за таким принципом: чим вища моральна культура суспільства, тим меншою була потреба у законах і тим більш м'якими вони були [3, с. 8]. Це, власне, вказує на пряму взаємозалежність між правовим ідеалізмом, правом і мораллю, тобто чим вищий ступінь притаманності суспільству правового ідеалізму, тим більш маральною є правова свідомість та правова культура громадян держави, де він проявляється. А це, своєю чергою, є соціальною гарантією дії верховенства правового закону в суспільстві, панування правових принципів справедливості та гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі й гідності.

У моралі та права спільні покликання і мета – забезпечення стійкого розвитку суспільства, впорядкування відносин між людьми на ґрунті загальнолюдських моральних цінностей: гуманізму, справедливості, рівності, свободи. Тому вони є взаємообумовленими та взаємопов'язаними системами регуляції суспільного життя, виконують спільну соціальну функцію регулювання людської поведінки, життєдіяльності суспільства. Мораль і право є складними системами, що включають моральну і правову свідомість, моральну і правову практику (моральні та правові відносини, моральні та правові аспекти діяльності).

Взаємопроникнення моралі та права ґрунтується на тому, що правове регулювання вбирає у себе відповідне коло моральних приписів, яким надається правова значущість. Законодавці часто прагнули шляхом створення правової норми стимулювати розвиток моральних якостей людей. Проте в історії є немало прикладів, коли правові норми випереджали моральні традиції, коли законодавець мав на меті затвердити прогресивні моральні погляди і вимоги. Це, зокрема, скасування за допомогою права принципу таліона, кровної помсти. Мораль, таким чином, наповнювалась загальносоціальними правами.

Моралі та праву властива нормативність, яка й дозволяє регулювати поведінку людей. Моральні й правові норми мають загальний характер, загальнообов'язковість, формують стандарти, нормативи, що утверджують і захищають відповідну систему цінностей і регулюють поведінку людей. Об'єкти їх регулювання значною мірою можуть збігатися, але саме воно здійснюється специфічними для кожного зі способів регуляції засобами. Тому право виступає як жорстке інституціональне явище, що спирається на примус з боку державно-владних інститутів, а мораль, як правило, позаінституціональна.

Єдність моралі й права полягає у відносній стійкості моральних і правових принципів і норм, оскільки вони засновані на загальнолюдських вимогах гуманності, справедливості, рівності та свободі. Вони виражають, як правило, інтереси, прагнення і волю усіх громадян, закріплюють оптимальне співвідношення інтересів особистості та суспільства, ставлять рівні вимоги до людини незалежно від її національної приналежності, майнового стану чи віросповідання, висувають однакові критерії оцінки вчинків і поведінки людей.

Вплив моралі на вдосконалення правової системи відбувається в основному шляхом впливу моральної свідомості на правові погляди суспільства. Моральний вплив на право здійснюється через правотворчість народу, його громадську думку, особливо на референдумах. Воля народу за таких умов відображається у правових нормах. Основоположні принципи і норми моралі, які потребують загальнодержавного визнання, закріплюються в Основному Законі. Так, наприклад, у Конституції України (статті 23, 24, 28, 29 тощо) моральні принципи гуманізму, свободи, рівності, справедливості отримали офіційне закріплення. Такі моральні вимоги, як особиста недоторканність, захист честі і гідності, природних прав людини та інші, визнаються Конституцією України нормами прямої дії [9].

Моральний вимір права є необхідною умовою його подальшого розвитку й вдосконалення, умовою його гуманістичної, особистісної орієнтації. Моральне обґрунтування права та правове забезпечення

моральних норм ведуть до їх гармонійності та дієвості. Зрозуміло, що проникнення моральних принципів і норм у зміст права може мати, залежно від галузі права, різний характер. Так, яскравим прикладом органічного поєднання вимог моралі та права є галузь сімейного права. Правові норми, коли вони відповідають моральним уявленням щодо справедливості, здебільшого реалізуються громадянами добровільно. Порушення таких норм розглядається не лише як юридичний конфлікт, але за умов поєднання моральних та правових вимог воно спричиняє як правову відповідальність, так і моральний осуд.

Індустріальна цивілізація доводить, що мораль неможлива без права, оскільки немає моралі без свободи, а свободи – без правового забезпечення її гарантій. Неможлива і моральна особистість, яка позбавлена правосвідомості. Сучасна правова свідомість невід’ємна від рівня моральної культури особистості. Моральна свідомість формується на основі розвинутої культури і основоположних моральних цінностей. Правова свідомість не може скластись поза культурою і її складовою – мораллю, вона ними живиться. Правове життя суспільства розвивається у середовищі моральних відносин, оцінок, приписів. Основоположні поняття моральної свідомості – обов’язок і совість, честь і гідність, справедливість і відповідальність, моральні принципи гуманізму, свободи, рівності та ін. – органічно пов’язані та втілюються у реальних правових нормах, зв’язках та відносинах.

Відомо, що права людини, які виражені у багатьох нормативних актах міжнародного і національного рівня, належать до зовнішніх форм життєдіяльності суспільства. З точки зору співвідношення моральних та правових засад суспільства, вони є необхідними, тому що інтереси особистості та суспільства перебувають у складних, суперечливих, а іноді й конфліктних відносинах. Якщо б люди могли досягти моральної злагоди, то питання про права людини у формально визначеному вигляді зникло б само собою, але ж «царства Божого» на землі не досягти, тому правове регулювання є необхідним, має величезне значення і без нього не може існувати цивілізоване суспільство.

Мораль як відносно автономне соціальне явище не лише завжди впливала на соціальний інститут права, але й відчувала на собі зворотний вплив. Усе правове має бути і моральним, право, в кінцевому підсумку, не може суперечити панівній моральній системі. Але між нормами моралі та права можуть виникати конфлікти і суперечності. Суперечності між правом і мораллю існували, існують і, мабуть, існуватимуть, доки існуватиме позитивне право. Причини суперечностей юристи вбачають «в їх специфіці, у тому, що у них різні методи регуляції, різні підходи, критерії, оцінки поведінки суб’єктів» [10, с. 395].

На думку А. Якубова, суперечності між нормами права і нормами моралі виникають через, по-перше, недосконалість окремих правових норм або їх відставання від потреб суспільного життя; по-друге, випереджальний характер морального розвитку, висування моральністю більш високих вимог до людської поведінки порівняно з правом; по-третє, різниця в об'єктивних властивостях правових приписів і моральністю тощо [11, с. 15].

Розбіжності між правом і мораллю ґрунтуються на суперечностях сьогодення, труднощах, хаотичності самого життя, динамічності розвитку суспільних відносин, появи нових тенденцій, пов'язаних із розвитком суверенного будівництва, і часто не є однаковим рівнем моральної і правової свідомості соціальних суб'єктів та їх об'єднань.

Отже, специфічні властивості моралі та права роблять неможливим їх повний збіг. Вони мають загальні й особливі характеристики та риси, що відображають специфіку їх змісту. У процесі історичного розвитку суспільства вони розвиваються на єдиному фундаменті загальнолюдських цінностей, взаємодоповнюють, взаємно збагачують одне одного, взаємодіють між собою в процесі застосування. Мораль і право є важливими складниками духовної культури суспільства, найважливішими засобами соціальної регуляції діяльності та поведінки людей у суспільстві.

Співвідношення права та моралі не є чимось раз і назавжди визначеним і застиглим, оскільки цьому співвідношенню притаманний динамізм у процесі історичного розвитку. Глобалізація людської діяльності вимагає знаходження нових загальнолюдських норм моралі. Мораль змінюватиметься під впливом суспільного прогресу, з'являтимуться нові норми, що характеризують сутнісні потреби людини.

Питання співвідношення моралі та права пов'язане з тим значенням, яке мають ці поняття в житті людського суспільства, оскільки, з певної точки зору, саме механізми права та створені на основі права інститути мали неабиякий вплив на життєдіяльність людини впродовж більшої частини історії, а моральні норми, своєю чергою, забезпечують мотивацію діяльності як індивідів, так і суспільства, формують відношення до правових норм і державних систем, визначають бажаність або небажаність будь-якого суспільного утворення.

У цілому слід погодитись із думкою, яка панує в юридичній літературі, що правильне співвідношення між нормами моралі та права існує тоді, коли природне право, пов'язане із совістю, стає над позитивним правом як вища форма, як норма, як ідеал, якого досягнути досить важко, але можливо [12, с. 136].

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що при-
таманність правового ідеалізму українському суспільству є одним із
основних чинників побудови правової держави, адже закріплення на
рівні Конституції характеристики України як правової держави є недо-
статнім, необхідні об'єктивні та суб'єктивні передумови, чинники для
побудови такої державності на теренах України.

Функціонування і дієвість права у суспільстві виражається через
співвідношення його із мораллю. Право є тоді дієвим, коли воно створене
на основі норм моралі, має моральний зміст. А моральний зміст визнача-
ється рівнем розвитку правового ідеалізму у свідомості громадян. Отже,
правовий ідеалізм сприяє моральності права. Чим вищий ступінь його
розвитку у державі, тим більш маральною є правова свідомість та правова
культура громадян. А це є соціальною гарантією дії верховенства право-
вого закону у суспільстві, панування правових принципів справедливості і
гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі та гідності.

1. Матузов Н.И. Теория государства и права: учебник / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – 3-е изд. – М.: Издательство «Дело» АНХ, 2009. – 528 с.

2. Скаун О.Ф. Теория держави і права: підручник / О.Ф. Скаун; пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.

3. Лозовой В.О. Професійна етика юриста / В.О. Лозовой, О.В. Петришин. – Х.: Право, 2004. – 176 с.

4. Новгородцев П.И. Право и нравственность / П.И. Новгородцев // Правоведение. – 1995. – № 6. – С. 103–113.

5. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2001. – 776 с.

6. Сливка С.С. Мораль і право в умовах формування правової держави / С.С. Сливка // Проблеми формування суверенної правової української держави: зб. наукових статей. – 1993. – 109 с.

7. Політологія: підручник / за заг. ред. проф. В.Г. Кременя, проф. М.І. Горлача. – Харків: Друкарський центр «Єдіногор», 2002. – 640 с.

8. Букреев В.И. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: учеб. пособие / В.И. Букреев, И.Н. Римская. – М.: Юрайт, 1999. – 336 с.

9. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

10. Семків О.І. Політологія: підручник / за ред. О.І. Семківа. – Львів: Світ, 1994. – 552 с.

11. Якубов А.Е. Взаимодействие уголовного права и этики / А.Е. Якубов // Вестник Московського університета. Серія 11. Право. – 1992. – № 5. – С. 13–22.

12. Захарчук С. Співвідношення права та моралі: історико-теоретичні аспекти / С. Захарчук // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 4. – С. 133–136.

Стаття надійшла 9 листопада 2010 р.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 342 727

Р.З. Гусейнова-Чекурда

ЦЕНзуРА ЯК ПЕРЕШКОДА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СВОБОДУ СЛОВА (НА ПРИКЛАДІ ЕЛЕКТРОННИХ ЗМІ)

Проаналізовано законодавство України, що забороняє цензуру у ЗМІ. Розглянуто явище цензури у електронних ЗМІ та правові засади забезпечення права на свободу слова.

Ключові слова: конституційне право на свободу слова, засоби масової інформації, цензура, Конституція України.

Осуществлен анализ законодательства Украины о запрете цензуры в средствах массовой информации. Рассмотрено явление цензуры в электронных СМИ и правовая база обеспечения права на свободу слова.

Ключевые слова: конституционное право на свободу слова, средства массовой информации, цензура, Конституция Украины.

The Ukrainian legislation which prohibits censorship in mass media is analyzed in this article. The phenomenon of censorship on TV and internet and legal basis of speech freedom is considered.

Key words: constitutional right for freedom of speech, mass media, censorship, Constitution of Ukraine.

Постановка проблеми. З набуттям незалежності України велика увага на законодавчому рівні приділялась свободі слова та створенню вільної преси. Однією з найважливіших умов була заборона цензурування засобів масової інформації (далі – ЗМІ). Законодавство України за роки незалежності змінювалося в демократичну сторону. Одним із найважливіших надбань демократії стала свобода слова та заборона цензури. Ст. 15 Конституції України декларує: «Цензура заборонена» [1]. Сьогодні багато журналістів вказують на цензуру у ЗМІ. Створюються формальні та неформальні об'єднання журналістів, мета яких – колективне протистояння цензурі. Журналістський рух «Стоп цензурі»

об'єднує чимало сотень журналістів всієї України, серед яких як і представники друкованих видань, так і представники електронних ЗМІ. Поняття прямої цензури у електронних засобах масової інформації нині набуває неабиякої актуальності. Відтворити технологічний процес підготовки програми новин до ефіру дуже складно, як для дослідника, так і для органів дізнання і слідства та суду. Цензурування електронних ЗМІ відбувається на етапі підготовки матеріалу до ефіру. Особлива складність довести факт цензури у програмах новинного формату. Зазвичай на телебаченні випусковий редактор чи редактор дня обирає теми для випуску новин чи програми. Журналіст, пропонує тему, може не отримати дозволу на її підготовку. Враховуючи, що зйомка сюжету потребує великих матеріальних затрат (це камера, світло, звук, оператор, транспортний засіб та водій), без дозволу редактора журналіст не може виїхати на зйомку. Йому просто не нададуть матеріального ресурсу. Таким чином, довести факт цензури, особливо в електронних ЗМІ, дуже складно. Наприклад, випадок із заявою журналістів 1+1, коли заступник глави Адміністрації президента Ганна Герман заявила: «Я прийшла на плюси. Сіли. Ми всі зібралися у ньюз-румі. Я кажу: «Давайте сюжет». А виявилось, що сюжет не було зроблено! Це журналіст подав ідею зробити такий сюжет. Самого сюжету не існувало! А підняли вже гвалт, що його заборонили, – викривала Герман» [2]. Далі автор статті слушно зауважує, що Герман як колишній журналіст не може не знати, що без дозволу редактора телевізійний журналіст сам відняти сюжет не може, бо не у його розпорядженні перебувають технічні і транспортні служби.

Стан дослідження. Явище цензури досліджувалося у політології, журналістиці та юриспруденції. Радянський юрист Михайло Федотов детально вивчав поняття цензури, її генезу. Найбільш системно вивчала явище цензури та її вплив на різні форми суспільного життя у багатьох своїх монографіях та статтях російська дослідниця Т.М. Горяєва. Вона досліджувала явище цензури у дореволюційній Росії та у Радянському Союзі. Т.М. Горяєва дає таке визначення політичної цензури: «Система дій, направлених на забезпечення та обслуговування влади, що становить структурну та позаструктурну діяльність, не завжди підкріплена законодавчо та нормативно» [3, с. 9]. Учена досліджувала всеохоплювальне поняття цензури та різновиди форм та етапів контролю, визначивши такі її напрямки: державну, військову, економічну, комерційну, політичну, економічну, ідеологічну, духовну, моральну. Українські медіа-юристи Наталія Петрова та

В'ячеслав Якубенко розділяють цензуру на політичну і культурну і визначають її так: «це офіційна заборона або обмеження будь-яких висловлювань з мотивів збереження політичного, соціального порядку, моралі» [4, с. 41]. Юристи зазначають, що заборону може бути накладено урядовими структурами, місцевими, національними, релігійними або ж впливовими приватними групами. Тетяна Федорів у дисертаційному дослідженні аналізувала явище цензурування телевізійних новин: «Цензура водночас, стає практикою діяльності органів влади та окремих політичних угруповань, головним її інструментом є контроль за змістом інформаційних програм на телебаченні радіо і статей у пресі» Та дисципліна, в рамках якої писалася дисертація, не передбачає законодавчого вдосконалення ситуації [5, с. 50].

Метою статті є: проаналізувати специфіку проявів цензури у електронних ЗМІ; описати сутнісні ознаки цензури у електронних ЗМІ; надати рекомендації щодо законодавчого регулювання проявів цензури в електронних ЗМІ.

Виклад основних положень. Поняття цензури сягає своїм корінням давніх часів. Те, що ми зараз розуміємо під цензурою, виникло не з появою писемності, а з історичними умовами, за яких одна група людей, що мала владу і матеріальні блага, намагаючись утримати свою владу, нав'язувала свою волю усім іншим. Саме слово «цензура» походить від латинського слова «ценз» («census»), що у Давньому Римі означало періодичне оцінювання майна для розділу на податкові розряди. Інше тлумачення цього слова – це обмеження умови допуску особи до користування будь-якими правами та перевагами, наприклад, виборними [6, с. 173]. Становлення цензури як обов'язкового атрибуту влади відбулося ще у епоху античності. Вже тоді заборонена література спалювалась на вогнищах, як це було з працями Пратогора про богів у (480–410 рр. до н.е.). За критику влади у своїх п'єсах було запропорено до в'язниці Гнея Невіла. Але багато представників античності, таких як Платон, Цицерон, Іоан Златоуст та інші, вважали цензуру позитивним інструментом державної влади. Особливо великого поширення цензура набувала із затвердженням папської віри у середньовіччі. Основоположником духовної цензури вважають папу Геласія, який вперше оголосив індекс заборонених книжок – «Index librorum prohibitorum» [7]. Це стало початком духовної цензури середньовіччя, внаслідок якої по всій Європі знищувалися не лише твори, що підпали під цензуру, а й автори цих творів. У Росії 18 сторіччя згідно з указом 1796 року усі видавництва і друкарні офіційно могли відкритися після

дозволу спеціального цензурного комітету. Внаслідок реформ Олександра Другого створили Головне управління з справ друку, що входило у Міністерство внутрішніх справ. Були затверджені «Тимчасові правила про друк», які діяли до 1905 року. Ці правила полягали в тому, що попередня цензура була вибірковою, а видавництва, які були звільнені від цензурування, у разі порушень цензурних приписів, підлягали адміністративній відповідальності. Цензура виникає тоді, коли держава намагається контролювати творчу, професійну та навіть приватну сферу громадян. Насаджування єдиної ідеології, відсікання усіх проявів інакodomства і є найголовнішим проявом цензури. Відомий радянський юрист М. Федотов так трактував поняття «цензура»: «Цензура родове поняття. Воно охоплює різні види і форми контролю офіційною владою за змістом інформації, що виходить та розповсюджується засобами масової інформації, з метою недопущення чи обмеження розповсюдження ідей та відомостей, які ця влада визнає небажаними і шкідливими» [8, с. 89]. Отже, цензура – це обмеження свободи слова. Вводить ці обмеження винятково держава. Саме держава та її органи влади вводять обмеження на поширення інформації, яку держава вважає шкідливою. Розглянемо види цензури.

1. **Попередня цензура** – необхідність отримати дозвіл на вихід будь-якого твору (газети, журналу, книги, теле-, радіопрोगрами, фільму та ін). Характерна ознака цього виду цензури – це наявність певної процедури обов'язкового перегляду твору відповідальною особою чи відповідним органом. Яскравим прикладом можуть слугувати різні організації у Радянському Союзі, що приймали художні фільми, чи цензори, котрі цензурували у той же радянський час вихід газет та журналів. Відсутність певного дозволу не давала шансів для існування і поширення такого твору.

2. **Подальша цензура** – перегляд уже готового матеріалу та застосування обмежувальних та заборонних дій до певного твору (статті, книжки, фільму, вистави тощо.) Цей вид цензури зазвичай ніс санкції для відповідальних осіб за певний продукт, що порушив норми цензури. Варто згадати цензорів на поштах, що у радянські часи перевіряли кореспонденцію.

3. **Карна цензура** – як правило, такий вид цензури означав вилучення не просто частини (статті, твору, частини фільму тощо), а всього носія. Варто згадати Постанову ЦК ВКП(б) серпня 1946 року про журнали «Звезда» і «Ленинград», коли не просто вилучили весь тираж, а й закрили журнал «Ленинград» і впровадили особисту відповідальність головного редактора за твори, які друкуються у підзвітно-

му йому виданні [9]. Варто зазначити, що каральна цензура властива усім тоталітарним державам.

4. **Самоцензура** – це явище, коли людина, маючи досвід попередніх заборон, свідомо не включає деякі елементи тем, фактів, побоюючись, що це не буде оприлюднено.

5. **Професійна лустрація** – заборона на професію для певних людей. Як правило, це політична воля певних представників влади, яка ніколи не оформлювалась у офіційних документах, постановах, наказах тощо. Наприклад, це було з журналістом Романом Скрипіним, який після низки висловлювань проти влади був змушений звільнитися з телебачення і тривалий час не міг знайти роботу на інших телеканалах. Власники каналів не брали на роботу людину з високим професійним рівнем лише тому, що у своїх висловлюваннях Скрипін відверто торкався болючих для влади питань.

6. **Економічна цензура** – фінансовий тиск власника або керівника на працівників. У більшості електронних ЗМІ сума заробітної платні поділяється на дві частини: офіційну оподатковану, що становить невелику суму, і так звану «премію» у конверті, що становить основну частину заробітної платні. Таким чином, працівник є абсолютно фінансово залежним, бо вищенаведена премія, як правило, є «чорною зарплатою». Коли керівництво незадоволене діями працівника, сума премії може зменшуватись або взагалі може бути не виплачена повною мірою.

За часи незалежності України вже декілька разів журналісти звертали увагу громадськості на прояви цензури у ЗМІ. Тетяна Федорів, заступник головного редактора ТСН студії 1+1 у період з 1999 до 2005 року, у своєму дисертаційному дослідженні описує прояви цензури, з якими довелося стикнутися багатьом представникам ЗМІ: «Реалією функціонування українських теленовин стали спеціальні інструкції, так звані «темники» з рекомендаціями чи прямими вказівками, як висвітлювати ту чи іншу подію, яку новину замовчати, кого із дійових осіб можна показувати, кого ні, тощо» [5, с. 52]. Тобто, було пряме цензурування новин. І, як наслідок, наприкінці 2002 р. низка журналістів «Нового каналу», УТ-1, СТБ, газети «Сьогодні», інформаційного агентства УНІАН публічно заявили про посилення цензури, і деякі з них – пішли з роботи через неможливість виконувати її професійно. Наслідком публічної заяви про практику цензури в Україні стало законодавче визначення поняття «цензура». 3 квітня 2003 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова» [10]. Згідно з ним цензу-

рою вважають «вимоги, спрямовані до засобу масової інформації, журналіста, головного редактора, організації, що здійснює випуск засобу масової інформації, його засновника (співзасновника), видавця, розповсюджувача попередньо узгоджувати інформацію, що розповсюджується (крім випадків, коли така вимога йде від автора цієї інформації чи іншого суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав на неї), та/або накладення заборони (крім випадків, коли така заборона накладається судом) чи перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражуванню чи розповсюдженню інформації з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб» [11]. Також було заборонено створення будь-яких органів державної влади, введення посад, установ, що контролювали б зміст інформації, поширюваною ЗМІ. У цій статті обумовлена кримінальна відповідальність за перешкоджання журналісту виконувати професійні обов'язки. Але чи є тотожними поняття «перешкоджання журналісту виконувати свої професійні обов'язки» і «цензура»? На наш погляд, це різні поняття. Перешкоджання журналістській діяльності, як правило, – це вид інформаційних відносин, у які вступає журналіст поза межами власної редакції, а цензура – це вид інформаційних відносин усередині редакції з безпосереднім керівником журналіста. І у цьому полягає основна прогалина у законодавстві, бо відсутнє чітке правове розмежування між поняттями «перешкоджання професійній діяльності журналіста» та «цензура». Ст. 45-1 Закону «Про інформацію» достатньо вичерпно регулює питання цензури у ЗМІ. Але задекларована у цій статті кримінальна відповідальність за перешкоджання журналісту виконувати свої професійні обов'язки та переслідування журналіста прямо не вказує на покарання за будь-які прояви цензури [11]. Ст. 171 Кримінального кодексу України вказує на такий злочин, як умисне перешкоджання законній професійній діяльності журналіста. Кримінальна відповідальність за цензуру у ЗМІ відсутня [12, с. 59]. На нашу думку, нині в українському законодавстві чітко не виписані всі можливі етапи цензурування у електронних ЗМІ. Це пов'язано з їх складним технологічним процесом виробництва та відсутністю прописаних критеріїв. Журналістка Юлія Банкова у своїй статті у електронному виданні «Телекритика» пише, як її не впустили на заплановану зйомку – зустріч президента з представниками іноземних ЗМІ. Пропустили у залу лише оператора, де представники президента змінили оператору завдання редакції [13]. Письменник та журналіст Олег Шинкаренко був викликаний до СБУ через записи у своєму «ЖЖ» (живому журналі) про Президента України Віктора Януковича. Далі Шинкаренко зазначає, що «ЖЖ» – його особистий щоденник у мережі Інтернет: «Виходить, що СБУ цілес-

прямовано шукає людей, які незадоволені режимом і шукає приводи для тиску на них. Тому що навіть жарти розцінюються як погрози чийо-мусь життю» [14]. Визначення факту цензури на практиці є дуже складним, адже пропонування теми журналістом редактору відбувається, як правило, без свідків. Та і наявність свідків зазвичай дає можливість редактору аргументувати відмову у прийнятті певної теми виробничою необхідністю, відсутністю додаткових технічних засобів або ж недостатньою розробленістю теми. Багато гучних заяв останніми роками було зроблено журналістами про наявність цензури. Жодна з цих справ не дійшла до суду. На думку автора, причина цього – у вищезгаданих прогалинах у законодавстві України.

Висновки.

1. Отже, можемо констатувати, що цензура у електронних ЗМІ – це діяльність органів влади та окремих політичних й економічних угруповань, що спрямована на всебічний контроль за змістом, на усіх стадіях роботи над інформаційними програмами на телебаченні, радіо та інформацією, розміщеною в мережі Інтернет.

2. Існують такі види цензури: по-перше, попередня цензура, коли автор певного твору повинен отримати дозвіл на його створення; по-друге, подальша цензура – приймання готового твору з подальшим його частковим або повним редагуванням; по-третє, карна цензура – така, що прямими наслідками її є закриття або розформування видань, у яких з'явилася небажана для влади інформація. Такий вид цензури зазвичай супроводжується покаранням конкретної відповідальної особи; по-четверте, самоцензура – це певний життєвий досвід конкретної особи, яка свідомо себе обмежує у оприлюдненні певної інформації, заздалегідь впевненої у неможливості її оприлюднення; по-п'яте, професійна люстрація – це переслідування владою конкретної особи, яке виражається у змові працевдавців, що не приймають на роботу цю особу; по-шосте, економічна цензура – це фінансовий тиск власника на працівника.

3. У зв'язку зі збільшенням останнім часом заяв журналістів про цензуру ми констатуємо відсутність порушень кримінальних справ за фактом цензури. До цього призвели прогалини у українському законодавстві, пов'язаному зі ЗМІ. Існує нагальна потреба внести зміни до Закону України «Про інформацію», де чітко розмежувати поняття цензури та перешкоджання журналісту виконувати свої обов'язки.

4. Необхідно внести доповнення до Кримінального кодексу України, де прописати кримінальну відповідальність за цензуру у ЗМІ. Окреслити коло осіб, що можуть бути притягнуті до цієї відповідаль-

ності, куди обов'язково мають бути внесені не лише безпосередні керівники журналістів, а й власники ЗМІ та посадові особи, які втручаються у внутрішню редакційну політику. Для таких осіб у санкції статті варто зазначити заборону обіймати певні посади.

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

2. Телекритика. Ресторанні посиденьки Герман, Колеснікова та Арфуша з іноземними журналістами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2010-05-27/53242>

3. Горева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917–1999 гг. / Т.М. Горева. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 2002. – 400 с.

4. Петрова Н. Медіа і Право / Наталія Петрова, В'ячеслав Якубенко // ЕС-ТАСІС-БІ-БІ-СІ (Жорна). – К., 2007. – 276 с.

5. Федорів Т.В. Телевізійні новини в політичній комунікації України: жанрова типологія, технологія виробництва, взаємодія з аудиторією: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.08 «Журналістика»; Київський Національний університет імені Тараса Шевченка / Т.В. Федорів. – К., 2004. – 256 с.

6. Словник іноземних слів. – М., 1979. – 566 с.

7. Богословська енциклопедія. – СПб., 1911. – Т. 11. – 378 с.

8. Федотов М.А. Гласность и цензура: возможность сосуществования / М.А. Федотов // Советское государство и право. – 1989. – № 7.

9. Постановление Оргбюро ЦК ВКП (Б) о Журналах «Звезда» и «Ленинград» 14 августа 1946 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/USSR/journal.htm>.

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=676-15>.

11. Про Інформацію: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2657-12>

12. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року (станом на 20 лютого 2008 року). – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2009. – 176 с.

13. Банкова Ю. Поеднаємо патріотизм із здоровим глуздом / Юлія Банкова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://telekritika.ua/media-suspilstvo/media-i-vlada/2010-05-15/52979>.

14. Телекритика. «Блогера викликали до СБУ через жарти у ЖЖ про Януковича, примусили вибачитися і відпустили». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://telekritika.ua/news/2010-07-30/54735>.

Стаття надійшла 19 листопада 2010 р.

**ДО ПОНЯТТЯ ПРЕДМЕТА НАУКИ
«ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА
ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ»**

Аналізуються різні підходи щодо визначення предмета науки «Державного будівництва та місцевого самоврядування в Україні» та її співвідношення з конституційним процесуальним правом.

Ключові слова: *публічна влада, місцеве самоврядування, конституційний процес, конституційно-правові інститути.*

Анализируются различные подходы к определению предмета науки «Государственного строительства и местного самоуправления в Украине», а также ее соотношение с конституционным процессуальным правом.

Ключевые слова: *публичная власть, местное самоуправление, конституционный процесс, конституционно-правовые институты.*

The article analyzes the different approaches to the definition of the science subject «State building and local self-government in Ukraine» and its correlation with constitutional procedural law.

Key words: *state power, local self-government, constitutional process, constitutional and legal institutions.*

Постановка проблеми. Поняття «Державне будівництво і місцеве самоврядування» останніми роками активно увійшло в науковий і політичний обіг, широко використовується в теорії державознавчих наук, у сфері законотворення, практиці державно-правового розвитку України. Однак однозначного розуміння цього терміна, як влучно зазначає С.Г. Серьогіна, досі немає у зв'язку з багатогранністю, різними науковими підходами до вивчення його змісту, певним відставанням теоретичних досліджень вітчизняної юридичної науки в галузі державного будівництва [1, с. 5].

Державне будівництво і місцеве самоврядування можна розглядати в різних аспектах – як категорію державознавства, як науку та навчальну дисципліну, як певну сферу діяльності державних та самоврядних інституцій. При цьому визначальним, очевидно, для юридичної науки є поняття державного будівництва і місцевого самоврядування саме як державознавчої категорії, яке пов'язане, насамперед, із динамічним аспектом організації публічної влади, тобто з діями владних інституцій.

Поняття «державне будівництво і місцеве самоврядування» охоплює питання, пов'язані з організацією органів публічної влади, тобто характеризує структуру, функції, принципи, форми, методи

діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування. Іншими словами, вищезазначене розуміння державного будівництва та місцевого самоврядування стосується організаційно-функціональної характеристики механізму публічної влади.

Зважаючи на політичні, економічні, правові та інші чинники, що впливають на той чи інший об'єкт, існує об'єктивна потреба в комплексному, поглибленому вивченні системно-структурної організації органів публічної влади. Саме це завдання покликана виконувати наука державного будівництва та місцевого самоврядування в Україні, предмет якої потребує більш чіткого визначення, що і є метою цієї статті.

Стан дослідження. Проблеми щодо встановлення сутності предмета науки державного будівництва та місцевого самоврядування були висвітлені у низці праць відомих вітчизняних учених-правознавців. Серед них: А. Колодій, А. Олійник, Б. Свирський, В. Серьогін, С. Серьогіна, В. Чукаєва, О. Фрицький, О. Ярмиш. Однак єдності у визначенні предмета вищевказаної науки так і не було досягнуто. Проте, слід наголосити, що вирішення теоретичних проблем, зокрема і щодо предмета науки державного будівництва та місцевого самоврядування, сприятиме пошуку шляхів оптимізації діяльності органів публічної влади в Україні.

Виклад основних положень. Потрібно зазначити, що на сьогодні існують різні підходи до встановлення сутності та характеристики предмета вищевказаної науки. На наш погляд, більш обґрунтованим є «організаційний» підхід до визначення предмета науки державного будівництва та місцевого самоврядування, що полягає в дослідженні різноманітних аспектів існування органів публічної влади як особливого роду організацій [2, с. 35].

Справді, як справедливо зазначає С.Г. Серьогіна, існування інститутів публічної влади становить органічне поєднання статичних і динамічних елементів [1, с. 12]. Перші з них (система, структура, принципи, функції, компетенція, основи діяльності) характеризують певні органи як носіїв публічної влади, що можуть здійснювати владно-організуючий вплив на суспільство. Інші елементи (форми і методи діяльності) виявляють себе тільки в динаміці, тобто у процесі безпосереднього функціонування органу публічної влади.

Статичні елементи в цілому закріплені правом (конституційним, адміністративним, цивільним, фінансовим) залежно від сфери суспільних відносин, якими опосередковуються відповідні статичні елементи. Динамічні ж елементи впорядковуються правом лише частково. На перший план виходить раціоналізм, ефективність, а практика сама підказує, в яких формах і якими методами найкраще реалізовувати функції органів публічної влади. Правом передбачені лише найбільш досконалі, усталені форми і методи.

Існування органів публічної влади виявляється насамперед у правовідносинах, в яких статичні й динамічні елементи виступають у комплексі. Водночас діяльність органів публічної влади не обмежується правовою сферою. Це стосується використання таких соціальних регуляторів, як мораль, звичаї, політичні та економічні норми, ділові звички тощо.

Отже, для якомога ефективнішого функціонування органів публічної влади необхідний комплексний підхід до вивчення усіх (статичних і динамічних) елементів їх існування, наукове дослідження організації їх роботи. Очевидно, саме ці питання і становлять предмет комплексної суспільної науки, що має назву «Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні».

В юридичній літературі останнім часом знайшла відображення та підтримку і «процесуальна» концепція державного будівництва та місцевого самоврядування, в межах якої воно розглядається як підгалузь конституційного процесуального права України, що охоплює конституційні процесуальні норми та інститути, які регулюють порядок організації і діяльність конституційно закріпленої системи державних органів та органів місцевого самоврядування [3, с. 8].

Однак, ми підтримуємо позицію учених, які вважають, що державне будівництво і місцеве самоврядування не можна зводити до підгалузі конституційного процесуального права, тобто виключно до конституційного порядку розробки і прийняття владних рішень [1, с. 16]. Насамперед, слід зазначити, що факт існування конституційного процесуального права як самостійної галузі є дискусійним питанням.

Так, В.Ф. Мелашенко стверджував, що процесуальні норми є частиною практично всіх інститутів конституційного права України, особливо таких, як виборче право, законодавчий процес, правова охорона Конституції України. При цьому вчений вважав найраціональнішим виокремлення конституційного процесу в межах конституційного права України [4, с. 37, 39]. Загалом, час довів конструктивізм цієї правової позиції.

Ю.М. Тодика наприкінці ХХ ст. зазначав, що існує тенденція щодо збільшення процедурно-процесуальних норм у конституційному праві України. Особливо, на думку вченого, це стосувалося виборчого, референдного законодавства, регламенту Верховної Ради України [5, с. 154].

Деякі науковці схиляються до думки про існування в Україні процесуального конституційного права як самостійної галузі національного права. Зокрема, С.Л. Лисенков вказував, що процесуальне конституційне право є галуззю права України, яка становить систему правових норм та інститутів, що регламентують суспільні відносини, пов'язані з процесом реалізації прав і обов'язків учасників відносин, встановлених нормами конституційного права України [6, с. 9].

Заслуговує на увагу й позиція О.В. Совгирі, яка визначає предмет конституційно-процесуального права як вже сформовану, відносно самостійну систему (сукупність) правовідносин (процес прийняття та внесення змін до Конституції, конституційно-процесуальні основи правового положення особи, виборчий та референдний процеси, конституційні процедури здійснення державної влади та місцевого самоврядування, конституційно-судовий процес) [7, с. 23].

У сучасній українській юридичній літературі обґрунтовуються й інші перспективні концепції процесуального конституційного права та його інститутів.

На нашу думку, слухним є висновок В.Ф. Федоренка про те, що позиція українських правознавців щодо процесуального конституційного права заслуговує на увагу, але потребує суттєвого уточнення [8, с. 93].

Вчений вважає, що у юридичній науці не можна ототожнювати категорії «процес» і «процедура», оскільки будь-який вид конституційного процесу є процедурою, тобто організаційними відносинами, але не будь-яка конституційна процедура має властивості юридичного процесу. Цілком очевидно, що процедура визначається як матеріальними, так і процесуальними нормами конституційного права.

Ми вважаємо, що наука державного будівництва і місцевого самоврядування охоплює саме процедури (організацію) діяльності органів публічної влади в Україні. Особливістю цих процедур є те, що вони іноді виходять за межі конституційного або будь-якого юридичного процесу взагалі, маючи ширше змістовне наповнення.

Крім того, «процесуальний підхід» необґрунтовано звужує предмет науки державного будівництва та місцевого самоврядування, залишаючи поза увагою такі елементи державного будівництва, як система і структура органів публічної влади, їх функції і методи роботи, матеріально-фінансові основи діяльності, практику роботи тощо. Таким чином, ми вважаємо, що за такого підходу державне будівництво і місцеве самоврядування позбавляється комплексного характеру й тих елементів, які найбільш яскраво виражають особливості предмета цієї науки.

Проте, це не означає, що організація діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні не врегульовується конституційно-процесуальними нормами. Ці норми об'єднуються в певні інститути. Зокрема, можна стверджувати, що на сьогодні в Україні об'єктивно окреслилися інститути гуманітарного, виборчого і референдного, парламентського, муніципального процесів, конституційної юстиції.

Однак, при цьому слід пам'ятати, що конституційне процесуальне право є підсистемою багатоаспектної системи конституційного права України, серед інститутів якої немає таких, які б містили винят-

ково матеріальні або винятково процесуальні норми. Це стосується й правових інститутів, що регламентують організацію діяльності органів публічної влади в Україні (Верховної Ради України, Президента України, органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування тощо). Ці інститути комплексно вивчаються наукою «Державного будівництва та місцевого самоврядування в Україні».

Слід наголосити, що нормам та інститутам процесуального конституційного права властиві й певні форми їх зовнішнього виразу. Зокрема, вони об'єктивуються у Конституції та Законах України «Про Регламент Верховної Ради України», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори Президента України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» та інших, а також у Регламенті Кабінету Міністрів України, Регламенті Конституційного Суду України, Регламенті Центральної виборчої комісії й інших підзаконних нормативно-правових актах. Потрібно зазначити, що вищевказані законодавчі акти є одночасно і джерелами науки «Державного будівництва та місцевого самоврядування в Україні».

Висновок. Отже, «Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні» є комплексною суспільною наукою, предметом якої є організація діяльності органів публічної влади, що регламентується, поряд із матеріальними, і конституційно-процесуальними нормами, але, водночас, не обмежується правовою сферою, використовуючи як регулятори політичні, економічні, моральні та інші норми.

1. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: підручник / за ред. С.Г. Серьогіної. – Х.: Право, 2005. – 256 с.

2. Журавський В.С. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: підручник / В.С. Журавський, В.О. Серьогін, О.Н. Ярмиш. – К.: Ін Юре, 2003. – 672 с.

3. Колодій А.М. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: підручник / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 504 с.

4. Мелашенко В.Ф. Основи конституційного права України: курс лекцій / В.Ф. Мелашенко. – К.: Вентурі, 1995. – 240 с.

5. Тодыка Ю.Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: учеб. пособие / Ю.Н. Тодыка. – Х.: «Фолио», 1998. – 292 с.

6. Лисенков С.Л. Основи конституційного процесуального права України: навч. посібник / С.Л. Лисенков. – К.: Юрисконсульт, 2007. – 270 с.

7. Совгиря О.В. Конституційно-процесуальне право України: навч. посібник / О.В. Совгиря. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 536 с.

8. Федоренко В. Утвердження процесуального конституційного права як запорука дієвості принципу верховенства права в Україні / В. Федоренко // Право України. – 2010. – № 3. – С. 89–97.

Стаття надійшла 8 грудня 2010 р.

**ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНІ ПАРТНЕРСТВА
В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ВПРОВАДЖЕННЯ
НА ПРИКЛАДІ ПІДГОТОВКИ ДО ЄВРО-2012**

Негативний досвід приватизації, що пройшов на початку 90-их років минулого століття, засвідчив, що держава не може використувати механізм приватизації для підвищення розвитку інфраструктури, яка, традиційно, є монополією держави і, з правової та політичної позиції, не може бути передана у власність приватному партнеру. Насамперед йдеться про соціальну інфраструктуру, стратегічні та комунальні об'єкти. Саме тому набуває особливого значення пошук можливостей для діалогу та порозуміння між різними групами інтересів у суспільстві, а також розвиток партнерських відносин між державою та приватними юридичними особами (державно-приватне партнерство) є одним із необхідних та актуальних механізмів виходу із складної економічної ситуації в Україні.

Ключові слова: державно-приватне партнерство, договір, приватизація.

Негативный опыт приватизации, который прошёл в начале 90-х годов прошлого века, доказал, что государство не может использовать механизм приватизации для повышения развития инфраструктуры, которая, традиционно, является монополией государства и, с правовой и политической позиции, не может быть передана в собственность частному партнёру. Изначально речь идёт о социальной инфраструктуре, стратегических и коммунальных объектах. Именно по этому приобретает особенное значение поиск возможностей для диалога и понимания между разными группами интересов в обществе, а также развитие партнёрских отношений между государством и частными юридическими лицами (государственно-частное партнёрство) является одним из необходимых и актуальных механизмов выхода из сложной экономической ситуации в Украине.

Ключевые слова: государственно-частное партнёрство, договор, приватизация.

The negative experience of privatization of the early 1990-ies has shown that the state can not use the mechanism of privatization to improve infrastructure, which traditionally is the monopoly of the state, and it can

not be transferred to the private partner from legal and political viewpoints. First of all it is said about social infrastructure, strategic and public facilities. It is therefore becoming particularly important to search the opportunities for dialogue and understanding between different interested groups in society and to develop partnership relations between state and private entity (public-private partnership) as they are necessary and actual mechanisms of recovering from difficult economic situation in Ukraine.

Key words: *state-private partnership, agreement, privatization.*

Постановка проблеми. Існує теоретична доцільність у характеристиці ролі державно-приватних партнерств у контексті підготовки Євро-2012. З урахуванням цього необхідно проаналізувати існуючі типи державно-приватних партнерств (ДПП); окреслити вітчизняний та зарубіжний досвід реалізації державно-приватних партнерств; визначити пріоритетні шляхи створення сприятливого середовища для розвитку ДПП в Україні.

В Україні в процесі реалізації партнерських відносин виникає низка проблем, які гальмують як розвиток державно-приватного партнерства, так і соціально-економічний розвиток країни в цілому. Багато дослідників стверджують, що для нашої держави є характерною єдність владних і власницьких функцій, а саме, коли політичне лідерство дає невід'ємне право розпоряджатися власністю, а власність передбачає наявність політичного авторитету [1, с. 24]. Також варто згадати корупцію у виборі приватних партнерів, непрозорість та невідзвітність діяльності урядових структур, недостатність відповідного рівня знань і навичок у державних та муніципальних службовців у створенні та управлінні ДПП.

Співпраця влади і бізнесу також ускладнюється через відсутність повної системи законодавчої бази, відсутність фінансових стимулів для приватних партнерів брати участь у проєкті. Хоча правові основи для розвитку ДПП в Україні були закладені ще з 1999 р. прийняттям таких законів, як: «Про концесії», «Про угоди про розподіл продукції», «Про оренду державного та комунального майна» та ін. 25 червня 2009 р. Верховна Рада України підтримала у другому читанні Закон України «Про основи державного приватного партнерства», але вже восени цього ж року він був знятий з розгляду у другому читанні. На нашу думку, чинність цього закону радше призведе до появи низки проблем, ніж створить надійну базу для співпраці держави та влади.

Стан дослідження. Серед провідних науковців, що розглядають питання державно-приватного партнерства, доцільно відзначити праці В.Г. Варнавського, В.А. Міхєєва, М.І. Кулагіна, Б.М. Данилишина та ін. У матеріалах численних статей, присвячених державно-приватному

партнерству, наводяться рекомендації щодо ефективного впровадження та застосування механізму відносин між владою та бізнесом. Проте недостатньо таких, що мають стратегічний характер і пропонують результативні методи та інструменти. Відтак, **метою** статті є аналіз існуючих типів державно-приватних партнерств та визначення пріоритетних шляхів створення сприятливого середовища для розвитку ДПП в Україні.

Виклад основних положень. Партнерство – це згода на співпрацю, яка виникає, коли беруться за справу, котру самотужки вирішити неможливо, це так званий діалог між різними «зацікавленими сторонами» суспільства із залученням свіжих ідей, нових людських ресурсів та різноманітних підходів до вирішення питання. Для забезпечення сталого соціально-економічного розвитку партнерство вимагає спільності, взаємної зацікавленості, внеску кожної групи у суспільну справу, об'єднання зусиль, ресурсів, знань, досвіду. А, як результат, виникає певна мережа, яка складається з чітко скоординованих, рівноправних дій сторін партнерів, спільної відповідальності та рівності в отриманні користі від участі у процесі.

Відповідно до визначення Європейської комісії, запропонованого у 2003 році, публічно-приватне партнерство – це передача приватному сектору частини повноважень, відповідальності та ризиків щодо реалізації інвестиційних проектів, які традиційно впроваджувалися чи фінансувалися публічним сектором. На території Європейського Союзу поширеним є визначення цієї системи як ППП – публічно-приватне партнерство (Public-Private Partnership) [2].

У науковій літературі існує декілька варіантів визначень поняття державно-приватного партнерства. Закон України «Про загальні засади розвитку державно-приватного партнерства в Україні» дає таке визначення: ДПП – це система відносин між державним та приватним партнерами, при реалізації яких ресурси обох партнерів об'єднуються, з відповідним розподілом ризиків, відповідальності та винагород (відшкодувань) між ними, для взаємовигідної співпраці на довгостроковій основі у створенні (відновленні) нових та/або модернізації (реконструкції) діючих об'єктів, які потребують залучення інвестицій, та користування (експлуатації) такими об'єктами [3]. В.А. Міхеев дає своє тлумачення ДПП як системи співробітництва приватного сектора, підприємств і організацій бізнесу з державними установами, а також регіональних корпорацій з державними підприємствами, установами, спрямованого на досягнення загальних економічних цілей, на вирішення актуальних соціально-економічних завдань [4].

Державно-приватне партнерство – це довгострокове співробітництво у межах суспільно-значущих проектів між органами влади та

приватним сектором, які розподіляють між собою ризики, відповідальність бізнесу та розподіл винагород, причому держава ставить перед приватними структурами певні завдання, які останні виконують самостійно і на свій ризик.

З досвіду країн із розвинутою економікою можна виділити певні ознаки ДПП, які відрізняють його від інших форм відносин між державою та бізнесом, а саме: довгостроковий термін угоди про партнерство (від 10 до 50 років); спеціальні форми фінансування проектів (за рахунок приватного інвестування, спільне інвестування декількома учасниками); обов'язкова наявність конкурентного середовища (коли за кожен контракт або концесію відбувається боротьба між декількома потенційними учасниками); спеціальна форма розподілення відповідальності між партнерами (державна встановлює цілі проекту, а також визначає вартість та вимоги до проекту, а приватний партнер бере на себе розробку, фінансування, будівництво та експлуатацію, управління, реалізацію послуг споживачам [5, с. 150].

Практика формування державно-приватних партнерств поширюється у всіх регіонах світу. Польський уряд, партнер України з проведення Євро-2012, прийняв закон, який спрощує реалізацію капіталовкладень за таким принципом. Закон «Про публічно-приватне партнерство» [6, с. 10300–10309]. дозволив збільшити участь приватних інвесторів у інфраструктурних проектах Польщі. Цей закон дав можливість країні підписувати договори на суму 4–5 мільярдів злотих у рік та зекономити близько 400 мільйонів злотих із державної казни.

Запровадження механізму ДПП стає особливо актуальним з початком підготовки України до Євро-2012, а, отже, виникненням потреби у залученні ресурсів і управлінської експертизи приватного сектору. Згідно з заявами посадовців, проекти державно-приватного партнерства, а також залучення приватних інвестицій можуть бути започатковані у таких сферах: будівництво автомобільних магістралей; реконструкція доріг у містах, де будуть проводитися футбольні матчі; будівництво об'їзної дороги навколо Києва; будівництво швидкісних залізничних доріг; модернізація стадіонів, спортивних центрів; будівництво 20-70 готелів у кожному з міст, у яких відбуватимуться змагання; модернізація міської економіки у містах учасників. Згідно з Державною цільовою програмою підготовки та проведення в Україні фінального турніру чемпіонату Європи УЄФА 2010/12 з футболу, затвердженої КМУ 31 жовтня 2007 року, передбачається, що з державного бюджету на ці потреби буде виділено 12,683 млрд грн. при загальній потребі 118,168 млрд грн., що означає необхідність залучення інвесторів для фінансування 90% необхідних затрат [7]. Для

прикладу, на сьогодні гостро стоїть проблема реконструкції Львівського аеропорту, який згідно з Указом Президента був переданий у комунальну власність [8] і вимагає залучення великих інвестицій. На нашу думку, тут доцільно було б для зацікавлення та залучення інвесторів передати право власності на паркінг та наближені магазини при будівництві аеропорту приватним інвесторам. Це могло б зменшити фінансове навантаження на державного партнера й залучити додаткове фінансування у проект. Аналогічна схема буде доцільною під час будівництва автошляхів, коли готелі та заправки уздовж дороги можуть передаватись приватному сектору на умовах концесії.

Недоопрацьованим також є земельне питання. Законопроект «Про основи державного приватного партнерства» передбачає, що в разі, якщо для здійснення державно-приватного партнерства є необхідним надання приватному партнеру прав користування земельними ділянками, державний партнер до оголошення конкурсу з визначення приватного партнера має забезпечити розроблення (виготовлення) проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок, іншої документації із землеустрою, яка відповідно до законодавства вимагається для надання земельної ділянки в оренду, та погодження такої документації з уповноваженими органами, а за необхідності – отримання позитивного висновку державної землевпорядної експертизи у визначеному законодавством порядку. Але виникає питання, від чийого імені в такому випадку публічний партнер розроблятиме й погоджуватиме проект і землевпорядну документацію? Якщо від свого, то після визначення приватного партнера за результатами конкурсу всю процедуру необхідно буде проробити ще раз. Також не зрозуміло, як ці норми Закону про ДПП співвідносяться з вимогами законодавства про проведення обов'язкових земельних аукціонів?

Крім того, українське законодавство розглядає ДПП, обмежуючись лише формою договору між державою та приватним сектором (договір концесії, оренди державного майна, лізингу, угод про розподіл продукції чи управління державним майном), а країни Європи давно вже використовують кластери – як організаційні об'єднання державного та приватного партнерства за участі фінансових установ із правом випуску фінансових інструментів (наприклад, облігацій). Запровадження ДПП передбачає розширення конкурентного сектора, надання кращих можливостей для мобілізації коштів на масштабні інвестиційні проекти, ефективний розвиток чи модернізацію інфраструктури.

Необхідність у ДПП виникає насамперед у тих сферах, за які держава традиційно несе відповідальність, а саме: об'єкти загального корис-

тування; «публічні служби» (public services) – ремонт, реконструкція та утримання об'єктів загального користування; прибирання територій; житлово-комунальне господарство; освіта; охорона здоров'я та ін. Наприклад, у країнах «Великої сімки» лідируючими галузями за кількістю успішно реалізованих ДПП-проектів у 2006 р. були: охорона здоров'я (92 проекти), освіта (81 проект), будівництво доріг (24 проекти). Питома вага ДПП-проектів в інших розвинених країнах свідчить про найбільшу їх частку в Австралії – 22,22% та Португалії – 13,33%. У країнах з перехідною економікою найбільша питома вага завершених ДПП-проектів у Польщі – 36,36%, Хорватії – 36,36%, Угорщині – 27,27% [9, с. 84–91].

Як свідчить світовий досвід, найпривабливішими та найпридатнішими для застосування ДПП є капіталомісткі проекти, які мають суттєві технічні проблеми, вимагають впровадження інновацій, а також до початку роботи можна визначити потоки надходжень та затрат цього проекту.

Особливе значення проекти ДПП мають на рівні місцевого самоврядування. На міста та селища (комунальне господарство) припадає «основний тягар» щодо реалізації проектів соціального значення. Причому головна проблема, з якою стикаються місцева влада, – це нестача фінансування. Нині фінансові зобов'язання держави в розвитку соціально-економічних сфер зростають, оскільки ці сфери є капіталомісткими і низькоприбутковими, а державний бюджет не здатний самостійно забезпечувати підтримку цих галузей. У цій ситуації важливо залучати бізнес, застосовуючи різні способи повернення коштів. Тому залучення приватного капіталу до вирішення такого роду соціально-економічних завдань на місцевому рівні стало звичайною практикою у всьому світі. В Україні яскравим приклад є місто Дніпропетровськ, де місцева влада продемонструвала партнерство влади та бізнесу у підготовці до Євро-2012, результатом якого є «Арена-Дніпро» – перший стадіон в Україні для проведення футбольних матчів, а також виконуються роботи з реконструкції та модернізації Дніпропетровського аеропорту. Хоча тут так само виникає проблема, чи давати приватному сектору право на приватизацію об'єктів комунальної власності. Як аргумент проти прямої та повної приватизації, найчастіше виникають ризики скорочення кількості робочих місць, збільшення вартості комунальних послуг, заміна монополії державної монополією приватною. Хоча приклад ДПП Угорщини показав протилежний результат. Найбільший проект приватизації суспільних послуг в Угорщині було реалізовано в Будапешті (місті з населенням 2,5 млн. осіб). Головна компанія з надання комунальних послуг «Fővárosi Vízművek» (Будапештський водоканал) у 1997 році була передана у власність іноземному операторові «Suez-Lyonnaisse». Спільне підприємство має менший пакет акцій

з правом вето. Основний власник акцій, муніципалітет, може приймати важливі рішення лише за згоди інвесторів; зворотний принцип теж правильний. Термін контракту становить 25 років. Спочатку справи йшли не надто успішно, але після 1999 року ситуація почала поліпшуватися. Ефективність роботи компанії, а також якість води і послуг для клієнтів підвищилися. За даними опитування споживачів, проведеного водопровідною компанією, 100% клієнтів задоволені якістю основних послуг, і 60% – задоволені якістю додаткових послуг, що їх надає компанія [10, с. 55].

Відповідно до західноєвропейських традицій, формально приватизовані підприємства, тобто підприємства, які 100% належать державі, але працюють у формі приватній організаційно-правовій формі (ТзОВ, АТ), не вважаються партнерствами. Також не можна вважати партнерством договір, який укладається між приватним підприємством та державою на поставку соціально важливої продукції та послуг. Основною характерною рисою державно-приватного партнерства є участь в публічно-приватному кооперативному ланцюгу щодо створення доданої вартості з розрахунком перерозподілу завдань та ризиків між державними та приватними партнерами. При цьому кожний партнер бере на себе тільки ті завдання і відповідальність, які він може виконати найкраще та найефективніше, що і формує потенціал партнера.

Існує кілька основних форм державно-приватних партнерств – контракти, оренда, концесія, угода про розділ продукції і спільні підприємства. Слід також розрізняти моделі державно-приватних партнерств – конкретні проекти ДПП, що виникли в результаті законної і прозорої процедури добору відповідних учасників ДПП з боку приватного бізнесу для розв'язання конкретних завдань економічної політики держави. Отже, основними моделями ДПП є: державне забезпечення суспільними благами (повний контроль держави); контракти на надання послуг; аутсорсинг; продаж і користування на базі лізингу (Sale&Leaseback (S&L)); оперативне управління, підтримка і стратегічне управління; будівництво, оперативне управління, передача державі (Build, Lease, Transfer (BLT)); будівництво, користування на базі лізингу, передача державі (Build, Lease, Transfer, Maintain (BLTM)); будівництво, володіння, оперативне управління, передача (Build, Own, Operate, Transfer (BOOT)); проектування, конструювання, стратегічне управління, фінансування (Design, Build, Finance, Operate (OBFO)); франшиза; концесія; партнерство з додатковими правами (Regeneration Partnership); повна приватизація (Outright Privatization) [11, с. 207–210].

Висновки. В Україні існує масштабний потенціал для розвитку багатьох форм ДПП, але для його практичної реалізації необхідно вирішен-

ня низки принципів питань. Сторонам партнерських відносин слід чітко усвідомлювати, що ДПП неможна розглядати у вузькому розумінні тільки як залучення додаткових ресурсів у масштабні проекти влади. Потрібно зважаючи на інтереси двох сторін, враховуючи механізми партнерства, відпрацьовані багатолітнім світовим досвідом, та не ущемляти інтереси кожної із сторін. Головне, на нашу думку, визначити особливості української моделі взаємодії влади та бізнесу в межах ДПП. На цьому етапі встановлення ДПП в Україні спостерігаються гібрид-моделі, які складаються з елементів держкапіталізму та олігархії. Ефективне партнерство реальне тільки за умови повної прозорості та визначеності стратегії подальшого розвитку країни. Без цього, без впевненості в чесності та стабільності «правил гри», від бізнесу не можна чекати нічого, крім «показушного інтересу» і формальної участі у масштабних проектах держави з метою самозбереження. Також держава недостатньо використовує механізм залучення некомерційних організацій у державно-приватні партнерства. На жаль, влада будь-якими способами намагається зберегти за собою ключові права стосовно об'єкта державно-приватного партнерства в той час, як єдиним способом залучення інвестицій у малоприбуткові сектори економіки є різного роду пільги і забезпечення сприятливого економічного середовища, а також політика невтручання в управління об'єктом з боку приватного сектора.

Також потрібно створити ефективну систему «чесного» розподілу функцій та ризиків у партнерстві між публічною організацією та приватною компанією шляхом визначення того партнера, який має потенціал і ресурси мінімізувати конкретний тип ризику. Саме тому на початковому етапі проектів ДПП необхідно визначити ризики, пов'язані із кожним аспектом проекту, здійснити їх розподіл між публічним і приватним секторами або ж домовитися про спільну відповідальність, про певну категорію ризику. Основою успішного розподілу ризиків є належне оцінювання та визначення ціни кожного ризику. Надзвичайно важливо, щоб усі сторони погодилися з оцінкою кожного ризику, а сторони, яка бере на себе той чи інший ризик, були надані засоби контролю над основними чинниками, що формують цей ризик.

Для того, щоб створити середовище, в якому потенціал ДПП може бути якнайповніше використаним, важливо, щоб орган влади, який має намір започаткувати партнерство, розумів справжні мотиви, що спонукають приватні структури до участі у реалізації публічних проектів. Наражаючись на існуючий скептицизм з боку громадськості, органи влади не повинні утримуватись та зупиняти використання механізмів ДПП, уже дію чинних проектів, навіть тоді, коли з'являються ознаки суперечностей,

часто ініційованих профспілками, які негативно ставляться до ідеї ДПП. Співпраця держави та бізнесу стане механізмом створення нових можливостей і порозуміння, руйнацією стереотипів, відходом від акцентування стосунків залежності й підпорядкування, розвитком навичок спільної діяльності та об'єднання заради змін на краще.

1. Данасарова С.Д. Институт частно-государственного партнерства: становление и развитие в России: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. экон. наук: 08.00.01 / С.Д. Данасарова; Восточно-сибирский гос. технологич. ун-т. – Улан-Уде, 2007. – 24 с.

2. Данилишин Б.М. Аналіз регуляторного впливу при впровадженні Закону України «Про загальні засади розвитку державно-приватного партнерства в Україні» // Департамент інвестиційної та інноваційної діяльності / Б.М. Данилишин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article/system>.

3. Про загальні засади розвитку державно-приватного партнерства в Україні / Проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=33860&pf35401=131017

4. Михеев В.А. Государственно-частное партнерство в реализации приоритетных национальных проектов / В.А. Михеев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://viperson.ru/wind.php?ID=291211&soch=1>.

5. Государство и бизнес: институциональные аспекты: сборник / ред. И.М. Осадчая; Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. – М.: ИМЭМО РАН, 2006 (М.). – 150 с.

6. Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o partnerstwie publiczno-prywatnym // Dziennik Ustaw N 169. Poz. 1420., 2005г – 10300–10309 с.

7. Про затвердження Державної цільової програми підготовки та проведення в Україні фінального турніру чемпіонату Європи УЄФА 2010/12 з футболу (основні завдання і заходи): Постанова Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article;jsessionid=5F722E54165B6CF43BBC896418930CFA?art_id=83807&cat_id=67150.

8. Про деякі питання підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу: Указ Президента України № 1005/2007 від 24 жовтня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/6863.html>.

9. Рожкова С.А. Анализ зарубежного опыта реализации проектов ГЧП в различных отраслях экономики / С.А. Рожкова // Вестник СПбГУ. – 2006. – Декабрь. – С. 84–91.

10. Винницький Б. Досвід та перспективи впровадження державно-приватних партнерств в Україні та за кордоном / Б. Винницький, М. Лендъел, Б. Онищук, П.Сегварі. – К.: «К.І.С.», 2008. – 55 с.

11. Каданя (Кеслер) А.Я. Партнерство между государственными и частными структурами / А.Я. Каданя // Экономические науки. – 2007. – № 32. – С. 207–210.

Стаття надійшла 3 грудня 2010 р.

РЕЗУЛЬТАТИ ЧЛЕНСТВА УКРАЇНИ У СОТ

Проводиться теоретико прикладне дослідження торгівлі сільськогосподарською продукцією в рамках Світової організації торгівлі, а також роль і місце міжнародної торгівлі і форм її регулювання в міжнародному праві, досліджуються міжнародні нормативно-правові акти. Вивчено роль та значення міжнародної торгівлі для сучасних міжнародних відносин, форми її регулювання і значення для економічного розвитку України.

Ключові слова: СОТ, торгівля, ГАТТ/СОТ, ГАТС, держави-члени СОТ, торговельний режим.

Проводится теоретическое исследование торговли сельскохозяйственной продукцией в рамках Всемирной торговой организации, а также роль и место международной торговли и форм её регуляции в международном праве, исследуются международные нормативно-правовые акты. Изучено роль и значение международной торговли для современных международных отношений, формы её регулирования и значения для экономического развития Украины.

Ключевые слова: ВТО, торговля, ГАТТ/ВТО, ГАТТ, государства-члены ВТО, торговый режим.

The theoretical and applied investigation of the agricultural products trade within the limits of World Trade Organization, as well as the role and the place of international trade and its regulation forms in the International Law is conducted in this article; the international normative legal acts are analyzed. The role and significance of the international trade for modern international relations, its regulation forms and its significance for the economical development of Ukraine is emphasized in this work.

Key words: WTO, trade, Gatt/ WTO, GATT, states-members of WTO, trade conditions.

Постановка проблеми. Питання приєднання України до СОТ викликало чимало наукових дискусій з приводу прогнозування можливих наслідків від такого кроку. При цьому прогнозні оцінки цих наслідків були розрізненими і несистематичними та інколи діаметрально протилежними – від вкрай негативних до вкрай позитивних. Актуальність дослідження підтверджується ступенем нерозкритості цієї теми –

нині ґрунтовні дослідження з цієї тематики в національній правовій доктрині майже відсутні.

Стан дослідження. Основу нашої наукової розвідки становлять праці таких учених: Г.М. Вельямінова, С.А. Войтовіч, М.М. Гнатовського, В.І. Муравйова, В.М. Шумилова, які слугували фундаментальною базою для подальшого дослідження питань, що розглядаються, а також аналітичні статті та дослідження провідних науковців у галузі права Світової організації торгівлі та Європейського Союзу. Предметом дослідження є наслідки членства України в СОТ, система наукових поглядів та розробок стосовно цієї проблеми. Метою статті є дослідження нормативно-правових актів, що регулюють зобов'язання України перед СОТ. Новизна роботи полягає в тому, що в цій праці зроблено спробу дослідити значення і наслідки для України після вступу до Світової організації торгівлі.

Виклад основних положень. Схвалення ВР України 16 травня 2008 року Закону України «Про ратифікацію протоколу про вступ України до СОТ» завершило більш ніж 14-тирічний процес переговорів про набуття державою членства в цій Організації.

Система зобов'язань України як члена СОТ є віднині складовою частиною єдиної політики у сфері державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Відзначені зобов'язання передбачають:

трансформацію і зв'язування рівнів мита та лібералізацію режиму доступу до ринку послуг;

гармонізацію національного законодавства з вимогами та правилами СОТ відповідно до Закону України «Про ратифікацію Протоколу про вступ України до СОТ»;

реалізацію єдиної державної зовнішньоекономічної політики з урахуванням Закону України «Про ратифікацію Протоколу про вступ України до СОТ» [1].

Членство в СОТ створює достатні умови для інтеграції України до європейського економічного простору, створення правових засад для стабільного і передбачуваного ведення бізнесу і міжнародної торгівлі, сприятливого середовища для залучення іноземних інвестицій тощо.

Участь України в переговорах Світової організації торгівлі у рамках раунду Доха-Розв'язок, а також у багатосторонніх та двосторонніх переговорах у рамках СОТ забезпечено Указом Президента від 26 серпня 2008 року № 767/2008 «Про делегацію України для участі в переговорах у рамках Світової організації торгівлі», яким затверджено склад та Главу делегації України.

З метою належної імплементації положень Протоколу про вступ України до СОТ та системи угод СОТ, Міністерством економіки Укра-

їни ініційовано та розроблено План заходів щодо адаптації української економіки до вимог СОТ, затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.10.2008 р. № 1381 р. [2].

Головною метою Плану є створення умов для нейтралізації можливих негативних наслідків для української економіки у зв'язку із набуттям Україною членства в СОТ та забезпечення підвищення конкурентоспроможності національної економіки [2].

План передбачає комплекс заходів, структурованих відповідно до визначених сфер (галузей) економіки, зокрема: торгівлі товарами, сільського господарства, промисловості, транспорту і зв'язку, технічного регулювання, забезпечення якості та безпечності харчової продукції, фінансової сфери, соціальної політики та ринку праці тощо.

Виконання кожного пункту плану заходів покладено на центральні органи виконавчої влади відповідно до компетенції з конкретними строками виконання. Реалізація галузевих програм та державних цільових програм, затверджених відповідними нормативними актами, сприятиме розвитку вітчизняного ринку товарів і послуг та підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної продукції. Водночас, основним чинником успішного виконання відзначених програм є, безумовно, їх фінансування. Обмеженість фінансових ресурсів ускладнює реалізацію політики із забезпечення підвищення конкурентоспроможності національної економіки в рамках повноправного членства України в СОТ.

План першочергових заходів щодо виконання зобов'язань України в рамках членства у Світовій організації торгівлі, затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.12.2008 р. № 1570-р, визначає програму заходів ЦОВВ на короткострокову перспективу [3].

Він передбачає гармонізацію законодавства до єдиного нормативного рівня з положеннями Протоколу про вступ України до СОТ, запобігання застосуванню щодо України обмежувальних заходів з боку країн-членів СОТ, а також сприяння зміцненню авторитету України як надійного і передбачуваного партнера на міжнародній арені.

Ці та інші документи передбачають розробку та прийняття низки нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України та інших центральних органів виконавчої влади, направлених на ефективне дотримання Україною положень відповідних угод СОТ. Водночас, законодавча робота під координацією Мінекономіки з імплементації зобов'язань України здійснюється з максимально можливим урахуванням інтересів вітчизняних виробників.

У частині законодавчого забезпечення процесу вступу України до СОТ Верховною Радою України упродовж 2008 року було додатко-

во прийнято 7 законів. Нині на розгляді Верховної Ради знаходиться ще низка законопроектів.

Приведення нормативно-правової бази України у відповідність до зобов'язань в рамках членства в Світовій організації торгівлі й положень угод СОТ залишається пріоритетним напрямком діяльності Кабінету Міністрів, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Важливою перевагою набуття Україною членства в СОТ є створення прозорого та передбачуваного бізнес-середовища. Обов'язковою умовою для цього є удосконалення систем стандартизації, сертифікації, застосування санітарних, фітосанітарних заходів та технічних регламентів. Таке удосконалення для держави має особливе значення і може бути забезпечено лише у вигляді кардинальної реформи всієї вітчизняної системи технічного регулювання. Беззаперечним є те, що система технічного регулювання країни повинна бути ефективною та прозорою.

Після набуття Україною членства в СОТ використовується аргумент щодо заборони підприємствам виробляти продукцію, яка не буде відповідати міжнародним стандартам якості, а тому їх ринкову нішу займуть Іноземні постачальники більш якісних товарів. Це не відповідає дійсності, якість продукції, що реалізується на ринках країн-членів СОТ, не регламентується угодами Організації. Стандарти, що існують в країні, можуть бути більш ліберальними, ніж міжнародні стандарти якості ISO.

Основним стимулом для впровадження підприємствами систем управління якістю є не формальні вимоги СОТ, а необхідність підвищення конкурентоспроможності продукції власного виробництва.

Як підтверджує досвід членів СОТ, інструментом, що дозволяє державі захистити своїх громадян від споживання недоброякісної і небезпечної продукції, є процедури оцінки відповідності.

Зазначені процедури стосовно продукції в Україні проводитимуться на доринковій стадії. На стадії обігу продукції, тобто на ринку, відповідність продукції вимогам технічних регламентів визначатиметься шляхом проведення державного контролю та нагляду уповноваженими органами виконавчої влади. У разі виявлення в результаті контрольної-наглядової заходів невідповідності продукції встановленим вимогам органи державного контролю та нагляду застосуватимуть законодавчо передбачені заходи щодо недопущення вчинення шкоди споживачеві [1].

Членство в СОТ для будь-якої країни є необхідною умовою повноцінної інтеграції у світове господарство. Для України, з обсягом експорту

товарів та послуг, який становить близько половини ВВП, вступ до СОТ забезпечив міжнародно-правовий рівень торговельних стосунків з країнами-членами Організації. Україна, за даними Секретаріату СОТ, за обсягами торгівлі посідає 33 місце у світовій системі торгівлі.

Починаючи з 2005 року, спостерігається щорічне зростання показників промислового виробництва, зовнішньої торгівлі, ВВП та прямих іноземних інвестицій. Тобто, вступ України до СОТ здійснювався у сприятливих економічних умовах. Процес поглиблення торговельно-економічного партнерства між Україною та країнами світу після набуття державою членства у СОТ було збережено.

Аналіз впливу членства держави в СОТ на активізацію зовнішньоторговельної діяльності вітчизняних підприємств можна зробити на основі порівняльного аналізу статистичних даних зовнішньоекономічної діяльності за 2007–2008 рр. за умови виключення впливу інших основних чинників [4].

Так, експорт до країн-членів ЄС товарів за 2008 рік становив 18,1 млрд дол. США, що більше ніж за 2007 рік на 30% або 4,2 млрд дол. США. Одним із основних позитивних чинників, що вплинув на експорт промислової продукції після вступу України до СОТ, є припинення квотування експорту української металопродукції на ринок ЄС.

Зовнішньоторговельний обіг між Україною та США в порівнянні з 2007 роком збільшився на 217,3 млн. дол. США або на 85%.

Експорт товарів із України до країн Африки у 2008 році становив 3,9 млрд дол. США, імпорт – 1,6 млрд дол. США. Це найбільші показники торгівлі з країнами Африки за всю історію України.

Позитивний вплив на динаміку експорту Центральної та Східної Європи також пов'язується зі скасуванням кількісних обмежень на шість груп металопродукції, що дозволило суттєво збільшити експорт металопродукції до окремих країн регіону, зокрема до Болгарії – більш як у 3 рази, Румунії – у 1,7 рази тощо.

Позитивна динаміка українського експорту до країн Азіатсько-тихоокеанського регіону пов'язана зі скасуванням кількісних обмежень на імпорт у країни регіону металопродукції та продукції хімічної галузі.

Водночас, аналіз роботи промислових підприємств не дозволяє зробити висновків щодо наслідків членства України в СОТ з огляду на негативний вплив світової фінансово-економічної кризи на розвиток вітчизняної промисловості. Сільське господарство було найважливішою складовою переговорного процесу в рамках вступу України до СОТ. Основною метою успішного завершення цих переговорів було

забезпечення належного рівня підтримки агропромислового комплексу країни та створення умов для конкурентоспроможності вітчизняного сільськогосподарського виробника після вступу до СОТ [5, с. 247].

Незважаючи на те, що з вступом до СОТ держава змушена була здійснити певну лібералізацію доступу до ринку, Україні вдалось відстояти свою позицію та досягти компромісу стосовно принципових питань переговорів.

Домовлений рівень державної підтримки сільського господарства, за умов певного реформування механізму надання такої підтримки, передбачає достатні можливості для захисту вітчизняного агропромислового комплексу в умовах членства у СОТ.

Аналіз макроекономічних показників аграрного сектору економіки України з метою визначення системних змін у зв'язку зі вступом України до СОТ ускладнено розгортанням в Україні з листопада 2008 року світової фінансової кризи та несприятливою ціновою кон'юнктурою на світовому аграрному ринку. Водночас, макроекономічні показники аграрного сектору не можуть виявити системних змін у обсягах імпорту, експорту, надходжень до бюджету та виробництва продукції сільського господарства, які були б винятково пов'язані зі вступом України до СОТ. Позитивним є висновок, що загроза погіршення торговельного сальдо у зв'язку зі значною лібералізацією доступу до Українського ринку сільськогосподарських товарів виявилась не виправданою.

Однак, структура експорту сільгосппродукції зазнала суттєвих змін, збільшення обсягів відбулось за 5 основними товарними позиціями, а саме: олія соняшникова (14,3%); пшениця (14,23%); ячмінь (12,45%); насіння рапсу (11,14%) та кукурудзи (5,94%). Зменшення рівня диверсифікації робить аграрний сектор України більш залежним від світової кон'юнктури на відзначених ринках [4].

Зовнішньоторговельний обіг продукції АПК України за 2008 рік становив 18,0 млрд дол. США, що в 1,6 рази більше ніж у 2007 році. Позитивне зовнішньоторговельне сальдо становило 4,5 млрд дол. США. У порівнянні з відповідним періодом минулого року експорт збільшився на 66% та склав 11,3 млрд дол. США, імпорт – на 55,3% та становив 6,76 млрд дол. США.

Станом на 1 березня 2009 року у сільськогосподарських підприємствах (крім малих) було в наявності 16,2 млн. тонн зерна (на 35 відсотків більше у порівнянні з відповідним періодом минулого року), у тому числі пшениці 7,9 млн. тонн (на 45 відсотків більше), що свідчить про значний експортний потенціал сільського господарства та є базою

активізації роботи переробних підприємств харчової промисловості та тваринницької підгалузі.

Нині першочерговим завданням агропромислового комплексу є реформування механізму надання державної підтримки відповідно до принципів СОТ.

Порушення макростабільності на зовнішніх ринках знайшло свій відгук у внутрішніх процесах України. Саме результатом поглиблення рецесійних процесів у світі, зниження попиту та цін на світових товарних ринках, які посилились у II половині 2008 року, стало уповільнення зростання вітчизняної економіки: з 6,5 відсотка у січні–червні 2008 року до 2,1 відсотка в цілому за 2008 рік.

Найсуттєвішою перевагою членства України у СОТ повинно було стати збільшення іноземних інвестицій в економіку України. Однак, згідно з даними Держкомстату, чистий приріст прямих іноземних інвестицій за 2008 рік становив 6,2 млрд дол. США, що на 22,1 відсотка менше приросту 2007 року. Зменшення притоку інвестицій відбулося саме у II півріччі 2008 року (на 0,737 млн. дол. США).

Варто відзначити, що такого стрімкого негативного розвитку подій, який відбувся наприкінці 2008 року в Україні, не очікували більшість із експертів. Внаслідок посилення кумулятивного ефекту поширення світової фінансової кризи та суттєвого звуження зовнішнього попиту, спостерігалось обвальне зменшення обсягів виробництва, починаючи з III кварталу, саме в експортоорієнтованих секторах економіки (насамперед, хімічному та металургійному). Все це доповнилось падінням фондового ринку, посиленням нестабільності валютного ринку (знецінення національної валюти), погіршенням стану на ринку банківських кредитів та депозитів, наростанням негативних очікувань суб'єктів ринку тощо.

Початок 2009 року характеризується продовженням негативних тенденцій кінця 2008 року, які сформувались в українській економіці під впливом поширення рецесійних процесів у світі, зниження попиту та цін на світових товарних ринках тощо.

У січні–лютому 2009 року світові ціни на чорні метали за 8 регіонами світу знизились на 6,3 відсотка, що значно позначилось на зниженні обсягів виробництва експортоорієнтованих галузей промисловості, хоча у лютому спостерігалось призупинення цього падіння.

Внаслідок зменшення світового попиту та зниження цін на світових товарних ринках, за даними Держкомстату, експорт товарів у січні 2009 року зменшився на 40 відсотків у порівнянні з груднем 2008 року. Водночас, падіння імпорту було більш суттєвим. Девальвація наці-

ональної валюти та обмеження доступу до кредитних ресурсів в умовах загального згортання внутрішнього попиту призвело до скорочення обсягів імпорту товарів у січні проти грудня 2008 року на 57,3 відсотка. У січні 2009 року, до прийняття вищезазначеного Закону, сальдо зовнішньої торгівлі товарами вже набуло позитивного значення – 397,8 млн. дол. США.

Загальний аналіз зовнішньоторговельних відносин України свідчить, що вступ держави до СОТ позитивно вплинув на гармонізацію торговельно-орієнтованого законодавства держави з договірно-правовою системою СОТ і сприяв активізації торговельних відносин з країнами-членами Організації [5, с. 405].

Водночас, обґрунтований аналіз наслідків для української економіки набуття державою членства в СОТ, з огляду на значний негативний вплив на всі сектори економіки світової фінансової кризи та ураховуючи відсутність офіційних статистичних даних за повний річний період з дати вступу держави до Організації, зробити неможливо.

Висновки. Отже, членство держави у СОТ стало потужним стимулом реформування торговельного режиму, формування прозорості та передбачуваної регуляторної політики, що сприяло розвитку вітчизняного підприємництва, у тому числі через вихід на зовнішні ринки.

Удосконалення законодавства України для уніфікації його з законодавством країн-членів СОТ є першою вимогою для встановлення офіційних ділових відносин і виходу України на зовнішні ринки з якісним товаром, а також плавного і культурного з правової точки зору розвитку вітчизняного законодавства.

1. Про ратифікацію Протоколу про вступ України до СОТ: Закон України // Відомості Верховної Ради України від 10.04.2008 № 250-VI.

2. План заходів щодо адаптації української економіки до вимог СОТ, затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.10.2008 № 1381-р // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1381-2008-%F0>.

3. План першочергових заходів щодо виконання зобов'язань України в рамках членства у Світовій організації торгівлі, затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.12.2008 № 1570-р // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1570-2008-%F0>.

4. Довідка щодо сільського господарства України в умовах СОТ // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=139215&cat_id=38231.

5. Баймуратов М.О. Міжнародне публічне право: підручник / М.О. Баймуратов. – К.: Видавничий дім, 2009. – 543 с.

Н.В. Камінська

ДОСВІД ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ ДЛЯ УКРАЇНИ

Аналізуються правова основа розвитку регіонів, особливості регулювання статусу адміністративно-територіальних одиниць регіонального рівня, засади регіональної політики, перерозподілу повноважень між: органами публічної влади низки європейських країн та перспективи використання відповідного позитивного досвіду в Україні.

Ключові слова: *регіон, область, регіональний розвиток, регіональна політика, регіональні органи влади.*

Анализируются правовая основа развития регионов, особенности регулирования статуса административно-территориальных единиц регионального уровня, принципы региональной политики, перераспределения полномочий между органами публичной власти ряда европейских стран и перспективы использования соответствующего позитивного опыта в Украине.

Ключевые слова: *регион, область, региональное развитие, региональная политика, региональные органы власти.*

The article gives the analysis of the legal basis of the regional development, the features of regulating the status of regional administrative-territorial units, the principles of regional policy, the redistribution of powers between public administrative bodies of some European countries and prospects of providing positive experience of this kind in Ukraine.

Key words: *region, area, regional development, regional policy, regional administrative bodies.*

Постановка проблеми. Збалансований регіональний розвиток держави є основою національної злагоди й стабільного економічного зростання, суспільного миру і задоволення потреб людини, територіальних громад тощо. Для його забезпечення необхідна, насамперед, належна територіальна організація влади, відповідна державна політика, функціональна система взаємовідносин центр – регіони, матеріально-фінансові ресурси. Як свідчить практика східноєвропейських країн, це індикатори рівня розвитку в державі демократії й становлення громадянського суспільства, готовності до її інтеграції в європейську спільноту.

У другій половині ХХ ст. у цих державах відбулися реформи адміністративно-територіального устрою, були створені більші, сильніші регі-

они. Їх правовий статус відображений у національних законодавчих актах і відповідний досвід може бути успішно використаний в Україні. Адже в умовах євроінтеграційних процесів необхідними є удосконалення територіальної організації влади, належна державна підтримка усіх регіонів, визначення їх правового статусу та механізмів фінансово-матеріального та організаційного забезпечення з метою задоволення потреб та законних інтересів людини і суспільства, децентралізації влади і т. д.

Стан дослідження. Щодо вивчення проблем регіонального розвитку можна виокремити низку статей та монографічних досліджень у сфері державного управління, історії, економічної географії, які присвячені аналізу, насамперед, регіональної політики окремих країн (А. Береза, З. Варналій, Я. Верменич, І. Грицьак, М. Долішній, В. Керцман, О. Клиненко, І. Куліш, Ю. Наврузов, Я. Малик, В. Рубцов, М. Харитончук). Водночас, вони недостатньо досліджені у вітчизняній юридичній науці. Автори деяких наукових праць, присвячених проблемам адміністративно-територіального устрою, адміністративної реформи в Україні, підкреслюють існуючі прогалини в чинному національному законодавстві, відповідні проблеми науки конституційного та адміністративного права (М. Баймуратов, О. Батанов, І. Заєць, В. Кампо, В. Кравченко, І. Коліушко, В. Шаповал та ін.).

Мета статті полягає у вивченні досвіду правового забезпечення регіонального розвитку східноєвропейських держав, насамперед, формування та реалізації регіональної політики, регіональних стратегій розвитку, спрямованих на вирішення проблем розвитку регіонів, зокрема, проблемних; регіонального самоврядування; перерозподілу повноважень між центральними, регіональними та місцевими органами публічної влади тощо. При цьому в Україні конституційні поняття «регіон», «регіональний розвиток» є певною мірою новелами, національне право містить небагато правових норм, що характеризують їх сутність. Але у багатьох європейських держав вони широко використовуються, характеризуються належним рівнем правового регулювання. І завдяки функціональному критерію доцільно здійснювати дослідження територіальних утворень регіонального рівня в інших державах.

Тому у статті спробуємо проаналізувати й оцінити перспективи удосконалення статусу адміністративно-територіальних одиниць регіонального рівня України на основі використання позитивного досвіду правового регулювання регіонального розвитку сусідніх європейських держав, з урахуванням національних потреб і європейських правових стандартів у цій сфері.

Виклад основних положень. Адміністративно-територіальні одиниці регіонального рівня конституції держав Східної Європи визначають повітами в Естонії та Румунії, округами в Угорщині або провінціями у Хорватії; у Словенії вводиться поняття «укрупнені органи місцевого самоврядування» [1]. В інших державах не вказується назва адміністративно-територіальних одиниць регіонального рівня, існування регіону чи регіональної політики (крім конституцій Болгарії, України і деяких інших), але здійснюється розподіл повноважень між центром і територіальними одиницями субнаціонального рівня.

Наприклад, згідно зі ст. 132 Конституції України 1996 року територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій. Водночас, ні інші конституційні положення, ані положення інших законів України не деталізують поняття регіону, регіонального розвитку тощо. Лише зазначається, що систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села (ст. 13 Конституції), а Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» до регіоні відносить територію Автономної Республіки Крим, області, міст Києва та Севастополя [2].

За Конституцією Республіки Болгарії область – адміністративно-територіальна одиниця для здійснення регіональної політики, державної управління на місцях та забезпечення відповідності між державними і місцевим інтересами, тому норми зазначених статей визначають повноваження компетенцію регіональних органів [3]. Подвійна природа системи владних органів територіальної одиниці регіонального рівня простежується у ст. 119 Конституції Литовської Республіки 1992 р.: «право на самоврядування гарантується державним територіально-адміністративним одиницям, передбаченим законом», а ст. 123 «Управління в адміністративних одиницях вищого рівня у передбаченому законом порядку організовується Урядом». Такі положення вказують на можливість існування суб'єктів конституційно-правових відносин з різною правовою природою, які або входять до системи державної влади або залишаються поза її межами [4].

Подібність у назві, функціональна уніфікованість ще не дозволяє стверджувати про тотожність конституційно-правової природи цих адміністративно-територіальних одиниць, їх органів. Вони залежать від національної концепції державної влади та публічної влади терито-

ріальної громади [5]. Загалом область не є винятково українським конституційно-правовим явищем. Утворення з подібною назвою входять до системи адміністративно-територіального поділу Білорусії, Болгарії, Греції, Росії, Чехії. Ст. 99 Конституції Чеської Республіки ототожнює правову природу області та землі, визначає їх вищими самоврядними територіальними одиницями [6].

Як бачимо, у сучасних системах адміністративно-територіального поділу зарубіжних держав область посідає особливе становище. У дволанкових системах адміністративно-територіального поділу формуються відносини на рівні «область-община (громада)»; у триланкових – «область-район-община (громада)» [4].

Практично в усіх згаданих країнах перші спроби законодавчого регулювання державного впливу на розвиток регіонів були спрямовані на підтримку національної промисловості й розвиток тих регіонів, де рівень безробіття був вищим за середній показник у державі. У країнах Центрально-Східної Європи майже до кін. ХХ ст. були відсутні національні концепції державного регулювання розвитку регіонів, їх законодавче забезпечення.

Винятком є Угорщина, де впроваджений Національний план розвитку поселень, а 1985 р. схвалено закон про завдання розвитку регіонів та поселень. Законом про регіональний розвиток та просторове планування 1996 р. затверджено сучасні європейські принципи регіональної політики, зокрема децентралізацію та субсидіарність. Відповідними змінами 1999 р. до згаданого закону передбачалось створення регіонів, які відповідали б вимогам ЄС [7].

Схвалена на їхній основі Національна концепція регіонального розвитку на 1998–1999 роки визначила основні пріоритети регіональної політики Угорщини: принципи децентралізації фінансових ресурсів, регіоні-реципієнти державної допомоги, частку річного бюджету, яка через Фонд регіонального розвитку має спрямовуватися на потреби регіонів, механізм узгодження регіональних та галузевих програм. Важливе значення мав також закон про принципи державної регіональної економічної політики (1992), який вказував на необхідність забезпечення мінімальних соціальних стандартів праці та життя в усіх регіонах шляхом надання допомоги підприємствам малої та середнього бізнесу, на територіях із високим рівнем структурного безробіття, вкладення коштів у розбудову інфраструктури. Основним завданням держави у сфері розвитку територій було визначено створення робочих місць на підприємствах [8].

Концепція регіонального розвитку Румунії підготовлена спільно румунськими експертами та фахівцями Єврокомісії в межах програми PHARE, як основа закону про регіональний розвиток 1998 р., визначає

основними об'єктами регіональної політики вісім програмово-статистичних макрорегіонів розвитку, які об'єднали на добровільних засадах регіональні адміністративно-територіальні одиниці – повіти. Після підписання угод між повітами межі території макрорегіону закріплено законодавчо. Уряд підтримує нові територіальні утворення за допомогою інвестиційних програм, якщо вони добровільно започатковують міжрегіональні коопераційні проекти. Макрорегіони, своєю чергою, поділяють на субрегіони розвитку, для яких характерні спільні соціально-економічні проблеми. Саме субрегіони визначаються як пріоритетні території для отримання автономного, незалежного від інших територій, державного фінансування [9].

Сучасна законодавча база регіонального розвитку сформувалася і в Болгарії. На відміну від згаданих країн, Стратегія регіонального розвитку Болгарії та закон про розвиток гірських територій чітко визначили основним завданням регіональної політики усунення регіональних диспропорцій шляхом державних інвестицій, реалізації програм реструктуризації економіки та використання можливостей транскордонного співробітництва. Держава має надавати кошти на підтримку регіонів із структурними проблемами, прикордонним територіям, Причорноморському та Дунайському регіонам. Також урядом затверджено Національну програму регіонального розвитку і критерії визначення території макрорегіонів, розроблено правовий механізм надання державної допомоги регіонам у кризових ситуаціях.

Регіональний розвиток Словаччини базується на Концепції територіального розвитку 2001 р., Законах про підтримку регіонального розвитку, утворення помисливих парків, про передачу повноважень щодо регіонального розвитку від органів місцевої державної адміністрації (районів і регіональних відділень) до нижчих обраних органів (регіональні та місцеві уряди). Вони узагальнили форми державної підтримки регіонального розвитку, джерела допомоги на розвиток регіонів, повноваження суб'єктів у цій сфері та спрямовані на покращення економічної ситуації в регіонах Словаччини. Тут утворено Агенцію підтримки регіонального розвитку, відповідальну за управління фінансової допомоги від ЄС, Національний комітет з питань моніторингу (у Міністерстві будівництва і регіонального розвитку) – координатора, відповідального за досягнення цілей і подання документів щодо регіонального розвитку (наприклад, Національний план регіонального розвитку, галузеві/секторальні операційні плани і регіональні операційні плани) [10].

Актуальним для України є досвід Естонії щодо правового забезпечення розвитку регіонів. Її Стратегія регіонального розвитку визначила пріоритетом використання внутрішнього потенціалу кожного

регіону заохочення місцевих ініціатив та залучення громадськості до регіонального управління. Через особливості географічного та геополітичного розташування Естонії до завдань регіональної політики належить просторове збалансування щільності населення у різних регіонах, сталий еколого-економічний розвиток та забезпечення інтеграції територій. Вони визначаються тут переважно постановами уряду.

У Чеській Республіці 1998 р. за законом про принципи регіональної політики діяльність органів державної влади національного рівня та органів регіонального рівня спрямована на забезпечення збалансованого та гармонійного розвитку усіх регіонів, зменшення різниці у рівнях їх соціально-економічного розвитку, вдосконалення економічної і соціальної структур. Основними суб'єктами регіональної політики стали органи самоврядування новостворених регіонів (країв).

Цікавим є досвід Польщі у сфері законодавчого забезпечення розвитку регіонів. За новим територіальним устроєм, запровадженим 1999 р., створено 16 регіонів (воєводств) та 308 (згодом 315) середніх за розмірами адміністративно-територіальних одиниць (повітів) [11]. Останні надають деякі послуги, які перевищують можливості муніципалітетів і реалізуються краще, ніж попередніми малими воєводствами.

Національна стратегія регіонального розвитку Польщі включає Концепцію просторової політики держави, регіональні стратегії, регіональні просторові плани, регіональні програми галузевих міністерств, програми підтримки і т. д. Зокрема, регіональної політики держави визначає такі основні цілі:

1. Розвиток інфраструктури для підвищення конкурентоспроможності регіонів.
2. Реструктуризація економічної бази регіонів, створення умов її диверсифікації.
3. Розвиток людських ресурсів та співробітництва між регіонами.
4. Надання підтримки територіям, що потребують стимуляції та яким загрожує маргіналізація.

Сильний регіональний уряд із деякими автономними повноваженнями став партнером для центрального уряду, адже польська регіональна політика заснована на принципі «регіональних контрактів» як продукту національної стратегії регіонального розвитку, підготовленої урядом, і регіональної стратегії, підготовленої регіональними урядами. Її впровадження згідно із Законом «Про засади підтримки регіонального розвитку» 2000 р. здійснюється шляхом фінансової підтримки реалізації завдань, передбачених програмами розвитку воєводств, залежить від результатів переговорів щодо укладання регіональних конт-

рактів (воєводських контрактів), створює орієнтир для воєводств, що звертаються за допомогою до Уряду та фондів ЄС. Загалом регіональна влада включається до міжнародної співпраці, яка може бути корисною для польських регіонів та їх сусідів.

Законодавство Польщі створило каркас для діяльності нових регіонів і подальший прогрес у цій сфері вимагає радикальної реформи загальної системи публічного фінансування. Це практично перша центральноєвропейська держава, яка створила на карті Європи міцні регіони з автономними повноваженнями в результаті всеохоплювальної реформи адміністративно-територіального устрою.

Загалом раціоналізація адміністративно-територіального устрою на рівні регіонів вищого рівня (країв, областей) стала одним із основних напрямів адміністративної реформи в європейських країнах. У результаті сильні регіони збільшують конкурентоспроможність економіки і одночасно сприяють ефективності державного механізму. Такі функції, як розбудова інституцій, підтримка наукових досліджень, прямі партнерські стосунки з інвесторами, розбудова інфраструктури тощо, можуть виконуватися лише сильною і компетентною регіональною владою.

Перехід від «державного» до «ринкового» регулювання вимагає здійснення результативної й ефективної політики регіонального розвитку відповідно до існуючих європейських стандартів у цій сфері. Вона буде успішнішою, якщо базуватиметься на принципах децентралізації влади, субсидіарності та солідарності, ефективній системі регіонального самоврядування, фінансування та менеджменту на національному і регіональному рівнях. Для цього необхідне комплексне законодавче забезпечення регіонального розвитку та механізми його реалізації. Відповідно через особливий конституційно-правовий статус регіональних адміністративно-територіальних одиниць, що у більшості східноєвропейських державах область, як правило, наділені додатковим обсягом повноважень, деякі дослідники виділяють за формою державного устрою, окрім унітарної та федеративної держави, такий вид, як регіональна держава [12, с. 166].

Висновки. Узагальнюючи правовий статус адміністративно-територіальних одиниць регіонального рівня, підкреслимо, що вони покликані забезпечити виконання функції проміжної ланки в системі територіальної організації держави між політичним центром держави і населенням. Це свого роду «буфер» між інтересами різних рівнів, реалізація яких забезпечується через відповідні органи публічної влади. Захист загальнодержавних інтересів здійснюється через регіональні органи державної влади, місцевих – через регіональні представницькі органи.

Більшість європейських держав набули позитивного досвіду державного регулювання регіонального розвитку, отже, і відповідного

правового забезпечення. Його зміст залежить від особливостей правової системи, форми державного устрою, традицій конституціоналізму у державі та інших чинників. Практично в усіх східноєвропейських державах діють спеціальні закони, акти глав держав та центральних органів влади, предметом яких є забезпечення соціально орієнтованого, сталого, збалансованого розвитку всіх регіонів держави та здійснення особливих заходів у окремих, як правило, проблемних регіонах.

В Україні, на відміну від сусідніх держав, відсутня аналогічна законодавча база, присвячена врегулюванню статусу регіонів, регіональному розвитку, відносин центру і регіонів, міжрегіональних взаємин. Вона дозволила б уряду і регіональним органам влади приймати необхідні акти у межах своїх повноважень. Саме тут важливим є належний аналіз досвіду європейських країн, насамперед, з унітарною формою державного устрою. При цьому належне врегулювання статусу областей, удосконалення адміністративно-територіального устрою в Україні потребують врахування національних, регіональних і місцевих особливостей, транскордонного співробітництва в умовах євроінтеграційних процесів, спрямованого на формування нових територіальних утворень – єврорегіонів. Перспективним і корисним для України є вивчення інституційної структури регіонального розвитку, досвіду підтримки депресивних територій, економічного й бюджетного вирівнювання регіонів, взаємовідносин законодавчих, виконавчих органів державної влади та самоврядних органів у цій сфері. На нашу думку, це дозволить уникнути суттєвих помилок під час розбудови власної моделі регіонального розвитку, сприятиме задоволенню потреб населення.

1. Новые конституции стран СНГ и Балтии. – М.: Манускрипт, 1998; Конституционное (государственное) право зарубежных стран / отв. ред. Б.А. Страшун. – М.: БЕК, 1996. – Т. 1. – С. 665.

2. Конституція України 1996 р.; Про стимулювання розвитку регіонів: Закон України; Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року, затверджена Постановою КМУ №1001 від 21 липня 2006 р.; Концепція державної регіональної політики, затверджена Указом Президента України № 341/2001 від 25 травня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>

3. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / отв. ред. Б.А. Страшун. – М.: БЕК, 1996. – Т. 1. – С. 665.

4. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К.: УПФ. Вид-во «Право», 1996. – С. 7–79.

5. Заєць І. Порівняльно-правовий аналіз статусу області: світовий досвід / І. Заєць // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2004. – Вип. 40. – С. 174–183.

6. Бостан С.К. Державне право зарубіжних країн / С.К. Бостан, С.М. Тимченко. – К., 2005. – С. 232.

7. Ковач І.П. Регіональна політика та її інституції в Угорщині / І.П. Ковач // Інститути та інструменти розвитку територій. На шляху до європейських принципів / за ред. С. Максименка. – К.: Міленіум, 2001. – С. 152–153.

8. Лендъел М. Інституційний механізм реалізації регіональної політики в країнах Центрально-Східної Європи / М. Лендъел // Регіональна політика в країнах Європи. Досвід для України / за ред. С. Максименка. – К.: Логос, 2000. – С. 72.

9. Керецман В. До проблеми правового регулювання регіонального розвитку в країнах Європи / В. Керецман. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guds.gov.ua/document/41834>.

10. Формування політики регіонального розвитку: досвід країн Центральної та Східної Європи в контексті вступу до ЄС // Проект Регіональне Врядування та Розвиток в Україні. – С. 45.

11. Горжелак Гжегож. Нова модель польської регіональної політики після децентралізації держави / Гжегож Горжелак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euroreg>.

12. Чиркин В.Е. Государствование: учебник / В.Е. Чиркин. – М.: Юристъ, 1999. – С. 166.

Стаття надійшла 27 вересня 2010 р.

УДК 342.52

О.З. Панкевич

ДІЯЛЬНІСТЬ КОНГРЕСУ США В СФЕРІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Аналізуються особливості реалізації конституційно-правових повноважень обох палат Конгресу США в сфері зовнішньої політики. Особлива увага у цьому контексті приділяється діяльності парламентських комітетів.

Ключові слова: зовнішня політика, Палата представників, Сенат, комітети палат Конгресу США.

Анализируются особенности реализации конституционно – правовых полномочий обеих палат Конгресса США в сфере внешней политики. Особенное внимание в этом контексте уделяется деятельности парламентских комитетов.

Ключевые слова: внешняя политика, Палата представителей, Сенат, комитеты палат Конгресса США.

The article analyzes the peculiarities of realizing the constitutional legal authorities of both US Congress Chambers in the field of foreign policy. Special attention is paid to the activity of parliament committees.

Key words: foreign policy, House of Representatives, Senate, Chamber committees of US Congress.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розбудови Української держави виокремлюються два завдання, що потребують якнайшвидшого вирішення: це вихід нашого суспільства з кризового стану, послідовне та ефективне впровадження у життя настанов Конституції України. Ці завдання органічно пов'язані між собою, оскільки очевидно, що вихід із кризи можливий лише за умови відповідної організуючої діяльності держави. Водночас зрозуміло, що держава зможе виконувати таку роль винятково за умови, що її діяльність у цьому напрямі буде науково обґрунтованою та повністю відповідатиме принципам і нормам Основного Закону.

Для вирішення цих завдань доцільним є звернення до досвіду державотворення високорозвинутих країн світу, насамперед, США.

Діяльність же (у тому числі – у зовнішньополітичній царині) вищого законодавчого органу США – Конгресу – є одним із найважливіших компонентів усього політичного процесу та функціонування державного механізму цієї країни. Відтак – заслуговує на особливу увагу.

Стан дослідження. Серед досліджень, тією чи іншою мірою присвячених діяльності американського парламенту, слід виокремити праці М. Безрукова та О. Безрукової, Б. Грайнера, Т. Джапарідзе, В. Журавльової, Девіда П. Каррі, А. Кокошина, А. Мішина, Ю. Нипорка, О. Сергуніна, В. Шаповала, В. Чиркіна та інших. Проте можна констатувати недостатнє висвітлення в науковій літературі сучасних проблем реалізації зовнішньополітичних повноважень цього державного органу.

Метою статті є спроба конституційно-правового дослідження діяльності у зовнішньополітичній сфері Конгресу США, у тому числі – комітетів його палат.

Виклад основних положень. Стаття I (розділ 1) Конституції США зазначає, що «усі встановлені тут повноваження законодавчої влади належать Конгресові Сполучених Штатів, котрий складається із Сенату і Палати представників».

Обидві палати американського Конгресу мають у принципі однакові законодавчі повноваження, за винятком того, що біллі з фінансових питань «виходять від Палати представників» (ст. II, розділ 7). Більше того, на думку деяких американських учених, оскільки обидва органи мають рівні законодавчі повноваження, призначення одного з них «верхньою» Палатою, а іншого – «нижньою» є неприйнятним [1, с. 752].

Повноваження Конгресу в окремих галузях державної діяльності, зокрема «зовнішньополітичні» права, наповнюються конкретним змістом загальні функції, які він здійснює, – видання законів, прийняття бюджету

тощо. Іншими словами, специфіку прав американського вищого законодавчого органу в сфері зовнішньої політики можливо зрозуміти і розкрити через відображення його загальних функцій, котрі є основою для класифікації зовнішньополітичних повноважень парламенту [2, с. 159].

У Конституції США, на відміну від конституцій багатьох інших країн, що надають главі держави або уряду основні повноваження в галузі зовнішньої політики, закріплено розподіл цих повноважень між виконавчою і законодавчою владами. Дослідник Д. Ебшайр, звертаючи увагу на певну нечіткість конституційних положень, які визначають зовнішньополітичні прерогативи Президента і Конгресу, констатував: «Там, де Конституція не уточнює деталі, вона є справжнім запрошенням до конфлікту» [3, с. 7].

Творці Конституції надали Конгресу право «встановлювати і збирати податки, мита та акцизні збори для того, щоб сплачувати борги і забезпечувати спільну оборону і загальний добробут; укладати позики від імені Сполучених Штатів; регулювати торгівлю з іноземними державами..., встановлювати єдині правила про натуралізацію..., карбувати монету, регулювати її цінність і цінність іноземної монети..., засновувати підпорядковані Верховному Суду судові органи; визначати і карати морський розбій, тяжкі злочини, скоєні у відкритому морі, та інші порушення міжнародного права; оголошувати війну..., створювати й утримувати флот; встановлювати правила щодо управління та організації сухопутних і морських сил; видавати всі закони, які будуть необхідні для здійснення як вищевказаних прав, так і всіх інших прав, якими ця Конституція наділяє Уряд Сполучених Штатів, його департаменти чи посадових осіб» (ст. I, розд. 8).

Особливо важливе значення має положення Конституції про надання Конгресу виняткового права розпоряджатися фінансами країни: «жодна видача грошей із Скарбниці не може відбуватись інакше, як тільки згідно з установленими законом призначеннями, а детальні звіти про державні прибутки та видатки належить періодично публікувати» (ст. I, розд. 9).

За образним висловленням Ф. Віллокса, Конгрес знаходиться «на нейтральній землі між виконавчою владою та публікою; він має безпосередні зв'язки як із першою, так і з другою: першою – щодо питань конкретної політики, а з другою – щодо позицій, думок. Конгрес виконує дуже корисну функцію як ланка, що зв'язує їх. У процесі формування... зовнішньої політики він допомагає перекинути міст там, де немає інших мостів» [4, с. 28].

З двох палат Конгресу – Сенату і Палати представників – незважаючи на рівність у цілому їхніх повноважень, Сенат відповідно до закріплених за ним Конституцією повноважень є більш впливовим органом у галузі зовнішньополітичних справ, ніж Палата представників, яка традиційно займалась насамперед фінансово-економічними та внутрішньополітичними проблемами країни. Проте роль Палати представників у питаннях міжнародної політики останнім часом значно зросла, особливо у зв'язку з її конституційною прерогативою розпоряджатись «гаманцем» країни (Power of the Purse). При певних розмірах видатків на неї змушені зважати і виконавча влада, і Сенат. Останній може пропонувати поправки до фінансових біллів і брати участь в їх обговоренні, як і в обговоренні інших біллів (ст. II, розд. 7 Конституції США).

Участь Сенату у зовнішньополітичних справах США впливає з низки положень Конституції, і передусім із наданого йому права схвалення договірних відносин Сполучених Штатів з іноземними державами. Президент має право укладати міжнародні договори «за порадою і згодою Сенату за умови їх схвалення двома третинами присутніх сенаторів» (ст. II, розд. 2). Це положення передбачає необхідність ратифікації договору, укладеного Президентом або його представником, але не зобов'язує Президента просити «поради» на стадії підготовки договору.

Задля уникнення в майбутньому ускладнень із затвердженням того чи іншого договору в Конгресі, президенти США часто включали сенаторів до числа осіб, що вели переговори щодо укладення певного договору. Сенату, своєю чергою, така практика надає можливість здійснювати певний вплив на адміністрацію на ранній стадії підготовки договорів.

Отримання «поради і згоди» Сенату зовсім не є суто процедурним актом, адже верхня палата Конгресу має практично необмежені права щодо представлених на її розгляд міжнародних договорів. Після закінчення успішних переговорів Президент скеровує міжнародні договори разом із своїм посланням до Сенату. Потім міжнародний договір передається в комітет з іноземних справ, який детально його вивчає на своїх засіданнях. Він може доповісти договір Сенату, не вносячи до нього жодних змін; має право зовсім про нього не доповідати, що означає остаточне відхилення міжнародного договору. Сенат може відмовитись від розгляду міжнародного договору, не скеровуючи його до комітету з іноземних справ. Верхня палата Конгресу в змозі надовго затягнути розгляд договору, в результаті чого зміняться умови, що визначали необхідність його укладення, і договір відіме, так би мовити, природним шляхом.

Схвалення міжнародного договору юридично оформляється резолюцією Сенату, в якій зазначаються моменти, що торкаються згоди Сенату на ратифікацію. Сенат може резервувати за собою право остаточного рішення і вимагати від Президента надання йому на розгляд певних змін. Врешті-решт Сенат може настільки суттєво змінити міжнародний договір, що виникне потреба укладати його по-новому, оскільки він виявиться неприйнятним для іншої сторони [5, с. 134–135].

Ще один засіб впливу Сенату на зовнішню політику пов'язаний з положенням Конституції про те, що всі президентські призначення відповідальних посадових осіб, у тому числі послів, посланників, консулів та інших представників США у зарубіжних державах і міжнародних організаціях затверджується верхньою палатою Конгресу. Такому затвердженню підлягають також і відповідальні співробітники Держдепартаменту: держсекретар, його заступники, помічники, а також керівники Міністерства оборони, члени Комітету начальників штабів та інші посадові особи.

Уся основна діяльність обох палат Конгресу: як Сенату, так і Палати представників, у тому числі й участь в обговоренні зовнішньополітичних проблем, здійснюється через їх постійні та спеціально створені комітети і підкомітети.

Пленарні засідання Конгресу мають певною мірою декоративний характер. Практично творцями законодавства є саме комітети, яких іноді називають «мініатюрними легіслатурами». Адже ще Вурдо Вільсон свого часу стверджував, що «Конгрес на сесії – публічна вистава, тоді як у комітетах – Конгрес за роботою» [6, с. 258].

У Палаті представників діє в наш час двадцять два постійні комітети, а в Сенаті – двадцять [7, с. 62]. Своєю чергою, до їх складу входять десятки постійних і спеціальних підкомітетів.

Істотні відмінності має і зміст повноважень постійних комітетів Конгресу США. В межах компетенції щодо здійснення законодавчої роботи вони мають право вимагати надання будь-якої інформації, що є в розпорядженні державних органів і посадових осіб. Водночас постійні комітети проводять так звані слухання з метою контролю за діяльністю органів виконавчої влади.

Слухання в комітетах американського Конгресу мають форму розслідування. Комітети можуть викликати спеціальними повістками не тільки відповідних урядовців, а й свідків, експертів тощо. У випадках неправдивих свідчень і свідомої дезінформації з боку останніх вони можуть бути офіційно звинувачені в «неповазі до Конгресу», що тягне за собою кримінальну відповідальність. Таке право Конгрес от-

римав відповідно до судового рішення у справі «Макгрейн проти Доферті» (1927 р.) [8, с. 85].

Усе це, безперечно, зумовлює високий рівень авторитету представницького органу. «Якщо Конгрес не буде розслідувати діяльність виконавчої гілки влади, – писав Дж. Гамільтон, – він не зможе інформувати народ про стан справ в його уряді. Словом, позбавити Конгрес права розслідувати – це означає каструвати його» [9, с. 301].

Для оцінки реального значення повноважень Конгресу в площині розслідувань, практики їх здійснення і кінцевих результатів необхідно взяти до уваги низку дуже суттєвих обставин.

По-перше, людські ресурси, які використовує Конгрес під час проведення розслідувань, є дуже обмеженими. Вони складаються з 535 членів обох палат Конгресу, 1600 технічних помічників та експертів, і невеликого штату відомства генерального контролера. Їм протистоїть величезний федеральний бюрократичний апарат, до складу якого входить біля 6 млн. цивільних та військових службовців.

По-друге, будь-яке розслідування яких-небудь підрозділів виконавчої гілки влади, що здійснюється комітетами Конгресу, означає насамперед отримання відповідної інформації про відомство, діяльність якого розслідується. Одержання ж такої інформації пов'язано з певними складнощами.

Задля ухилення від надання інформації комітетам Конгресу, федеральна бюрократія вдається до різних прийомів. Часто вона постачає Конгресу надлишкову та свідомо ускладнену інформацію. Не слід забувати про те, що в епоху науково-технічної революції діяльність багатьох агентств є спеціалізованою. Відсутність достатнього персоналу, складності, пов'язані з отриманням інформації, нестача експертів у відповідних галузях різко знижують ефективність застосування повноважень Конгресу щодо розслідувань, але аж ніяк не перетворюють їх на непотрібний атрибут.

Що ж стосується участі постійних комітетів Конгресу США безпосередньо в законодавчому процесі, то й тут їхні повноваження слід визнати дуже широкими. Практично саме вони вирішують долю законопроектів, які передаються їм на розгляд. Постійні комітети вирішують, які саме положення розглянутих ними законопроектів обговорюватимуться в палаті. Законодавчі пропозиції постійних комітетів розглядаються палатою поза чергою. До цього доречно додати, що не тільки постійні комітети палат американського Конгресу, а і їхні підкомітети мають власний бюджет і вільно ним розпоряджаються.

Слід сказати, що ще на початку XIX століття в Конгресі переважали спеціальні комітети, які утворювались для вивчення конкретних законопроектів і після їх розгляду розпускались. Так, у Сенаті до 1816 року взагалі не було постійних комітетів, а в Палаті представників їх було утворено лише шість. І це в порівнянні з тим, що тільки в Конгресі третього скликання (1793–1795 рр.) діяло 350 спеціальних комітетів. Головним знярядям обговорення і прийняття рішень був на той час так званий комітет всієї палати – орган, що складається фактично з усіх членів певної палати. В наші дні така форма парламентської роботи продовжує широко використовуватись у Конгресі США. В Сенаті, на засіданнях комітету всієї палати, розглядаються міжнародні договори з метою їх ратифікації або денонсації. У всіх випадках комітети палати є її робочими органами, до яких входять всі члени палати. Вони не мають права приймати остаточне рішення з розгляду питання – це право належить самій палаті.

Загальна оцінка названих парламентських структур не може бути однозначною. Такий порядок дозволяє, з одного боку, розширити коло активних учасників законотворчості. Водночас процедура роботи комітетів всієї палати призводить до того, що, в порівнянні з участю в сесійних засіданнях, конкретні можливості для окремих депутатів помітно звужуються.

Наприклад, у комітеті Палат представників кворум удвічі менший в порівнянні з її сесійними засіданнями. Тут не припускається поіменне голосування і використовуються різні процедурні правила, що мають за мету скоротити обговорення і пришвидшити роботу комітету. Всі ці та інші застереження не сприяють високим оцінкам демократичності такої форми парламентської діяльності, хоча можуть бути виправдані з позиції політичного прагматизму і забезпечення оперативності й динамізму під час розгляду відповідних питань.

Палата представників у 1973 році, а Сенат – у 1975 році прийняли рішення, згідно з яким засідання комітетів повинні мати відкритий характер. Закрите засідання допустиме лише у випадку, якщо за це «з міркувань національної безпеки» чи «для дотримання особистих прав громадян» спеціально проголосують члени комітету на своєму відкритому засіданні. Тривалість закритих засідань з одного питання не повинна перевищувати 14 днів.

У той час, коли питання американської зовнішньої і внутрішньої політики не переплітались так тісно, як у наші дні, зовнішньополітичними проблемами займались в обох палатах лише постійні комітети з іноземних

справ. Зараз їм доводиться суперничати у цій галузі майже з половиною постійних комітетів та десятками їх підкомітетів.

І все ж основна діяльність Конгресу США в галузі зовнішньої політики, як і раніше, здійснюється через постійні комітети з іноземних справ Сенату і Палати представників. До компетенції цих комітетів входить обговорення та прийняття резолюцій з таких питань: відносини США з іншими державами, встановлення кордонів, захист інтересів американських громадян за кордоном, нейтралітет, міжнародні конференції, американський Червоний Хрест, інтервенція за кордоном і оголошення війни, дипломатична служба, придбання землі та будинків для дипломатичних представників, торговельні відносини з іноземними державами і захист американських ділових інтересів за кордоном, відносини з ООН та міжнародними організаціями, позики іноземним державам.

Одним із найвпливовіших у Конгресі є сенатський комітет із іноземних справ (committee of foreign relations). Спеціальні прерогативи Сенату в сфері зовнішніх відносин роблять цей комітет предметом постійної уваги з боку Президента, різних урядових установ, лобістів та громадськості. Прагнучи отримати підтримку Сенату, представники виконавчої влади постійно консультуються з членами вказаного комітету, особливо з його головою.

Досвід показує, що розгляд того чи іншого питання в сенатському комітеті з іноземних справ є в законодавчому процесі США важливим етапом, який в багатьох аспектах визначає долю цього питання. Використовуючи право проводити слухання і розслідування, комітет отримує широкі можливості для всебічного вивчення і обговорення зовнішньополітичних проблем.

Комітети з іноземних справ Сенату і Палати представників є своєрідною формою зв'язку і співробітництва законодавчої і виконавчої влад. Зростаючим впливом у галузі зовнішньої політики США користуються комітети з асигнувань. Вони приймають дуже важливі, по суті, політичні рішення, виділяючи кошти, необхідні для здійснення цих програм або відмовляючи в них. У цьому сенсі видається справедливою характеристика, яку дав професор Каррол Комітету з асигнувань Палати представників: «Це наймогутніший в Палаті представників засіб контролю за курсом політики та її здійсненням» [6, с. 262].

Особливе місце у зовнішньополітичній діяльності американського Конгресу посідає робота комітету з урядових операцій Сенату і аналогічного комітету Палати представників, офіційним завданням яких є нагляд за діяльністю урядових відомств Вашингтону.

До активно діючих у сфері зовнішньої політики належать також комітети обох палат у справах Збройних Сил, юридичні, що займаються питаннями міжнародного права, міжнародних патентів, авторського права, натуралізації та еміграції. Військові, економічні та фінансові аспекти зовнішньої політики залучають дедалі більшу кількість комітетів Конгресу до сфери зовнішньополітичних справ, тоді як раніше їх в основному турбували лише внутрішньодержавні аспекти. Характерним прикладом є комітети у справах сільського господарства, які відповідно до того, що сільськогосподарські продукти становлять частину програми допомоги США іноземним державам, стають учасниками обговорення зовнішньополітичних проблем.

У Конгресі, крім постійних комітетів і підкомітетів, як вже відзначалось, є спеціальні комітети, що утворюються обома палатами як спільно, так і нарізно. Такі комітети інколи виконують дуже важливу роль у діяльності Конгресу, в тому числі й в галузі зовнішніх відносин.

Спеціальні комітети утворюються з членів різних комітетів для вивчення певної проблеми, яка становить загальний інтерес для кількох комітетів, і, звичайно, мають консультативний характер. Ці комітети позбавлені права представляти законопроекти, їхні рекомендації втілюються в життя зацікавленими постійними комітетами.

Тим не менш спеціальні комітети можуть дуже серйозно впливати на палати. Достатньо згадати спеціальний комітет Палати представників із іноземної допомоги, який був створений у зв'язку з планом Маршалла з представників 12 різних комітетів, пов'язаних так чи інакше з проблемами зовнішньої політики. Цей комітет був дуже активним і серйозно конкурував із комітетом із іноземних справ.

До особливої категорії належать слідчі комітети, які утворюються як у кожній з палат, так і спільно для розслідування діяльності урядових установ, конгресменів та урядових чиновників. До 1946 року кількість таких слідчих комітетів була достатньо великою. У наш час їх роботу часто виконують постійні комітети. Широко відомими стали постійні комітети Палати представників із розслідування антиамериканської діяльності і сенатський підкомітет із питань внутрішньої безпеки, який займався, зокрема, перевіркою працівників Секретаріату ООН, поведінки американських дипломатів за кордоном тощо.

Висновки. Останніми десятиріччями виявляються дві тенденції, які взаємно переплітаються і, зрештою, визначають справжнє становище Конгресу у зовнішньополітичній діяльності США. З одного боку, в результаті закономірностей розвитку політичної системи і державно-

го механізму Сполучених Штатів відбувається колосальна концентрація влади у Президента і пов'язане з цим відносно падіння ролі Конгресу. З іншого боку, через розширення арсеналу недипломатичних засобів у зовнішній політиці (економічних, ідеологічних) Конгрес дедалі більше втягується в обговорення питань зовнішньої стратегії, а його участь у корегуванні політики США за кордоном зростає в порівнянні з довоєнним періодом.

Вузькість інтересів конгресменів, недостатність інформації, якою вони володіють, її таємність, зростаюча кількість і складність зовнішньополітичних проблем, швидкість, з якою вони повинні вирішуватись, – саме ці причини, звичайно, висувуються дослідниками для пояснення падіння ролі Конгресу в процесі формування зовнішньої політики США. Важливішою видається та обставина, що апарат виконавчої влади має досконалішу бюрократичну організацію в порівнянні з розпорошеністю відповідальності та відсутністю належної координації в діяльності органів Конгресу.

Тим не менш очевидно, що Конгрес США у цілому і в галузі багатьох зовнішньополітичних заходів зокрема виконує чітко для нього визначену та важливу для країни роль.

1. Законопроектна процедура в Конгресі США // Проблеми законодавчої політики / за заг. ред. В.М. Литвина. Вип. 1. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – С. 752–763.

2. Конституционно-правовой механизм осуществления внешней политики государств / И.П. Ильинский, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтин и др. – М.: Междунар. отношения, 1986.

3. Abshire D. Foreign Policy Makers: President vs. Congress / D. Abshire. – Beverly Hills: Sage Publications, 1979.

4. Цит. за: Попова Е.И. Американский сенат и внешняя политика (1969–1974) / Е.И. Попова. – М.: Наука, 1978.

5. Мишин А.А. Принцип разделения властей в конституционном механизме США / А.А. Мишин. – М.: Наука, 1984.

6. США: внешнеполитический механизм. Организация, функции, управление / отв. ред. Ю.А. Шведков. – М.: Наука, 1972.

7. Чиркин В.Е. Верхняя палата современного парламента: сравнительно-правовое исследование / Вениамин Евгеньевич Чиркин. – М.: Норма, 2009. – 144 с.

8. Пильгун Н. Становлення і розвиток принципу поділу влади у конституційному праві США / Н. Пильгун // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 1. – С. 81–90.

9. Цит. за: Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / А.А. Мишин. – М.: Белые Альвы, 1996.

Стаття надійшла 22 листопада 2010 р.

ТРИБУНА ЗАРУБІЖНИХ УЧЕНИХ

Ks. dr hab. **Sylwester Kasprzak**
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Instytut Administracji

METODY BADAWCZE W PRAWIE I PRAWIE KANONICZNYM*

1. Wprowadzenie. Metoda naukowa jest istotnym instrumentem i narzędziem w prowadzeniu badań, które prowadzą do syntezy, wyciągania wniosków, podsumowań a przede wszystkim dają możliwość zebrania materiału i krytycznego usystematyzowania go na określony temat z uwzględnieniem stanu badań w danym obszarze badawczym. W zależności od pola badawczego rozróżnia się różne rodzaje metod naukowych. We wstępie rozważań zapoznamy się z rozumieniem metody, a następnie zostaną zaprezentowane metody stosowane szczególnie w badaniach nauk prawnych, które obok metody analitycznej, historycznej, teologicznej czy innych stanowią podstawę wysuwania teorii a także wniosków jako wyniku badań naukowych w danym polu badawczym.

Metoda naukowa wpisuje się w tzw. kryteria naukowości danej dyscypliny nauki. Do tych kryteriów zaliczyć można właśnie metodę, przedmiot i celowość (cel nauki)¹.

Od metody wiele zależy będzie, gdyż o metodzie musi myśleć badacz, ten który uprawia naukę. Właściwie jakość uprawianej gałęzi naukowej zależy w dużej mierze od doboru właściwej metody badawczej. Ma ona usprawnić poszukiwania materiału badawczego i przyczynić się do wyeksponowania teorii naukowej albo postawieniu hipotezy badawczej. Metod jest wiele, w zależności od obszaru badawczego uruchamia się odpowiednia metoda w umyśle badacza. Oczywiście jest ona też zauważona w danym opracowaniu naukowym.

2. Pojęcie metody badawczej. Termin «metoda» wywodzi się od greckiego słowa *methodos*, które oznacza właściwą drogę prowadzącą do

* В авторській редакції.

¹ Pawluk T. Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II, T. I, Zagadnienia wstępne i normy generalne, Olsztyn 1985, s. 36; zod. T. Barankiewicz, Współczesne metody badania prawa, *Studia Prawnicze KUL*, Kwartalnik 1(41) 2010, s. 115–131.

zamierzonego celu (meta = według, po; hodos = ścieżka, droga, marsz, podróż)². W uprawianiu nauki przez metodę rozumiemy sposób badania rzeczy i zjawisk, przy jednoczesnym zastosowaniu odpowiedniego zespołu czynności i środków, albo inaczej ogół reguł, założeń ogólnych czy wytycznych, stosowanych w procesie poznawania i wyjaśniania jakiejś dziedziny rzeczywistości z punktu widzenia naukowego. Metoda to świadomy i wzorcowy układ systematycznie powtarzających się czynności badawczych, który zwiększa efektywność i ekonomiczność działania. W metodzie kryje się element normatywny. W metodzie naukowej jest miejsce także na namysł twórczego działania i na pomysł. Metodą naukową jest opracowany naukowo sposób poznawania zjawisk, który różni się od potocznego, a opiera się na zespole wytycznych kierujących poznaniem podmiotów i porządkowaniem niesprzecznych twierdzeń. Dobór metod naukowych wpływa bezpośrednio na poziom i granice poznania badanych zjawisk³. Pojęcie metody poznawczej (naukowej) jest pojęciem gatunkowym, podrzędnym w stosunku do pojęcia metody jakiegokolwiek działania, to znaczy świadomie stosowanego sposobu postępowania, który zmierza do osiągnięcia w danych warunkach założonego celu. Jest to działanie systematyczne, które może być zastosowane wielokrotnie⁴.

Pomysł artykułu, książki, czy referatu lub wykładu również jest bardzo istotnym elementem metodycznym, zwłaszcza jego siatka planu (spisu treści).

Jeśli chodzi o metody naukowe, to są one przedmiotem nauki, która nazywa się metodologia nauki. Ogólnie rzecz biorąc metoda naukowa to droga racjonalnego dochodzenia do prawdy naukowej czyli do poznania naukowego. Poznanie naukowe różni się od poznania potocznego (prymitywnego i powszechnego) z którym mamy do czynienia na co dzień w życiu, swoją doskonałością, stopniem pewności, poprawnością i oczywistością wynikania, systematycznością i uporządkowaniem procesów myślowych⁵. Każde jednak poznanie rzeczywistości, zarówno naukowe, jak i potoczne, jest oparte na założeniu, że w istocie są trzy drogi poznawania: poznawania zmysłowego, poznawania rozumowego oraz poznawania poprzez przyjęcie gotowych informacji (np. dogmatów). Szczególną rolę w

² Tamże, s. 36.

³ G.L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie, Lublin UMCS, 2003, s. 19.

⁴ Z. Ziemiński, Teoria prawa, Warszawa 1977, s. 16.

⁵ T. Pawluc, Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II, s. 36; por. H. Seweryniak, Metodyka pisania prac magisterskich i dyplomowych z teologii, Płock 1998, s. 55 (metody badawcze); por. L. Gerosa, Prawo Kościoła, s. 90–91.

poznawaniu rzeczywistości odgrywa intuicja jako twórcza wyobraźnia oraz zdolność przewidywania i rozpoznawania problemów mimo braku pełnego uzasadnienia⁶. Każda gałąź czy dyscyplina nauki ma własny zespół wypracowanych metod badawczych. Wynika to z różnorodności problemów do rozwiązania, których prowadzą różne drogi. Jest rzeczą zrozumiałą, że inne są metody badawcze nauk formalnych, a inne nauk empirycznych. Z faktu, iż do prawd naukowych dochodzimy w sposób metodyczny, wynika, że poprawność poznania naukowego jest do sprawdzenia.

Nauka prawa kanonicznego dysponuje wieloma metodami naukowymi. Jedne z nich są niejako właściwe prawu bądź bardziej przydatne, dlatego usiłuje się je rozwijać i doskonalić, inne natomiast spełniają rolę pomocniczą. Różnorodność metod naukowych w kanonistyce wynika zarówno z bogatej problematyki występującej w prawie kanonicznym, jak też z powiązania tegoż prawa z wieloma dyscyplinami naukowymi w sensie interdyscyplinarnym⁷. Postawienie problemu implikuje jego rozwiązanie, a to z kolei pociąga za sobą potrzebę posłużenia się określonymi metodami roboczymi. Należy mówić o różnych rodzajach metod roboczych. Wśród nich można wyróżnić następujące: obserwacyjne, eksperymentalne, statystyczne, krytyki źródłowej, analizy logicznej oraz metoda porównawcza⁸.

W języku potocznym posługujemy się terminem «metoda» na określenie sposobu wykonywania jakiejś czynności, lub też może to być sposób na osiągnięcie zamierzonego celu. Terminu «metoda» używa się jednak przede wszystkim do określenia czynności badawczych w nauce i wtedy mówimy o metodach naukowych. B. J. F. Lonergan określa metodę naukową jako «normatywny wzorzec» to nie to samo co «zbiór reguł ślepo stosowanych», jakby w pamięci, lecz to, co niejako wyprzedza i z czego reguły te można wyprowadzić, a więc jakiś ogólniejszy zespół zasad metodologicznych, ale z samego określenia nie wynika to dość jasno, a w każdym razie nie jest to wyraźnie w nim zawarte⁹. Przez metodę rozumiemy ogólniejszą zasadę lub regułę dotarcia do rzeczywistości, lub analizy uzyskanych materiałów badawczych, wynikają z samej koncepcji rzeczywistości lub struktury umysłu ludzkiego, a najczęściej z obu tych przesłanek. Na określoną metodę składa się zespół takich zasad lub reguł logicznie i funkcjonalnie spójny i dzięki temu sprzewodzący do jakiejś reguły podstawowej, choć nie zawsze dający się z niej

⁶ Pawluk, Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II, s. 36–37.

⁷ Tamże, s. 37.

⁸ J. Myśków, Elementy metodyki pracy naukowej, «Studia Theologica Varsaviensia» 21(1983) nr 1, s. 231–232.

⁹ J. Majka, Metodologia nauk teologicznych, Wrocław 1981, s. 40.

wydedukować we wszystkich swoich szczegółach¹⁰. Z metodami jest tak, że jedno z nich są niejako właściwe danej dziedzinie bądź bardziej przydatne, dlatego usiłuje się je rozwijać i doskonalić, inne natomiast spełniają rolę pomocniczą. Różnorodność metod naukowych w np. w teologii wynika zarówno z bogatej problematyki występującej w tej dziedzinie, jak też z powiązania jej z wieloma dyscyplinami naukowymi w sensie interdyscyplinarnym¹¹. Postawienie problemu implikuje jego rozwiązanie, a to z kolei pociąga za sobą potrzebę posłużenia się określonymi metodami roboczymi. Należy mówić o różnych rodzajach metod roboczych¹². Wśród nich można wyróżnić następujące: obserwacyjne, eksperymentalne, statystyczne, krytyki źródłowej, analizy logicznej oraz metoda porównawcza¹³.

Od metody naukowej należy odróżnić techniki badawcze, które jawią się jako system urządzeń i zabiegów, stosowanych w badaniach naukowych. Różnią się one od metody nie tylko tym, że są to konkretne dyrektywy posługiwania się tymi środkami, ale także tym, że wiele z nich może znaleźć zastosowanie do różnych metod, różnych przedmiotów i dziedzin badań, jak np. urządzenia pomiarowe, kwestionariusze, maszyny cyfrowe, monitoring, itp.

Z kolei przez procedury badawcze rozumiemy z jednej strony sposób posługiwania się technikami badawczymi, z drugiej natomiast plan prowadzenia badań, kolejność poszczególnych czynności badawczych i ich wzajemne powiązania¹⁴.

Pojęcie metody implikuje świadome zmierzanie najkrótszą drogą do zamierzonego celu. O metodzie naukowej mówimy wtedy, kiedy poszukujemy dróg dotarcia do prawdy, czy też przybliżania człowiekowi tego, co zostało poznane¹⁵.

Metoda naukowa w zależności od dziedziny w której jej używamy jest zespołem zasad i reguł, dotyczących następujących czynności:

1) formułowanie hipotez naukowych, czyli niesprawdzalnych jeszcze zdań odnoszących się do jakiegoś zespołu faktów, a więc ogólnych zdań o rzeczywistości;

¹⁰ Tamże, s. 41.

¹¹ Tamże s. 37; zob. T. Barankiewicz, Współczesne metody badania prawa, *Studia Prawnicze KUL, Kwartalnik 1(41)2010*, s. 116-118.

¹² J. Majka, *Metodologia nauk teologicznych*. Wrocław 1981 s. 40; zob. S. Grzechowiak, *Wprowadzenie do pisania prac magisterskich z nauk teologicznych*. Gniezno 1995, s. 12-33.

¹³ J. Myśków, *Elementy metodyki pracy naukowej*. «*Studia Theologica Var-saviensia*» 21(1983) nr 1, s. 231-232.

¹⁴ J. Majka, *Metodologia nauk teologicznych*, Wrocław 1981, s. 42.

¹⁵ Tamże s. 42.

2) czynności zmierzające do dotarcia do rzeczywistości, czyli gromadzenie materiałów naukowych odnoszących się do tych faktów;

3) analiza nagromadzonych materiałów naukowych, bądź też analiza teoretyczna, zmierzająca do weryfikacji postawionych hipotez naukowych. Te same fakty mogą być analizowane przy pomocy różnych metod. Może to być metoda dedukcyjna lub indukcyjna;

4) porządkowanie i prezentacja teorii naukowych (na przykład prezentacja literacka, matematyczna, graficzna itp.);

5) praktyczne wykorzystanie wyników badań (teorii) naukowych, polegające na sformułowaniu norm i dyrektyw działania (postępowania, wytwarzania).

Naukowe opracowanie norm i dyrektyw działania dokonywane w ramach tak zwanych dyscyplin praktycznych jest czymś innym, aniżeli stosowanie tych norm i dyrektyw w praktyce, które również wymaga pewnej umiejętności i sprawności¹⁶. Kanonista jest wśród teologów niewątpliwie uczonym oryginalnym. Wyróżnia się metodą, którą jako jedyny z całej teologicznej rodziny znalazł u prawników¹⁷. Jak za czasów mistrza Gracjana tak i współcześnie pozostaje w kontakcie ze współczesną mu kulturą prawną i bardzo zależy mu na tym, aby nie pozostawać w tyle za świeckimi prawnikami. Prawnik-kanonista wie dobrze, że prawo uczestniczy w pełnionej przez Kościół funkcji znaku dla współczesnego mu świata. Dostrzega on jako znawca przepisów prawnych swoje pole pracy nie na peryferiach porządku zbawienia, lecz w samym centrum życia Kościoła, a mianowicie tam, gdzie Ewangelia przyoblega się w kształt codziennego życia i świadectwa¹⁸.

Współczesna nauka kanonistyczna jest w praktyce sądowej powiązana z innymi dyscyplinami, takimi jak psychiatria, psychologia, medycyna sądowa, grafologia, seksuologia, teologia, filozofia, teoria nauki, prawo i inne. Choć krótko przedstawimy w kolejnych paragrafach niektóre metody stosowane w kanonistyce. Należy odróżnić dość mocno pojęcia metoda, metodyka i metodologia. Często te trzy obszary badania naukowego danej dyscypliny naukowej są mylone, nawet przez profesorów, nie mówiąc już o studentach. Metodyka to technika pisania pracy dyplomowej lub jakiegokolwiek – naukowej. Z kolei metodologia wiąże się ściśle z klasyfikacją metodologiczną nauk. Metodologia nauk to nauka teoretyczna o sposobach systematycznego poznawania rzeczywistości, poznawania świata przyrody i świata kultury ludzkiej oraz o sposobach

¹⁶ Tamże, s. 42; zob. T. Barankiewicz, Współczesne metody badania prawa, *Studia Prawnicze KUL*, Kwartalnik 1(41)2010, s. 121–122.

¹⁷ R. Sobański, *Prawo – Kościół – Zbawienie*, Katowice 1979, s. 365.

¹⁸ Tamże, s. 366.

porządkowania uzyskanej wiedzy. Metodologia nauk uważana być może za szczególnie rozbudowany dział prakseologii, to jest znacznie ogólniejszej nauki o efektywnym, skutecznym działaniu w różnych dziedzinach, a nie tylko w dziedzinie poznawczej¹⁹. Należy odróżnić opisową metodologię nauk oraz dyrektywalną (normatywną) metodologię nauk. Pierwsza z nich formułuje twierdzenia o tym, jakie metody uzasadniania i porządkowania twierdzeń są stosowane w danym czasie w konkretnej nauce oraz czy okazują się one przydatne. Metoda dyrektywalna natomiast formułuje nie twierdzenia opisowe, lecz dyrektywy wyznaczające, jakie metody należy w badaniach danego rodzaju stosować jako prawidłowe metody naukowe (poznawcze)²⁰. Każda nauka ma swój cel, zakres, przedmiot i charakterystyczne metody. Ten, który poznaje i uprawia naukę z podmiot badawczy, które wybiera metodę i postępując na ścieżce badawczej korzysta z narzędzi, technik badawczych i realizuje systematycznie cel nauki. Mieści się przy tym w granicach nauki, która jest uznana za naukę bo spełnia kryteria naukowości. Takimi kryteriami są: metoda, cel badawczy, podmiot badawczy, przedmiot, i zakres nauki w relacji do innych dyscyplin lub dziedzin naukowych.

Z pojęciem metody wiąże się ściśle język, jako system znaków służący do komunikowania się podmiotów badawczych z odbiorcami. Rozróżniamy język prawny i język prawniczy. Językiem prawnym jest język tekstów normatywnych (zapisów w regulacjach prawnych). Czytając postanowienia ustawodawcy państwowego lub prawodawcy kościelnego zawarte w ustawie, rozporządzeniu, konstytucji, w uchwale, kanonie z łatwością można zauważyć, iż są one zredagowane zupełnie w inny sposób niż to jest w używaniu mowy potocznej²¹. Język zapisu norm prawnych, to szczególna odmiana języka narodowego, z zachowaniem oszczędności słów, zapisy w normach są zwarte, sankcyjne, przynajmniej takie powinny być, aby wskazywały na wysoką kulturę prawną danego systemu prawnego. W jakimś sensie jest to język stworzony, czyli sztuczny na użytek prawodawstwa czy to państwowego czy kościelnego²². Taki język charakteryzuje się specyficznym używaniem czasu

¹⁹ Z. Ziemiński, *Teoria prawa*, Warszawa 1977, s. 16.

²⁰ Tamże, s. 16.

²¹ G. L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, *Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie*, Lublin UMCS, 2003, s. 124; zob. J. Wróblewski, *Metody logiczno-językowe w prawoznawstwie*, w: *Metody badania prawa*, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Materiały Sympozjum Warszawa 28–29 IV 1971 r., pod redakcją Adama Łopatki, Wrocław 1973, s. 64.

²² G. L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, *Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie*, s. 124; zob. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, s. 37–38.

teraźniejszego, są pewne zasady stylistyki, różne od języka naturalnego słownictwo i fachowa terminologia.

Z kolei język prawniczy jest dziełem prawników, czyli komentatorów, to język interpretacji i wykładni prawniczej²³. Ta forma językowa jest pomocą w tworzeniu wypowiedzi normatywnych prawodawcy oraz przy formułowaniu wypowiedzi o prawie obowiązującym. Powstaje on także w nauce prawa przy okazji opisywania poszczególnych instytucji prawnych, metod badawczych oraz wykładni prawnej. Prawnicy i kanoniści zwykli posługiwać się paremiami łacińskimi, które w większości pochodzą z prawa rzymskiego, i rzymskiej kultury prawnej. One właśnie określają zasady rozumowania, argumentacji czy stosowania norm prawnych. Zastosowanie dziś techniki komputerowej do gromadzenia danych o obowiązującym prawie stało się także okolicznością do wzbogacenia języka prawniczego o nieznane dotąd w tym języku zwroty konwencjonalne²⁴. Prawnik i kanonista musi znać różnice między tymi dwoma językami, czyli dwie mowy prawa, wewnątrz ustaw i poza ustawami.

3. Metoda jako element konstytutywny dyscypliny naukowej. O wyborze danej metody decyduje przede wszystkim badacz w swoim umyśle, także sam ich przedmiot, ściślej koncepcja przedmiotu badań, czyli jego wstępny, już to przednaukowy, już to zaczerpnięty z innych dyscyplin obraz, lub nawet jakaś jego cecha charakterystyczna choćby jeszcze nie wkomponowana całkowicie w istniejący w danej dziedzinie nauki obraz przedmiotu²⁵.

4. Rodzaje metod stosowanych w prawie kanonicznym:

a) *Metoda egegetyczna-dogmatyczna* (inaczej nazywana formalno-dogmatyczna, a także językowo-logiczna)²⁶, lub dogmatyczno-prawna, która najczęściej jest stosowana w prawoznawstwie i teorii prawa kanonicznego.

Ta metoda dostarcza zasad wydobywania i wyjaśnienia treści pojęć użytych w normie prawnej oraz zrozumienia przepisów prawnych, aby mogły być właściwie aplikowane. Jest ona od dawna i najczęściej stosowaną metodą w uprawianiu nauki prawa i prawa kanonicznego, gdy źródłami badawczymi są

²³ G. L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie, s. 124.

²⁴ Tamże, s. 124-125; por. J. Wróblewski, Metody logiczno-językowe w prawoznawstwie, w: Metody badania prawa, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Materiały Sympozjum Warszawa 28-29 IV 1971 r, pod redakcją Adama Łopatki, Wrocław 1973, s. 65-67.

²⁵ J. Majka, Metodologia nauk teologicznych, Wrocław 1981, s. 63-64; zob. T. Barankiewicz, Współczesne metody badania prawa, Studia Prawnicze KUL, Kwartalnik 1(41)2010, s. 119.

²⁶ G. L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie, Lublin UMCS, 2003, s. 21.

Kodeksy prawa Kanonicznego. W szczególności na potrzeby wielu badań naukowych w dyscyplinach prawa pożyteczne jest rozgraniczenie języka, w którym formułowane są teksty prawne (język prawny), i języków, w których formułuje się wypowiedzi i analizy o prawie (języki prawnicze)²⁷. Metoda egzegetyczno-dogmatyczna (dogmatyczno-prawna) ma duże znaczenie praktyczne. Zarówno prawnik-naukowiec, jak i prawnik-profesjonalista (np. sędzia, promotor sprawiedliwości, obrońca wężła, urzędnik kurialny, adwokat, radca prawny itp.), zajmują się przede wszystkim interpretowaniem prawa, aby je właściwie zastosować w konkretnej sytuacji albo skontrolować jego stosowanie, albo też jego treść odpowiednio przekazać tym, którzy nie mając wykształcenia prawniczego, przyzwyczajeni są do potocznego rozumienia wyrażeń prawnych²⁸. Omawiania metoda pozwala na usuwanie wątpliwości, jakie mogą powstawać ze względu na kontekst językowy, albo z uwagi na system prawny. Jest to możliwe dzięki zasadzie legislacyjnej, iż prawodawca jest racjonalnym użytkownikiem języka²⁹. Kodeks prawa kanonicznego zawiera normy na temat interpretacji ustaw kościelnych w granicach kanonów od 17 do 22. Właśnie ta metoda badawcza pozwala ukazać specyfikę prawa kanonicznego i dość wyraźnie odróżnia to prawo od prawa państwowego³⁰. Metoda naukowa obojętnie jaka by nie była zawsze jest środkiem do osiągnięcia zamierzonego celu³¹.

Metody logiczno-językowe dają dość luźno określony zestaw metod i technik badawczych i pozwalają na wykorzystanie aparatu pojęciowego, podstawowych twierdzeń rozmaitych rodzajów logiki i różnorodnych nauk o języku. Metody logiczno-językowe nie są ostro wyodrębnione. Stanowią one jednak punkt styczny wielu sposobów badania prawa jako systemu norm³². We wszystkich koncepcjach prawa, w których norma stanowi przedmiot prawoznawstwa, otwiera się pole do posługiwania się metodami logiczno-językowymi. Badania na płaszczyźnie «logiczno-językowej»

²⁷ J. Wróblewski, Metody logiczno-językowe w prawoznawstwie, w: Metody badania prawa, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Materiały Sympozjum Warszawa 28-29 IV 1971 r, pod redakcją Adama Łopatki, Wrocław 1973, s. 57.

²⁸ Pawluk, Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II, s. 37-38.

²⁹ Tamże, s. 38.

³⁰ Tamże, s. 38.

³¹ R. Sobański, Prawo – Kościół – Zbawienie, Katowice 1979, s. 367.

³² J. Wróblewski, Metody logiczno-językowe w prawoznawstwie, w: Metody badania prawa, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Materiały Sympozjum Warszawa 28-29 IV 1971 r, pod redakcją Adama Łopatki, Wrocław 1973, s. 59-60; zob. T. Barankiewicz, Współczesne metody badania prawa, Studia Prawnicze KUL, Kwartalnik 1(41)2010, s. 119-121.

dotyczą w szczególności: 1) aparatury pojęciowej systemów norm prawnych; 2) sposobów konstruowania systemów norm prawnych ze względu na pewne fakty uznawane za prawotwórcze, jak np. wydanie w pewnym trybie przepisów prawnych, ukształtowanie się przekonań o powinności prawnej postępowania w zwyczajowo określony sposób, albo wydanie orzeczenia; 3) struktury wewnętrznej systemów norm prawnych, zwłaszcza z punktu widzenia ich zupełności i spójności, która dotyczy podstaw operacji myślowych zmierzających do ustalenia, jakie normy, ze względu na przyjmowane koncepcje źródeł prawa i określone fakty prawotwórcze, należy uznać za obowiązujące w jakimś systemie prawnym³³. Znajdują one zastosowanie przy analizie wypowiedzi językowych, norma zaś jest wypowiedzią sformułowaną w określonym języku. Jeśli chodzi o metody logiczno-językowe to są one metodami, 1) którymi posługuje się prawnoznawstwo, tutaj przedmiotem analizy mogą być poszczególne dyscypliny prawnicze; 2) przedmiotem analizy może być prawo obowiązujące, a więc system norm prawnych, jak również elementy tego systemu; 3) przedmiotem analizy przy użyciu omawianej metody może być szeroko rozumiana praktyka prawnicza, która obejmuje procesy tworzenia, stosowania i wykładni prawa³⁴. Problematyka dogmatyczna prawnoznawstwa sprowadza się głównie do pytań o to, jakie normy obowiązują aktualnie w jakimś systemie prawnym, jakie czyny są czynami nakazanymi, zakazanymi, indyferentnymi prawnie, jakie są przedmiotem uprawnień czy kompetencji ze względu na normy danego systemu prawnego. Twierdzenia dogmatycznoprawne są twierdzeniami o treści i o konsekwencjach jakiegos poszczególnego systemu norm uznawanych za obowiązujące prawnie³⁵.

b) *Metoda historyczna*

Zrozumienie każdego systemu prawnego zakłada refleksję i podejście historyczne. Bez znajomości praw historycznego rozwoju, bez znajomości przeszłości danych instytucji i starych systemów prawnych, a przede wszystkim bez stosowania retrospekcji nie ma osiągnięcia się prawidłowego zrozumienia współczesnego nam ustroju państwa i prawa. Należy pamiętać, że prawo i jego doktryna z epok przeszłych w ogromnym stopniu warunkuje powstawanie prawa w wiekach późniejszych³⁶.

³³ Z. Ziemiński, *Teoria prawa*, Warszawa 1977, s. 8–9.

³⁴ J. Wróblewski, *Metody logiczno-językowe w prawnoznawstwie*, s. 50–51.

³⁵ Z. Ziemiński, *Teoria prawa*, Warszawa 1977, s. 10–11.

³⁶ H. Olszewski, *Podjęcie historyczne w prawnoznawstwie*, w: *Metody badania prawa*, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Materiały Symposiumu Warszawa 28-29 IV 1971 r., pod redakcją Adama Łopatki, Wrocław 1973, s. 12–13.

Prawo kościelne (kanoniczne) ma wiele wspólnego z dziedziną historii. Jest ono związane z życiem wspólnoty kościelnej od samego początku jej istnienia, towarzysząc jej w pochodzie eschatologicznym poprzez wydarzenia minionych epok. Trzeba podkreślić, że obowiązujące przepisy prawa kanonicznego, które kanonista musi zinterpretować, rzadko stanowią «zerowy» punkt wyjścia. Zazwyczaj są one powiązane wewnątrznie z przepisami prawa wcześniejszego. Metoda historyczna służy badaczowi-kanoniście i historykowi w zabiegu porównania i konfrontacji prawa obowiązującego z prawem, które kiedyś sankcjonowało i było obowiązujące. Prawo kościelne może zmieniać się w ciągu wieków zależnie od warunków i mentalności epoki, jednakże istota dyspozycji prawnej często pozostaje ta sama; zmieniać się może szata słowna i zapisu normy w konkretnym przepisie. Punktem wyjścia dla metody historycznej w prawoznawstwie jest przeprowadzenie krytyki źródeł prawa, które ma być przedmiotem badań naukowych³⁷. Ta metoda najczęściej jest stosowana w historii prawa. Prawidłowa krytyka to stwierdzenie autentyczności i wiarygodności źródła oraz na poprawnym odczytaniu zawartej w nim treści. Znacznej pomocy w tym zakresie mogą dostarczyć historykowi lub badaczowi nauki pomocnicze historii, np. paleografia³⁸, dyplomatyka³⁹, sfragistyka⁴⁰, geografia historyczna⁴¹, archiwistyka⁴² i inne. Wiemy już, że nie każde źródło historyczne jest autentyczne i prawdziwe. Historyk nie może poprzestać na odczytaniu faktów zarejestrowanych w danym źródle. Nie wystarczy stwierdzić, że fakt miał miejsce, lecz trzeba ten fakt wyjaśnić pod względem socjologicznym i psychologicznym oraz ująć go z punktu widzenia jego rozwoju. Trzeba umieć dopatrzeć się powiązania stwierdzonych faktów historycznych z różnymi zjawiskami społecznymi danej epoki. Ponadto

³⁷ Pawluk, Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II, s. 38–39.

³⁸ Paleografia to nauka zajmująca się pismem i jego rozwojem w starożytności i średniowieczu; dzięki niej zdobywamy umiejętność odczytywania dawnych rękopisów, napisów, dokumentów itp. W kanonistyce, zwłaszcza w prawie procesowym jest to bardzo przydatne i nieodzowne jako materiał dowodowy z rękopisu lub wykazania autentyczności dokumentu.

³⁹ Dyplomatyka zajmuje się badaniem dokumentów, szczególnie średniowiecznych, ich autentyczności, znaczenia prawnego i warunków powstania.

⁴⁰ Sfragistyka bada znaczenie prawne i funkcje pieczęci oraz przemiany ich formy, treści napisów i wyobrażeń.

⁴¹ Geografia historyczna zajmuje się rekonstrukcją krajobrazu naturalnego i historyczno-politycznego.

⁴² Archiwistyka to nauka o organizacji archiwów, sposobach przechowywania dokumentów, korzystania z nich; Pawluk, Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II, s. 39.

dodatkowym zabiegiem jest to, że dawną normę prawną trzeba niekiedy ukazać w kontekście teologii danej epoki. Tylko kronikarz może poprzestać jedynie na odnotowaniu pewnych faktów bez interpretacji. Historyk musi ujmować fakty i wydarzenia na tle rozwoju życia społecznego oraz konkretnych warunków, w jakich fakty te miały miejsce⁴³. Jeśli chodzi o sylwetkę i walory historyka musi go cechować daleko posunięty obiektywizm polegający na bezstronnym szukaniu prawdy historycznej. Nie może on faktów historycznych oceniać w świetle tylko czasów sobie współczesnych. Niejeden fakt odczytany z dokumentu historycznego może dziś okazać się niezrozumiały; zupełnie inaczej przedstawi się on nam, jeżeli rozpatrzmy go w świetle okoliczności czasu powstania, motywu, którym kierował się wystawca tego dokumentu, oraz celu, jakiemu miał służyć dokument. Nie chcemy tu powiedzieć, że w badaniach historycznych nie powinno być elementu subiektywizmu, wręcz przeciwnie, raczej jest wskazany. Niekiedy jest bardzo konieczny⁴⁴. Nauki historyczne i historyczno-prawne są dostarczycielami materiału do teoretycznego uogólnienia, do generalizacji, takie ustalenie bowiem pozwala weryfikować twierdzenia teoretyka nauki o państwie i prawie, a także na ich korygowanie⁴⁵.

Prawo kanoniczne w szczególny sposób nadaje się do badania metodą historyczną. Często podejmowane reformy prawa kanonicznego, zwłaszcza w ostatnich czasach, ogromna liczba zbiorów tego prawa powstały w ciągu epok istnienia Kościoła – wszystko to pozwala na wieloaspektowe spojrzenie na prawo dzisiaj obowiązujące. Ogromnie pouczające jest śledzenie ewolucji prawa kanonicznego choćby tylko w ostatnich latach obejmujących okres przed i po Soborze Watykańskim II⁴⁶. Swoistość metody historycznej (lub historyczno-prawnej) w prawoznawstwie wyraża się nade wszystko własnym polem badań, niekoniecznie odseparowanym od innych dziedzin naukowych. Metoda historyczna charakteryzuje się szczególnie przyjętą postawą badacza, w zrozumieniu potrzeby historycznego ujmowania przedmiotu danej dyscypliny naukowej. W badaniach nad historią prawa ważna jest umiejętność ustalenia faktów z milczenia źródeł, które nie pozostawiły po sobie kompletnego materiału źródłowego. Do metod rekonstrukcji procesu historycznego należy zaliczyć w końcu ten zespół narzędzi i technik warsztatu historyka, który

⁴³ Tamże, s. 39.

⁴⁴ Tamże, s. 39.

⁴⁵ H. Olszewski, *Podjęcie historyczne w prawoznawstwie*, w: *Metody badania prawa*, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Materiały Sympozjum Warszawa 28-29 IV 1971 r., pod redakcją Adama Łopatki, Wrocław 1973, s. 22–23.

⁴⁶ T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, s. 40.

pozwała mu wyrobić sobie właściwe stanowisko wobec problemu autentyczności oraz wiarygodności uzyskanej informacji⁴⁷. Metoda historyczno-prawna wyraża się w badaniu zjawisk prawnych w kontekście całości procesu historycznego, z uwzględnieniem miejsca, jakie rozpatrywane instytucje prawne czy przepisy prawne zajmowały wśród innych sfer aktywności społecznej, oraz roli jaką spełniały i do dziś spełniają⁴⁸. Trzeba na koniec podkreślić, że nie ma metody historycznej «samej w sobie», wyizolowanej od innych metod i technik badawczych⁴⁹.

c) *Metoda porównawcza* (komparatystyczna)

Metoda porównawcza w prawoznawstwie pozwala na porównywanie systemów prawnych i dostrzeganie w nich podobieństw i różnic. Badania prawno-porównawcze mogą mieć układ wertykalny czyli pionowy albo horyzontalny czyli poziomy. Jest to metoda, która umożliwia ustalać podobieństwa, analogie, czy pokrewieństwa pomiędzy poszczególnymi instytucjami prawnymi funkcjonującymi w różnym czasie i w różnych systemach prawa. Metoda jest dziś bardzo rozbudowana ze względu na forum teoretyczne i instytucjonalne⁵⁰. Badania prawno-porównawcze w układzie wertykalnym to badania historyczno-porównawcze. Pozwalają one na pewne ustalenia co do wzajemnych wpływów i zapożyczeń instytucji prawnych w różnych systemach, a tym samym na lepsze zrozumienie tych ze instytucji. Niekiedy poznanie innego systemu prawnego, o którego recepcji wiadomo, pozwala na wypełnienie luk poznawczych w odniesieniu do pewnych zagadnień prawnych. Takim systemem na gruncie prawa kanonicznego jest przede wszystkim prawo rzymskie⁵¹.

Badania prawno-porównawcze o charakterze horyzontalnym, to porównywanie norm prawnych aktualnie obowiązujących w konkretnych społecznościach. Tego typu dochodzenie naukowe ma znaczenie nie tylko w sensie poznawczym, ale i w praktycznym, ponieważ umożliwia ulepszenie własnych instytucji prawnych. Mogą też dostarczyć argumentów przemawiających za słusnością określonych rozwiązań prawnych. Ciekawych i pouczających relacji można dopatrzeć się porównując niektóre instytucje prawa kanonicznego Kościoła łacińskiego z analogicznymi instytucjami Kościołów wschodnich, a także z instytucjami prawa

⁴⁷ H. Olszewski, *Podjęcie historyczne w prawoznawstwie*, s. 16–17.

⁴⁸ Tamże, s. 15.

⁴⁹ Tamże, s. 26.

⁵⁰ G. L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, *Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie*, s. 23.

⁵¹ Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, s. 40.

państwowego⁵². Metoda porównawcza stosowana jest przez prawo kanoniczne już od dawna, gdyż jako nauka poprzez swoją historię podlegało oddziaływaniu na nią innych systemów prawnych, a zwłaszcza prawa rzymskiego. Prawo rzymskie oddziaływało zarówno na prawo kanoniczne, jak i na prawo świeckie⁵³. Stosowanie metody porównawczej w badaniach nad zjawiskami i faktami prawnymi z przeszłości i teraźniejszości, służy nie tylko uwypuklaniu podobieństw, elementów wspólnych, prawidłowości historycznego rozwoju, ale także pokazywaniu odrębności i specyfiki w rozwoju⁵⁴. Taki zabieg daje możliwość lepszego wyjaśnienia odmiennych punktów widzenia i odmiennych koncepcji, stanowisk leżących u podłoża różnych systemów i instytucji prawnych. Z takiego punktu widzenia zasługuje na uwagę tzw. metoda *case*, która wykształciła się na gruncie anglosaskiego *common law*, metoda analityczna i porównawcza prawnych następstw określonych faktów, w różnych systemach prawnych, w sprawach cywilnych, karnych, arbitrażowych i administracyjnych⁵⁵. Znaczenie tej metody w krajach, w których prawo w znacznej części tworzą orzeczenia sądów, jest ogromne, i to zarówno dla celów nauczania studentów, jak i w badaniach naukowych. Przy konfrontacji i porównywaniu współczesnych systemów prawnych i ich instytucji w państwach świata, należących do różnych układów politycznych i społeczno-ekonomicznych, należy pamiętać o niesamodzielnym, wtórnym charakterze przepisów i norm prawnych. Ważne jest, aby przestrzegać ogólną zasadę w kwestii interpretacji różnych instytucji prawnych z innych krajów o różnych ustrojach polityczno-ekonomicznych z uwzględnieniem naukowego obiektywizmu oraz przy uwzględnianiu właściwej metodologii nauk. Porównywanie przepisów prawnych i norm w państwach, które należą do różnych formacji społeczno-politycznych prowadzić może do wydobycia i ustalenia zarówno różnic i kontrastów, co jest regułą, zwłaszcza gdy chodzi o makrokomparatystykę zajmującą się porównywaniem całych systemów

⁵² Tamże, s. 40.

⁵³ Tamże, s. 41; zob. T. Barankiewicz, Współczesne metody badania prawa, *Studia Prawnicze KUL*, Kwartalnik 1(41)2010, s. 129-131.

⁵⁴ H. Olszewski, *Podejście historyczne w prawoznawstwie*, w: *Metody badania prawa*, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Materiały Sympozjum Warszawa 28-29 IV 1971 r, pod redakcją Adama Łopatki, Wrocław 1973, s. 26-27; por. M. Kuryłowicz, *Prawa antyczne. Wykłady z historii najstarszych praw świata*, Lublin 2006, s. 15-21.

⁵⁵ M. Rybicki, *Badania prawoporównawcze. Ich znaczenie dla rozwoju nauk prawnych i dla praktyki*, w: *Metody badania prawa*, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Materiały Sympozjum Warszawa 28-29 IV 1971 r, pod redakcją Adama Łopatki, Wrocław 1973, s. 35.

prawnych, jak i ustalenia podobieństw występujących w mikrokomparatystyce, która zajmuje się porównywaniem nad poszczególnymi gałęziami prawa bądź instytucjami prawnymi⁵⁶.

Podjęcie porównawcze w nauce prawnej pozwala na pogłębione i szersze spojrzenie na uprawianą dyscyplinę. Jest to nieodzowna metoda w podejściu analitycznym całego systemu prawnego, jak i poszczególnych gałęzi i dyscyplin prawa pozytywnego⁵⁷. Mówić o metodzie komparatystycznej, trzeba widzieć w niej pole działania badacza w sensie przestrzennym, poziomym i geograficznym. Chodzi tu o to, aby porównać aktualnie obowiązujące prawo i przeanalizować obecne poglądy doktryny w różnych krajach i systemach prawach w świecie⁵⁸.

d) *Metoda filologiczna*

Metoda filologiczna oddaje prawnikowi duże usługi, jeśli ma on do czynienia z pisaniem źródłem historycznym. Pozwala ona na poprawne odczytywanie i interpretację zamieszczonej w tym źródle informacji. Wykładnia prawa, której podejmuje się kanonista lub prawnik, czy historyk to nic innego jak ukazanie woli prawodawcy (kościelnego lub państwowego) skierowanej do konkretnego adresata w określonych warunkach⁵⁹. Ustawodawca wyrażając swoją wolę i myśl prawną w normie kanonicznej posługuje się określonymi wyrażeniami, słowami i terminami, które siłą rzeczy z biegiem czasu zatraciła swoje pierwotne znaczenie. Dzięki metodzie filologicznej wyrażeniom i terminom napotkanym w pisanych źródle historycznym możemy nadać właściwe znaczenie – takie, jakie miały one w czasach, kiedy je spisano lub nadał im ich autor. Metoda filologiczna może też niekiedy posłużyć pośrednio do ustalenia faktów historycznych⁶⁰.

Na przykład niektóre wyrażenia użyte w danym dokumencie historycznym pozwalają na określenie czasu pewnych zdarzeń, zasięgu wpływów obcych. Metodę filologiczną można stosować dzięki znajomości wiedzy językoznawczej w danym zakresie. Dużej pomocy mogą tu udzielić specjalne słowniki językowe i etymologiczne. Ponieważ ogromna większość źródeł prawa kanonicznego ma redakcję łacińską, dlatego dla kanonistyki duże znaczenie mają różnego rodzaju słowniki łacińsko-polskie⁶¹.

⁵⁶ Tamże, s. 36-37.

⁵⁷ Tamże, s. 31.

⁵⁸ Tamże, s. 32.

⁵⁹ T. Pawluk, Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II, s. 41.

⁶⁰ Tamże, s. 41.

⁶¹ Tamże, s. 41.

e) *Metoda socjologiczna*

Socjologia jest dyscypliną nauk społecznych, której zainteresowania i przedmiot badań w najwyższym stopniu krzyżują się z problematyką podejmowaną przez prawoznawstwo. Metoda socjologiczna służy do badań zachowań obywateli w stosunku do promulgowanego prawa; także rozpatrywane są normy prawne z punktu widzenia społecznego uwarunkowania tych norm, a więc uwarunkowania ekonomicznego, politycznego i kulturowego; a w końcu metoda ta bada faktyczne funkcjonowanie norm prawnych, stopnia zgodności postępowania adresatów norm z wzorami postępowania zawartymi w przepisach prawnych i związanego z tym stopnia akceptacji zapisów prawnych w ustawach⁶². Nie wszystkie metody i techniki badawcze nauk społecznych mają w równym stopniu zastosowanie w naukach prawoznawczych. Zawsze punktem odniesienia są przepisy prawne, ustawy, normy, instytucje, systemy prawne, porządek prawny, a badania nad funkcjonowaniem określonej instytucji prawnej powinny być poprzedzone dogłębną analizą obowiązującego stanu prawnego⁶³.

W poznaniu społecznego działania prawa oraz warunków jego skuteczności ma pomóc metoda socjologiczna wypracowana przez socjologię. Istnieje też dziedzina, która nazywa się socjologia prawa. Właśnie teoretycy tej nauki mówią o poznaniu prawa niejako eksperymentalnie, jako, że do istoty prawa należy oddziaływanie na życie społeczne wspólnoty ludzkiej. Metoda socjologiczna w prawoznawstwie zakłada bezpośrednią bądź pośrednią obserwację życia społecznego pod kątem pozytywnych i negatywnych wpływów prawa w konkretnych przypadkach i sytuacjach na zachodzące procesy⁶⁴. Obserwacja bezpośrednia polega na realnym zetknięciu się z badanymi osobami i procesami zachodzącymi w życiu społecznym. Obserwacja pośrednia natomiast polega na systematycznym gromadzeniu lub wykorzystaniu nagromadzonych informacji ukazujących pewne zjawiska bez stykania się bezpośredniego z osobami bezpośrednio związanymi z tymi zjawiskami⁶⁵. Ma ona szerokie zastosowanie w badaniach prawa, polega ona na systematycznym gromadzeniu lub wykorzystaniu zgromadzonych informacji i materiałów przedstawiających zachodzące procesy bez bezpośredniego

⁶² M. Borucka-Arctowa, *Podejście socjologiczne*, w: *Metody badania prawa*, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Materiały Symposium Warszawa 28-29 IV 1971 r, pod redakcją Adama Łopatki, Wrocław 1973, s. 76-77.

⁶³ Tamże, s. 81.

⁶⁴ T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, s., s. 41.

⁶⁵ Tamże, s. 41.

stykania się z osobami uczestniczącymi w tych procesach⁶⁶. Socjologiczne podejście do prawa, które obowiązuje ma za cel ustalić, jakie zmiany w realiach społecznych regulacje prawne wywołują, jaki jest zakres zmian, jakiego rodzaju instrumenty prawne są najbardziej skuteczne, a jakie skutecznymi nie są i dlaczego⁶⁷. Podobnie można odnosić się i do prawa kościelnego.

Jednym ze sposobów obserwacji zachowania się ludzkiego w życiu społecznym jest zastosowanie ankiety. Ankieta jest zbiorem pytań odpowiednio dobranych, stawianych na piśmie osobom reprezentującym środowisko objęte badaniem, celem uzyskania odpowiedzi. Tego rodzaju odpowiedzi, opracowane statystycznie, służą do objaśnienia lub uwypuklenia jakiegoś problemu społecznego. Powodzenie tej metody jest uzależnione przede wszystkim od umiejętnego sformułowania samych pytań, właściwego doboru osób ankietowanych oraz poprawnego i właściwego odczytania zebranego materiału⁶⁸. Oczywiście, że ten materiał należy odpowiednio opracować. Podobną do metody ankietowej jest metoda wywiadu czyli badania opinii publicznej. Materiał uzyskany od grupy osób reprezentatywnych służy do utworzenia obrazu ogólnego. Jeśli chodzi o pole naukowe kanonistyki, to metoda socjologiczna nie jest zbyt rozpracowana, jednakże nie ulega wątpliwości, iż metoda ta może być wielce przydatna w badaniach kanonistycznych. Wystarczy powołać się na fakt, iż dopiero akceptacja ustawy w życiu społecznym gwarantuje jej żywotność⁶⁹.

f) *Metoda psychologiczna*

Podejście psychologiczne polega na stosowaniu w badaniach prawoznawstwa metod, technik, aparatury pojęciowej oraz pewnych koncepcji teoretycznych współczesnej psychologii. Bezpośrednie relacje prawa z psychologią, wyrażające się w postaci odrębnych badań i zastosowania metod i technik badawczych, używanych przede wszystkim w nauce psychologii, są dziś dość słabe i pozostają często w sferze postulatów czy zamierzeń. Najbliższych związków prawoznawstwa z psychologią doszukiwać się można w takich dziedzinach, jak psychologia penitencjarna i psychologia sądowa. Psychologia penitencjarna, traktowana jako udział

⁶⁶ M. Borucka-Arctowa, *Podejście socjologiczne*, w: *Metody badania prawa*, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Materiały Sympozjum Warszawa 28-29 IV 1971 r, pod redakcją Adama Łopatki, Wrocław 1973, s. 85

⁶⁷ G. L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, *Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie*, s. 21.

⁶⁸ T. Pawłuk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, s. 41.

⁶⁹ Tamże, s. 42.

psychologii klinicznej przy wykorzystywaniu jej technik eksperymentalnych, testowych, zajmuje się przede wszystkim psychologicznymi następstwami środków karno-represyjnych, stosowanych przez wymiar sprawiedliwości. Psychologia sądowa koncentruje się wokół takich zagadnień, jak typologia świadków, wiarygodność ich zeznań, psychologiczne znaczenie przysięgi sądowej, psychologiczne aspekty prowadzenia śledztwa, typologia sędziów, analiza podejmowania przez nich decyzji i wyroków sądowych⁷⁰.

Sposób psychologiczny patrzenia na obowiązujące normy prawne wprowadził Leon Petrażycki, który kiedyś napisał, że «stanowisko psychologiczne powinno stanowić podstawę prawoznawstwa»⁷¹. Prawo i moralność są w istocie przeżyciami emocjonalnymi, które aktualizują się w zależności od faktu ich doznawania przez poszczególne osoby. Normy prawne, zdaniem Leona Petrażyckiego są rezultatem przeżyć prawnych o dwustronnym charakterze: imperatywno-trybutywnym, czyli (zobowiązująco-uprawniającym). Badanie prawa metodą psychologiczną pozwala na ustalenie np. poziomu świadomości prawnej adresatów norm (obywateli)⁷².

Na przykład można wykazać, iż właśnie metoda psychologiczna ma dość szerokie zastosowanie zarówno w prawie świeckim, jak i w prawie kanonicznym. Każę ona bowiem wykorzystywać w prawoznawstwie osiągnięcia współczesnej psychologii, a nawet psychiatrii; metoda ta może przyczynić się do lepszego zrozumienia zwłaszcza prawa małżeńskiego, karnego i procesowego. Czasem potrzeba ekspertyz biegłych sądowych w kwestii procesu małżeńskiego zaskarżającego ważność zawartego małżeństwa kanonicznego, jaki jest prowadzony w Trybunale kościelnym, albo dla procesu karnego.

Problematyka prawoznawstwa wydaje się bliższa zagadnieniom, którymi zajmuje się psychologia społeczna, dyscyplina «z pogranicza» dwóch dyscyplin naukowych – psychologii i socjologii, która łączy w sobie elementy obu tych dziedzin. Psychologia społeczna koncentruje się na zachowaniach jednostki a także na wzajemnych relacjach z innymi ludźmi tych, którzy są poddawani badaniom, np. w czasie procesu sądowego⁷³.

⁷⁰ M. Borucka-Arctowa, *Podejście psychologiczne*, w: *Metody badania prawa*, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Materiały Sympozjum Warszawa 28-29 IV 1971 r, pod redakcją Adama Łopatki, Wrocław 1973, s. 92-96.

⁷¹ L. Petrażycki, *Wstęp do nauki prawa i moralności*, Warszawa 1959, s. 72-73.

⁷² G. L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, *Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie*, s. 21-22.

⁷³ M. Borucka-Arctowa, *Podejście psychologiczne*, w: *Metody badania prawa*, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Materiały Sympozjum Warszawa 28-29 IV 1971 r, pod redakcją Adama Łopatki, Wrocław 1973, s. 97.

g) *Metoda aksjologiczna*

Aksjologia jest nauką o wartościach. Na obowiązujące prawo stanowione w państwie i Kościele można patrzeć jako na pewien system wartości, który jest podstawą dla procesu legislacyjnego i też normy prawne chronią wartości. Prawo stanowione przez ustawodawcę państwowego jest z jednej strony nosicielem określonych wartości, prawodawca stara się je upowszechniać, z drugiej strony ma być gwarantem tychże wartości. Powinien się do nich odnosić również w interpretacji i wykładni prawa. Metoda aksjologiczna – jedna z najbardziej spornych – oparta na nauce aksjologii, umożliwia katalogowanie wartości preferowanych przez ustawodawcę państwowego i kościelnego, hierarchizowanie ich, dokonywanie oceny, czy owe gwarancje tych wartości funkcjonują wystarczająco skutecznie (np. ochrona życia w prawie karnym)⁷⁴.

h) *Metoda statystyczna*

W naukach prawnych używa się metod statystycznych do celów opisowo-sprawozdawczych. Mają one liczbowo w zestawieniach tabelkowych np., ukazywać przebieg procesów społecznych konstytuowanych czynnikiem i instrumentami prawnego nacisku lub porządkować badane zjawisko. Chodzi więc o szczególny sposób wykorzystania metody statystycznej. Nie można w dowolny sposób wykorzystywać wskaźników liczbowych, dowolnie weryfikować nimi stawianych hipotez czy wypowiadać się uogólniając wnioski na podstawie częstotliwości jakiegoś zjawiska, uwzględniając tylko jeden czynnik wpływający na dane zjawisko, nie interesując się innymi przyczynami zmian⁷⁵.

Do przeprowadzania badań statystycznych wykorzystywane są swoistego rodzaju metody wnioskowania statystycznego, zwłaszcza wtedy, gdy brakuje możliwości, aby przeprowadzić całościową obserwację wszystkich jednostek badanych, czy danej zbiorowości; istnieje też możliwość zastosowania losowego ich doboru, ale według odpowiednich kryteriów reprezentatywności⁷⁶.

Od czasu, gdy człowiek sobie uświadomił, że żyje w stanie wspólnoty rodzinnej czy rodowej dążył różnymi sposobami do określenia liczby członków danej zbiorowości, do której przynależał, przy czym interesował się swoją przydatnością do życia i funkcjonowania grupy.

⁷⁴ G.L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie, s. 22.

⁷⁵ Tamże, s. 22; zob. T. Barankiewicz, Współczesne metody badania prawa, Studia Prawnicze KUL, Kwartalnik 1(41)2010, s. 126-128.

⁷⁶ G. L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie, s. 22–23.

Do takich czynności i działań należały: pełnienie służby wojskowej oraz ponoszenie ciężarów na rzecz skarbu⁷⁷. W naukach prawnych dociekania statystyczne koncentrują się na opracowywaniu zasad budowy norm prawnych, na klasyfikacji oraz na wyjaśnianiu ich znaczenia na potrzeby teorii i praktyki. Chronologicznie najdawniejszym działem statystyki, związanym z dziedziną prawa i polityki, były badania ludnościowe⁷⁸. Należy podkreślić, że szczególne znaczenie dla stosunków prawnocywilnych mają tablice wymieralności, stanowiące podstawę orientacji i decyzji w różnych kwestiach prawnych, jak renty, ubezpieczenia, plany finansowe instytucji ubezpieczeniowych, kredyty, pożyczki, itp. Zadaniem statystyki jako nauki jest budowa prawidłowości statystycznej, gdzie teoria statystyki dysponuje arsenalem środków i metod w zakresie gromadzenia, opisu i analizy statystycznej⁷⁹.

Zjawiska prawne mają siłą rzeczy charakter masowy, gdyż wiele jest ustaw i rozporządzeń, co ma się przyczyniać dla porządkowania życia społecznego. Można często dostrzec charakterystyczną powtarzalność tych zjawisk. Na ich podstawie można też dokonywać hipotez i twierdzeń dla danej dziedziny. Wśród teoretyków prawa istnieje przekonanie o potrzebie wielopłaszczyznowości, tj. o potrzebie podejmowania badań w wielu odmiennych aspektach prawa. Ważne są dla prawa np. statystyki sądowe, z więziennictwa i zjawisk przestępczości. Tym zajmuje się dział statystyki⁸⁰. W badaniach, które dotyczą dziedziny prawoznawstwa za pomocą metod statystycznych przeważają elementarne środki opisu i analizy, oprócz tzw. badania opinii publicznej i badań z tym związanych⁸¹. Na koniec można podkreślić, że statystyka ma swoisty przedmiot badania, swoiste zadania, cele i metody. Dzięki temu stanowi ona piękny przykład powiązania teorii z praktyką na potrzeby rozwiązywania problemów prawnych uznawanych w historii jako istotne dla rozwoju ustroju państwa i funkcjonowania społeczeństwa w świetle prawa⁸².

⁷⁷ Z. Rogoziński, *Metody statystyczne w prawoznawstwie*, w: *Metody badania prawa*, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, *Materiały Sympozjum Warszawa 28-29 IV 1971 r.*, pod redakcją Adama Łopatki, Wrocław 1973, s. 108-109.

⁷⁸ Tamże, s. 115.

⁷⁹ Tamże, s. 120-121.

⁸⁰ Z. Rogoziński, *Metody statystyczne w prawoznawstwie*, s. 127-129.

⁸¹ Tamże, s. 131.

⁸² Tamże, s. 134-135; zob. T. Barankiewicz, *Współczesne metody badania prawa*, *Studia Prawnicze KUL*, *Kwartalnik* 1(41)2010, s. 126-131.

i) *Metoda teologiczna*

Ta metoda jest stosowana w teologii i w prawie kanonicznym, gdy chcemy dochodzić zasadności istnienia przepisów prawnych w Kościele jako instytucji zbawczej. Teologia daje nam podstawę do refleksji uzasadniania istnienia prawa kanonicznego w Kościele. Metoda ta bierze za podstawę poszukiwań badawczych treści teologiczne jako punkt wyjścia w ukazywaniu celu, jakim jest zbawienie wieczne dla wyznawców Chrystusa i członków Kościoła rzymskokatolickiego. Metoda ta ma charakter pomocniczy w porządku prawa kościelnego, gdyż badacz (kanonista), który będąc również teologiem używa jej w swoim umyśle, gdy za przedmiot badań bierze właśnie treści teologiczne lub Objawienie Boże. Za pomocą tej metody można poszukiwać uzasadnienia dla przepisów prawnych we wspólnocie Kościoła. To właśnie eklezjologia jest tą dziedziną teologii, która zajmuje się Kościołem jako instytucją zbawczą. Prawo kanoniczne pełni wyjątkową rolę, bo ma na celu zachowanie ładu moralnego i porządku prawnego w organizmie Kościoła. Metoda teologiczna sięga po dane do nauk teologicznych, aby pomóc w dociekaniu, np.: prymatu Biskupa Rzymskiego w całym Kościele powszechnym lub jego nieomylności w sprawach wiary i moralności. Za jej pomocą można uzasadniać pochodzenie Boskie ustroju hierarchicznego Kościoła i władzy rządzenia, która pochodzi od Chrystusa. W metodzie naukowej trzeba stale pamiętać, że to przedmiot, jakim się zajmujemy w wywodach naukowych wyznacza nam metodę.

j) *inne metody*

Poza wyżej przedstawionymi metodami naukowymi dla prowadzenia badań naukowych w dziedzinie kanonistyki i prawa można wskazywać na wiele innych metod badania prawa, które mogą być bardzo przydatne. Niekiedy może być bardzo przydatna metoda statystyczna, która umożliwia badanie zjawisk prawnych o charakterze masowym i wykrywanie w nich pewnych prawidłowości⁸³. Współcześnie można mówić o metodzie cybernetycznej. Każda metoda naukowa jest godna uwagi, jeśli może przyczynić się do lepszego zrozumienia i ukazania treści prawa kanonicznego, przy założeniu, że nie stracimy z oczu specyfiki tegoż prawa⁸⁴. Stosuje się także metodę aksjologiczną, statystyczną (socjologiczną) a także teologiczną. Odróżniamy metody myśleniowe: a) dedukcyjną (proces myślowy badacza od szczegółu do ogółu) i b) indukcyjną (proces myślowy badacza od ogółu do szczegółu). Można też

⁸³ T. Pawluk, Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II, s. 42.

⁸⁴ Tamże, s. 42.

wskazać na metody nauk empirycznych i formalnych. Nauki formalne posługują się 1) wnioskowaniem; 2) dowodzeniem; 3) tłumaczeniem; 4) sprawdzaniem⁸⁵. Natomiast nauki empiryczne posługują się metodami: 1) Obserwacja; 2) Eksperyment; 3) Pomiar naukowy⁸⁶.

5. Tworzenie teorii naukowych. Dla tworzenia teorii naukowych niezbędny jest postawiony cel badawczy i przede wszystkim wyszukany zakres przedmiotowy. Teoria naukowa to owoc długiej mozolnej pracy badawczej, do której dochodzi naukowiec po wielu zmaganiach i rzetelnej pracy badawczej. Można tu wyróżnić szkoły, stanowiska, opinie czy poglądy.

6. Podsumowanie. Należy podkreślić, że metoda naukowa ma ogromne znaczenie dla atrakcyjności i skuteczności przedstawiania danego obszaru badawczego. Dlatego naukowcy powinni wziąć sobie do serca i umysłu rzetelność badawczą, nie odpisywać jeden od drugiego, szanować nowatorstwo, i oryginalność odkrycia naukowego. W nauce obowiązuje także kultura osobista. Dane, z których korzystamy trzeba sprawdzać i nie powielać fałszu naukowego, bo następni też nie sprawdzają i powiela się fałszywy skrót badawczy. Nie kraść pomysłów, które inni wymyślili. W nauce ma obowiązywać uczciwość i uznawanie siebie nawzajem. Każdy badacz ma swoją wrażliwość i ją także trzeba uszanować. Wtedy dorastamy do wielkich postaci z historii nauki.

Nauka to wielka wymagająca pani, i ci, którzy nauką się zajmują wiedzą dobrze, że jest to ciężki chleb. Dlatego powinniśmy, być szlachetnymi sługami nauki, bo szlachectwo naukowe, które w sobie nosimy zobowiązuje.

⁸⁵ G. L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie, s. 20.

⁸⁶ Tamże, s. 20-21; zob. J. Krukowski, Wstęp do nauki o państwie i prawie, TNKUL Lublin 2002, s. 7-8.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРА

На пошану ювілярові Зіновієві Бичку – 60

*І все на світі треба пережити,
І кожен фініш – це, по суті, старт.
І наперед не треба ворожити,
І за минулим плакати не варт.*

Саме такими словами Ліни Костенко можна якнайповніше описати непросте життя Зіновія Михайловича. Людини, особистості, яка має твердий внутрішній стержень, вміє гармонійно будувати стосунки із навколишніми, може на все у світі дивитися «зі своєї дзвіниці», адже він зумів звести храм у своїй душі.

Швидкоплинно минають літа. Манить далекосяйна перспектива чергового злету в науці – а сивий голуб уже торкнувся скронь. Чи варто починати творити? Питання, як для нашого колеги, – не втаємничене у безвість. Він одвічний оптиміст. І вселяє віру в те, що Божою волею неодмінно результат відбудеться!

Бо за плечима шлях, що привів ще в молоді літа мислячого зацікавленого наукою чоловіка у Львівський державний університет ім. Івана Франка, де вирували мовознавчі ідеї, продуковані школою відомого вченого-лінгвіста Тамілою Іванівною Панько. Зіновій Михайлович активно влився у творчу когорту молодих дослідників, відтак результував своїм вагомим мовознавчим доробком здобутки філологічного факультету Франкового вузу.

Змістовні виступи на конференціях, сміливі відкриття свого апробованого у студентській аудиторії дослідницького матеріалу і цікаві авторські проекти в галузі вивчення діалектної лексики. 1982 рік увінчався успіхом – Зіновій Михайлович захистив кандидатську дисертацію на тему «Лексика шляхів сполучення в українській мові», а твор-

чий неспокій не покинув його. Повели шляхи життєві Зіновія Михайловича на терени Тернопілля (1994–2005 рр.), де у педагогічному університеті поєдналися у долі Педагога наукові перспективи, хист прекрасного Методиста і Науковця. Ще 2002 року визріла наукова праця, яка стала етапною у мовознавчій галузі. Це докторська дисертація на тему: «Наддністрянська лексика: ареалогія і система», яка через бюрократичні перешкоди досі не отримала належної наукової оцінки. Але це не перекреслило творчих вічно пульсуючих планів нашого колеги. Не минає і дня, щоб Зіновій Михайлович не продукував ідеї – написати, вивчити, опублікувати...

А над усе – він християнин, Людина чуйна і добросердечна. Його друзі – лінгвісти і письменники, лікарі та священники, добродії з усіх усюд великої України, яку він любить понад усе.

Зіновій Михайлович має одну особливість – він завжди у хорошому настрої, завжди жартує. Рідко зустрінеш людину, яка так любить життя, уміє перебувати у «радості буття».

Дорогий ювіляре! Бажаємо, щоб це почуття не покидало Вас ніколи! Творчого високого Вам лету і осяйних здобутків на терені лінгвістичної науки!

*Колектив кафедри юридичної лінгвістики
Львівського державного університету
внутрішніх справ*

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЇ

5 лютого 2011 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.725.02 Львівського державного університету внутрішніх справ відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук **Павлів-Самоїл Надією Петрівною «Філософсько-правовий вимір феномена трудової міграції»** (спеціальність 12.00.12 – філософія права). *Науковий керівник* – доктор юридичних наук, доцент **Гарасимів Тарас Зиновійович**, Львівський державний університет внутрішніх справ, начальник кафедри теорії та історії держави і права. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, доцент **Токарська Антоніна Семенівна**, Львівський державний університет внутрішніх справ, завідувач кафедри юридичної лінгвістики; кандидат юридичних наук, доцент **Занік Юрій Мирославович**, ГУ МВС України у Львівській області, начальник управління боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми.

Редколегія Наукового вісника вітає Н.П. Павлів-Самоїл із успішним захистом дисертації і бажає плідної науково-педагогічної діяльності!

РЕЦЕНЗІЯ

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ТЕРОРИЗМУ
В ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ УМОВАХ**

Видана монографія* написана на справді злободенну тему, адже тероризм належить до тих проблем, з якими людство зіштовхується все частіше протягом багатьох десятиліть. Виняткової гостроти й небезпеки це системно-соціальне явище набуло в наш час, в умовах глобалізації, масштаби якої особливо відчутні на початку XXI сторіччя.

Динаміка зростання терористичних актів, що спостерігається за останні десятиліття, змушує замислитися над проблемою соціальної детермінованості тероризму. Як не парадоксально, але міжнародне співтовариство, постійно потерпаючи від тероризму, який спалахує у різних частинах світу, досі не має загальноприйнятого його визначення. Постійно виникають суперечки навколо визнання певних організацій терористичними, оцінювання різноманітних проявів тероризму тощо. Як відомо, соціально-філософське вивчення причин виникнення та розвитку тероризму не може мати раціонального сенсу без опори на чітке виділення об'єкта дослідження та його зв'язку з іншими феноменами соціальної реальності нашого часу. Тому, на нашу думку, проведений у монографії філософсько-правовий аналіз цього явища є незаперечно актуальним.

Особливу увагу, з огляду на сказане, привертає вихід ґрунтовних, фундаментальних праць, у яких нетрадиційно розглядаються відомі, на перший погляд, проблеми та малодосліджені питання протидії тероризму. До таких робіт цілком слушно можна віднести і монографію В.С. Канціра. Сьогодні зацікавлений читач має можливість ознайомитися з новою книгою на окреслену проблематику, долучитися до осмислення гостро актуалізованої наукової парадигми, яка має вихід на праксеологію нашої сучасності.

* Канцір В.С. Тероризм у сучасному глобалізаційному просторі: філософсько-правовий вимір / В.С. Канцір. – Львів: Край, 2011. – 558 с.

Композиційно праця побудована таким чином, щоб створити, за можливості, цілісне уявлення про предмет дослідження.

У першому розділі монографії на основі наукознавчої інтерпретації тероризму як системно-соціального явища проаналізовано концепти і перспективи наукового осмислення міжнародного тероризму.

Другий розділ книги присвячений філософсько-правовому обґрунтуванню виникнення тероризму, історичним передумовам терористичної діяльності, а також тероризму в інформаційно-семіотичному і міфологічному контексті. Філософсько-правова характеристика осіб, які вчиняють терористичні акти, та психолого-правовий портрет особи терориста можуть мати не тільки теоретичну, а й значну утилітарну цінність.

У третьому розділі «Генезис терористичної діяльності» зосереджена увага на політичних, національних, расових та релігійних передумовах міжнародного тероризму, які достатньо актуально резонують у нинішній складний час.

Для всебічної і ґрунтовної характеристики злочинів терористичного спрямування, терористичної організації як злочинної групи та її субкультури автор цілком закономірно і виправдано подає аналіз окреслених питань у четвертому розділі.

Вагомим у професійному аспекті видається нам передостанній розділ роботи, у якому осмислюється міжнародна співпраця в антитеористичному контексті, принципи та методи контртерористичної діяльності в сучасних умовах; піддаються аналізу законодавчі акти щодо боротьби з тероризмом у деяких країнах світу та нормативно-правове забезпечення боротьби з тероризмом в Україні. Велике практичне значення має проведена автором аналітична праця щодо міжнародно-правового досвіду протидії тероризму урядовими органами та спецслужбами.

Логічним завершенням багатоаспектного дослідження є звернення В.С. Канціра до проблем соціального контролю у системі протидії тероризму та захисту громадян від терористичних загроз.

Прикметно, що кожен із шести позиціонованих у книзі розділів, всесторонньо розкриваючи одну зі сторін задекларованої теми, органічно вплітається у канву загального авторського задуму. Достовірність отриманих результатів підтверджується коректним використанням перевірених на практиці методів пізнання

соціально-політичних явищ. Саме тому робота має і значну практичну спрямованість.

Окремі авторські позиції є дискусійними, що цілком допустимо у випадку наукового пошуку в тій галузі юридичної науки, що займається філософсько-правовими проблемами правового регулювання боротьби з тероризмом.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що монографія В.С. Канціра «Тероризм у сучасному глобалізаційному просторі: філософсько-правовий вимір» підготовлена і виконана на високому науковому рівні. При цьому, на наше переконання, вона саме нині становитиме інтерес не тільки для фахових правників, але й для значно ширшого кола читачів, які цікавляться таким явищем, як тероризм та боротьба з ним. Водночас, можна висловити сподівання, що у своїх подальших дослідженнях автор не зупиниться на досягнутому й пропонуватиме нові розвідки тих проблем, які об'єктивно постали не тільки перед правовою наукою, але й перед Україною загалом.

А.С. Токарська,
*доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри юридичної лінгвістики
Львівського державного університету
внутрішніх справ*

НАШІ АВТОРИ

- Балинська О.М.** доцент кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук.
- Баран А.В.** аспірант кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Бедрій Р.Б.** доцент кафедри конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук.
- Бобко У.П.** здобувач кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гарасимів Т.З.** начальник кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент.
- Головко О.М.** перший проректор з навчальної та методичної роботи Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник.
- Гончарук В.В.** старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем заочного та дистанційного навчання ННІЗДН працівників ОВС Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук.
- Гураленко Н.А.** доцент кафедри теорії та історії держави і права Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, кандидат юридичних наук.
- Гусейнова-Чекурда Р.З.** здобувач кафедри загальноправових дисциплін ННІПП Київського національного університету внутрішніх справ.
- Духневич А.В.** завідувач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Волинського національного університету імені Лесі Українки, кандидат юридичних наук, доцент.

- Закревський А.Є.** здобувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Зубко Г.Ю.** ад'юнкт кафедри теорії та історії держави і права Національної академії внутрішніх справ.
- Жаровська І.М.** доцент кафедри теорії держави і права Львівської комерційної академії.
- Ігонін Р.В.** доцент кафедри теорії та історії держава і права Національного університету державної податкової служби України, кандидат юридичних наук.
- Канцір В.С.** декан юридичного факультету Львівської комерційної академії, кандидат юридичних наук, доцент.
- Камінська Н.В.** доцент кафедри загальноправових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.
- Каспжак Сильвестр** доктор габілітований, співробітник Інституту адміністрації Люблінського католицького університету імені Іоана Павла II.
- Кіселичник В.П.** проректор із заочного та дистанційного навчання Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.
- Козенко Ю.О.** аспірант кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Крижановський А.Ф.** перший проректор з навчально-організаційної роботи, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Міжнародного гуманітарного університету, доктор юридичних наук.
- Кульгавець Х.Ю.** аспірант кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кухта М.В.** заступник начальника видавництва Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Лепісевич П.М.** доцент кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук, доцент.

- Лозинська І.В.** ад'юнкт кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Омельчук О.М.** ректор Хмельницького університету управління і права, кандидат юридичних наук, доцент.
- Опотяк С.З.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Панкевич О.З.** професор кафедри конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.
- Петрович З.З.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Пришляк Г.Я.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ряшко В.І.** професор кафедри філософії та політології Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук, доцент.
- Савчак О.Т.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Токарська А.С.** завідувач кафедри юридичної лінгвістики Львівського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент.
- Уласевич А.С.** здобувач кафедри загальнотеоретичних і державно-правових наук Національного університету «Києво-Могилянська академія».
- Хомко Л.В.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Шевців М.Б.** викладач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Яговка М.І.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.

ЗМІСТ

Марін О.К.
До ювілею професора Степана Сливки3

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Жаровська І.М.
Інституційний вимір державної влади5

Зубко Г.Ю.
Державна ідеологія як один із засобів запобігання формуванню
маргінальної свідомості особи13

Ігонін Р.В.
Система судів загальної юрисдикції18

Крижановський А.Ф.
Законність і правопорядок: «сіамські близнюки»
чи самостійні правові категорії?27

Лозинська І.В.
Правовий закон і стандарти правотворчості правової
держави37

Опотяк С.
Роль тлумачення правових норм в удосконаленні
законодавства України46

Кіселичник В.П.
Концептуальні підходи історико-правового дослідження
міського права Львова53

Баран А.В.
Громадсько-політична діяльність Тимотея Старуха62

Головко О.М.
Реформування апарату управління державними фінансами
Російської імперії на українських землях у 60–70-их роках
XIX століття: адміністративно-правове забезпечення72

Закревський А.Є.

Утворення органів поліції у Галичині в складі Австрії
(1772–1867 рр.).....80

Лепісевич П.М.

Окупація польського війська м. Львова як початок
українсько-польської війни.....91

Кульгавець Х.Ю.

Методи діяльності радянських каральних органів
із ліквідації українського збройного підпілля
у західних областях УРСР (1944–1950 рр.).....98

Пришляк Г.Я.

Історичні коріння сучасних уявлень щодо демократичного
контролю (теоретичний аспект)109

Хомко Л.В.

Австрійська та російська моделі самоврядування в українських
містах другої половини ХІХ ст.: порівняльний аналіз.....119

Уласевич А.С.

Автентичне тлумачення.....128

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Гарасимів Т.З.

До питання мотивації агресивної поведінки суб'єкта.....132

Токарська А.С.

До питання про культуру розуміння юридичного тексту.....139

Балинська О.М.

Конотація у праві.....147

Канцір В.С.

Міжнародний тероризм як прояв деструктивної
правосвідомості159

Омельчук О.М.

Зародження і розвиток уявлень про поведінку людини
в античній філософії169

Ряшко В.І.

Національно-патріотичне виховання курсантів і студентів ВНЗ
МВС у процесі викладання соціально-гуманітарних наук181

Гураленко Н.А.

Функціональна роль звичаю в контексті гармонізації
сучасного права.....192

Гончарук В.В.

Впровадження кредитно-модульної системи у заочну форму
навчання вищих навчальних закладів МВС України:
переваги, недоліки та перспективи.....203

Козенко Ю.О.

Аналіз соціального феномена поведінки особи:
сучасна юридична концепція211

Кухта М.В.

Взаємозв'язок комунікативної та соціальної
компетентності у процесі правового спілкування218

Петрович З.З.

Соціальні аспекти ціннісних орієнтирів у праві225

Савчак О.Т.

Світоглядний характер філософського трактування
правової дійсності234

Шевців М.Б.

Роль природного права у формуванні інтуїтивного мислення
правника.....242

Яговка М.І.

Співвідношення права і моралі в контексті правового ідеалізму.....251

**КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО.
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО**

Гусейнова-Чекурда Р.З.

Цензура як перешкода реалізації конституційного права
на свободу слова (на прикладі електронних ЗМІ)261

Бедрій Р.Б.

До поняття предмета науки «Державного будівництва
та місцевого самоврядування в Україні».....269

Бобко У.П.

Державно-приватні партнерства в Україні
та перспективи їх впровадження на прикладі підготовки
до Євро-2012274

Духневич А.В.

Результати членства України у СОТ283

Камінська Н.В.

Досвід правового забезпечення регіонального розвитку
східноєвропейських держав для України291

Панкевич О.З.

Діяльність Конгресу США в сфері зовнішньої політики:
конституційно-правові аспекти299

ТРИБУНА ЗАРУБІЖНИХ УЧЕНИХ

Kasprzak Sylwester

Metody badawcze w prawie i prawie kanonicznym309

НАУКОВЕ ЖИТТЯ330

НАШІ АВТОРИ336

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редколегія розглядає і схвалює до друку наукові статті правознавчої тематики, які відповідають вимогам постанови Президії ВАК України від 15 січня 2003 р. (див.: Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1. – С. 2). Пропонована автором стаття має містити: а) постановку проблеми з переконливими доказами її актуальності та зв'язок з важливими чи практичними завданнями; б) обов'язковий аналіз публікацій (стан дослідження), пов'язаних з означеною тематикою; в) стисле формулювання мети і завдання; г) виклад основних положень (матеріалу дослідження), що розкривають наукові результати праці автора; г) аргументовані висновки, зроблені на основі викладеного.

Крім цих обов'язкових елементів, у структурі рукопису статті мають бути: індекс УДК, анотації та ключові слова (українською, російською та англійською мовами).

Текст рукопису подається літературною українською мовою, уважно вичитаний та підписаний автором, усі виправлення і уточнення зроблені чітко. Як виняток, статті зарубіжних авторів можуть публікуватися мовою оригіналу.

Обсяг статті – до 0,5 обл.-вид. аркуша (10–12 с. формату А-4), рецензій (3–5 с.), наукових повідомлень (2–3 с.). До роздруку слід додати дискету з текстовим файлом.

Разом з рукописом обов'язково і необхідно подати довідку про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце праці, посада (повні назви вишів, держустанов тощо), контактні телефони; також для докторів і кандидатів наук – витяг з протоколу засідань кафедр, наукових установ, на яких обговорювалася стаття й ухвалювалася рекомендація про її можливість опублікування у фаховому виданні; для аспірантів, ад'юнктів, здобувачів, крім згаданого витягу, – дві об'єктивні і ґрунтовні фахові рецензії – рекомендації (одна з них – наукового керівника), підписи авторів рецензій (мають бути зазначені їх науковий й учений статус, посада і т. д.) належно завірені.

Особливу увагу слід звернути на оформлення посилань на літературні, архівні й нормативні джерела, які у тексті зазначаються у квадратних дужках, наприклад, [5, с. 31], [8, арк. 4], [12], а у списку, яким завершується текст статті, розташовуються згідно з порядком першого згадування; бібліографічні описи цих джерел мають відповідати державним стандартам (див.: ДСТУ ГОСТ 7.1.2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання») та вимогам ВАК України (див.: форма 23, затверджена наказом ВАК від 29 травня 2007 р. № 342, від 3 грудня 2007 р. № 845, від 26 січня 2008 р. № 63).

Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладених положень, цитування покладається на авторів та рецензентів.

Рукописи, в яких не дотримано зазначених вимог і допущено істотні мовностилістичні огріхи, до друку не схвалюються.

У разі необхідності зберігається право літературно-редакційного опрацювання рукописів та скорочення їх надмірного обсягу на стадії підготовки текстів до друку.

Телефон для довідок: (032) 258-65-72 (відділ організації наукової роботи),
(032) 233-61-95 (видавництво).

Редколегія

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія юридична

ВИПУСК № 1 (1)
(виходить з 1995 р.)

Редактор
А.С. Кузьмич

Редактор текстів англійською мовою
І.Ю. Сковронська

Комп'ютерний набір і верстка
Г.І. Пастушок

Друк
А.М. Ходачок

Здано до набору 04.01.2011 р. Підписано до друку 18.03.2011 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Умовн. друк арк. 19,99.
Тираж 100 прим. Зам. № 01-11.

Видавництво Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.